

Рогуловські зустрічі

№ 5, 2018

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

СІВЕРСЬКИЙ ЦЕНТР ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Возлюбські зустрічі

Збірник наукових праць

№ 5 2018

Чернігів – 2018

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20635 – 10435 Р від 24 лютого 2014 р.

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет

навчально-методичною радою Сіверського центру післядипломної освіти (протокол № 3 від 7 вересня 2018 р.);
Вченою радою Інституту законодавства Верховної Ради України (протокол № 9 від 18 вересня 2018 р.);
Вченою радою Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії
державного управління при Президентіві України (протокол № 07/218 від вересня 2018 р.);

Головний редактор:

В.М. Бойко – канд. істор. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

Співредактор:

С.М. Серьогін – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

Заступник головного редактора:

Л.А. Чабак – канд. філос. наук
(Україна, Чернігівський ВП ЦРМС)

Відповідальний секретар

Д.В. Казіміров – канд. істор. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

Є.І. Бородін – доктор істор. наук, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

В.Ф. Верстюк – доктор істор. наук, професор
(Україна, Київ, ІУ НАН України)

А.М. Киридон – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

С.С. Троян – доктор іст. наук, проф. (Україна, Київ,
Національний авіаційний університет)

С.А. Лепяк – доктор істор. наук, проф. (Україна, Ніжин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

О.М. Любовець – доктор істор. наук (Україна, Київ,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

Джеймс Стеррет (James Sterrett) – PhD in history
(Platte City, Missouri, USA)

З державного управління:

С.М. Вдовенко – доктор наук з державного управління, проф.
(ЧНТУ, Україна, Чернігів)

Н.Т. Гончарук – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

Н.А. Липовська – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

Л.Л. Прокопенко – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

І.В. Розпугенко – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Київ)

І.І. Хожило – доктор наук з державного управління, доц.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

Ю.П. Шаров – доктор наук з державного управління, проф.
(Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

А.І. Мельник – доктор філос. наук (Україна, Чернігів, ЧНТУ)

З юридичних наук:

О.Л. Копиленко – доктор юрид. наук, проф., академік НАПрН
України, член-кор. НАН України (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

В.С. Журавський – доктор юрид. наук, доктор політ. наук, проф.,
академік НАПрН України (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

А.Р. Мацюк – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

О.М. Клименко – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

Ю.О. Волошин – доктор юрид. наук, проф.
(Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

О.М. Биков – доктор юрид. наук, старший наук. співробітник
(Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

Рецензенти:

В.Ф. Пузирний – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Чернігів, ЧНТУ)

Д.М. Никоненко – доктор істор. наук, проф. (Україна, Чернігів)

І.М. Олійченко – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Чернігів, ЧНТУ)

Розумовські зустрічі: збірник наукових праць / Інститут законодавства Верховної ради України; Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України; Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. Вип. 5. 218 с.

У збірнику вміщено матеріали теоретичного та прикладного характеру, що висвітлюють низку питань з історії, сучасного розвитку адміністративно-територіального устрою, системи органів державного управління та місцевого самоврядування.

Видання призначене для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, політологів, істориків, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться питаннями реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, українським та світовим досвідом функціонування державної служби, органів місцевого самоврядування та перспективами розвитку територіальних громад, населених пунктів.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, що містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історії, права та державного управління.

ЗМІСТ

Стор.

Розділ І. ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ	8
---	----------

Білорусов С.Г. Правові засади та перспективи розвитку людського капіталу в умовах становлення спроможних об'єднаних територіальних громад на прикладі Херсонської області.....	8
Бойко В.М. Європейські тенденції до реформування органів місцевого самоврядування: українська та болгарська відповіді.....	17
Бузун О.В. Модель сталого розвитку на місцевому рівні.....	24
Ворона С.П., Шрамко О.А., Резніченко Н.О., Зінченко О.В. Актуальні проблеми об'єднання територіальних громад у Кіровоградській області.....	33
Дяченко Н.П. Механізми організації прогнозування в органах державної влади України.....	45
Копиленко О.Л. Мищак І.М. Контроль громади за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні: проблемні питання законодавчого забезпечення.....	53
Сурженко К.С. Проблеми здійснення механізму громадського контролю за діями влади в Україні.....	62

Розділ ІІ. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД (СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ) ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	71
---	-----------

Баяк М.І. Консолідація дій органів влади та духовенства в питаннях досягнення стабільності української держави в 1917–1920 роках	71
Воробей Р.Б. Система відносин державних органів з органами міського самоврядування в Чернігівській губернії в другій половині ХІХ століття.....	79
Демченко Т.П. Події та постаті української революції 1917–1921 рр. в листах до Іллі Шрага.....	84
Іваницька С.Г. «Великий російський федераліст»: політико-етична спадщина Олександра Герцена у рецепції Сергія Єфремова (1900–1919 роки)	92
Казіміров Д.В. До питання функціонування земського суду Менського повіту у другій половині ХVІІІ ст.	108
Котельницький Н.А. І.І. Петрункевич та В.І. Вернадський – репрезентанти українського земського лібералізму: штрихи до політичного портрету.....	117
Личкова В.А. Культуротворча функція музеїв у загальнодержавному та регіональному аспектах.....	123

Музика Ю.В. Державна служба Данила Лукича Мордовця	131
Немченко О.С. Гуманітарна діяльність земських установ Чернігівської губернії в роки Першої світової війни: допомога біженцям.....	135
Никоненко Д.М. Діяльність Пилипа Орлика в контексті розвитку білорусько-українських культурно-освітніх зв'язків на сучасному етапі.....	145
Прищепя О.О. Діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії з надання допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям в роки Першої світової війни.....	149
Скрипник П.О. Історичні етапи та передумови становлення молодіжної політики	158
Солодка К.Ю. Матеріальне становище та умови побуту чиновників міста Ніжина у 60 – 90-х роках ХІХ ст.	167
Стрілець В.В. Структура та діяльність Полтавського губернського відділу державного політичного управління УСРР (1922 – 1924 рр.)	176
Тарасенко О.Ф. Діяльність церковних братств/товариств у Чернігівській єпархії (ХІХ – початок ХХ ст.)	183
Шандра В.С. Чернігівське губернське дворянське зібрання: у пошуках нових цінностей (1860-ті роки – початок ХХ ст.)	197
Шара Л.М. Комунальна власність у структурі міського бюджету Чернігова (1905–1907 рр.).....	207

CONTENT

	Page
PART 1. PROBLEMS OF EVOLUTION OF CIVIL SERVICE AND DECENTRALIZATION OF POWER OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS PRESENT CHALLENGES	8
Bilorusov S.G. Legal frameworks and prospects of human capital development in conditions of constituent incorporated territorial communities formation on the example of the Kherson region.....	8
Boyko V.M. European trends in reforms of the local authorities: Ukrainian and Bulgarian answers.....	17
Buzun O.V. Model of sustainable development at local level.....	24
Vorona S.P., Shramko A.A., Reznichenko N.A., Zinchenko O.V. Actual problems of association of territorial communities in the Kirovohrad region.....	33
Diachenko N.P. Mechanisms of organization of forecasting in the bodies of the state authority of Ukraine.....	45
Kopylenko O.L., Myshchak I.M. Community Control over the Activities of Local Self-Government Authorities in Ukraine: Problem Issues of Legal Regulation.....	53
Surzhencko K.S. The implementation issues of a mechanism of public control over the actions of the authorities in Ukraine.....	62

PART 2. HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS

OF GOVERNMENT	71
Bayuk N.I. Consolidation of activities of authorities and mechanics in respect of achieving stability of ukrainian state in 1917–1920.....	71
Vorobey R.B. System of relations between government bodies and city self-government in Chernihiv province in the second half of the XIX century.....	79
Demchenko T.P. The Events and figures of Ukrainian revolution 1917–1921 in the letters to Illia Shrah	84
Ivanytska S.G. “The Great Russian Federalist”: the political and ethical heritage of Alexander Herzen in the reception of Serhiy Yefremov (1900–1919)	92
Kazimirov D.V. To the question of the functioning of the Zemsky court of Mena county in the second half of the XVIII century.....	108
Kotelnitsky N.A. I.I. Petrunkevich and V.I. Vernadsky – representatives of ukrainian zemsky liberalism: strokes to the political portrait.....	117
Lychkovakh V.A. The Cultural-Creative functions of Museums in nationwide and regional aspects.....	123
Muzyka Yu.V. Government service of Danylo Lukich Mordovets.....	131
Nemchenko O.S. Humanitarian activity of zemstvo establishments in Chernihiv province during World War I: assistance to refugees.....	135
Nikonenko D.N. The activities of Philip Orlik in the context of the development of Belarusian-Ukrainian cultural and educational relations at the present stage.....	145
Pryshchepa O.O. The activity of city self-government institutions of Chernihiv province to assist soldiers and their families during World War I.....	149
Skrypnyk P.O. Historical Stages And Preconditions For Formation Of Youth Politics.....	158
Solodka K.Y. The financial situation and conditions of living of officials of the city of Nizhyn in the 60`s – 90`s of the nineteenth century.....	167
Strilets V.V. Structure and activity of the Poltava provincial department of the state political directorate (1922 – 1924)	176
Tarasenko O.F. Activity of church fraternities/societies in the Chernihiv diocese (XIX – began XX century)	183
Shandra V.S. Chernihiv governor noble assembly: in search of new values (1860-th years – beginning XX)	197
Shara L.M. Municipal property in the structure of Chernihiv city budget (1905–1907)	207

СОДЕРЖАНИЕ

Стр.

Раздел I. ПРОБЛЕМЫ ЭВОЛЮЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ И ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ В УСЛОВИЯХ ВЫЗОВОВ СОВРЕМЕННОСТИ 8

- Белорусов С.Г.** Правовые основы и перспективы развития человеческого капитала в условиях становления состоятельных объединенных территориальных общин на примере Херсонской области... 8
- Бойко В.Н.** Европейские тенденции реформирования органов местного самоуправления: украинский и болгарские ответы..... 17
- Бузун О.В.** Модель устойчивого развития на местном уровне..... 24
- Ворона С.П., Шрамко А.А., Резниченко Н.А., Зинченко О.В.** Актуальные проблемы объединения территориальных громад в Кировоградской области..... 33
- Дяченко Н.П.** Механизмы организации прогнозирования в органах государственной власти Украины 45
- Копыленко А.Л., Мищак И.Н.** Контроль общества за деятельностью органов местного самоуправления в Украине: проблемные вопросы законодательного обеспечения 53
- Сурженко К.С.** Проблемы осуществления механизма общественного контроля за действиями власти в Украине 62

РАЗДЕЛ II. ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ 71

- Баяк Н.И.** Консолидация действий органов власти и духовенства в вопросах достижения стабильности украинского государства в 1917 – 1920 годах 71
- Воробей Р.Б.** Система отношений государственных органов с органами городского самоуправления в Черниговской губернии во второй половине XIX века..... 79
- Демченко Т.П.** События и личности Украинской революции 1917–1921 гг. в письмах к Илье Шрагу..... 84
- Иваницкая С.Г.** «Великий российский федералист»: политико-этическое наследие Александра Герцена в рецепции Сергея Ефремова (1900–1919 годы) 92
- Казимиров Д.В.** К вопросу о функционировании земского суда Менского уезда во второй половине XVIII в. 108
- Котельницкий Н.А. И.И. Петрункевич и В.И. Вернадский – репрезентанты украинского земского либерализма: штрихи к политическому портрету 117**
- Личкова В.А.** Культуротворческая функция музеев в общегосударственном и региональном аспектах..... 123

Музика Ю.В. Государственная служба Данила Лукича Мордовца.....	131
Немченко А.С. Гуманитарная деятельность земских учреждений Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: помощь беженцам.....	135
Никоненко Д.Н. Деятельность Филиппа Орлика в контексте развития белорусско-украинских культурно-образовательных связей на современном этапе	145
Прищепя А.А. Деятельность органов городского самоуправления Черниговской губернии по оказанию помощи военнослужащим и их семьям в годы Первой мировой войны.....	149
Скрыпник П.О. Исторические этапы и предпосылки становления молодежной политики.....	158
Солодка Е.Ю. Материальное положение и условия быта чиновников города Нежина в 60 – 90-х годах XIX века.....	167
Стрелец В.В. Структура и деятельность Полтавского губернского отдела государственного политического управления УССР (1922–1924 гг.)	176
Тарасенко А.Ф. Деятельность церковных братств/обществ в Черниговской епархии (XIX – начало XX в.)	183
Шандра В.С. Черниговское губернское дворянское собрание: в поисках новых ценностей (1860-е годы – начало XX в.)	197
Шара Л.Н. Коммунальная собственность в структуре городского бюджета Чернигова (1905 – 1907 гг.)	207

Розділ І. Проблеми еволюції державної служби та децентралізації влади в Україні в умовах викликів сьогодення

УДК 331.522.4

Білорусов С.Г.,

*кандидат технічних наук, доцент, магістр державного управління,
директор Херсонського обласного центру перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників органів державної влади,
органів місцевого самоврядування, державних підприємств,
установ і організації (Україна, Херсон), ks.cppk@ukr.net*

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ СПРОМОЖНИХ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розкрито теоретичний та практичний аспекти формування та розвитку людського капіталу на прикладі Херсонської області, висвітлено зміст та пріоритети обласної Програми «Розвиток людського капіталу Херсонської області» на 2017–2021 роки в контексті регіональної політики щодо становлення спроможних об'єднаних територіальних громад. Йдеться про необхідність збереження людського капіталу, як основного стратегічного ресурсу та чинника економічного зростання регіонів. Наводиться значний обсяг аналітичних та соціологічних даних з питань складових розвитку людського потенціалу на обласному рівні, наголошується на пріоритетності використання людського потенціалу, необхідності застосування сучасних технологій підготовки ефективних фахівців та управлінців, розробки ефективної регіональної кадрової політики як одного з дієвих інструментів активного впливу на процеси, що відбуваються в нашій державі.

Ключові слова: людський капітал, децентралізація, місцеве самоврядування, реформа, стратегія, громада, кадри, навчання.

Bilorusov S.G.,

*Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor, Master's Degree,
Director of the Kherson regional center for Retraining and In-service
Training of Employees of the Bodies of State Power and the Bodies
of local self-government, State Enterprises, Institutions and Organizations
(Ukraine, Kherson), ks.cppk@ukr.net*

Legal frameworks and prospects of human capital development in conditions of constituent incorporated territorial communities formation on the example of the Kherson region

The theoretical and practical aspects of human capital formation and development on the example of Kherson region are revealed, the content and priorities of the region Program “Human Capital Development of Kherson Region” for 2017–2021 in the context of regional policy concerning the formation of constituent incorporated territorial communities are highlighted. It is about the need to preserve human capital as the main strategic resource and factor in the economic growth of the regions. A considerable amount of analytical and sociological data on the components of human potential development at the region level is presented, emphasizes the priority of using human potential, necessity to use modern technologies for the training of effective specialists and managers, the development of an effective regional personnel policy as one of the most effective tools for active influence on the processes taking place in our country.

Key words: human capital, decentralization, local self-government, reform, strategy, community, staff study.

Белорусов С.Г.,
кандидат технических наук, доцент,
магистр государственного управления,
директор Херсонского областного центра переподготовки
и повышения квалификации работников органов
государственной власти, органов местного самоуправления,
государственных предприятий, учреждений и организаций
(Украина, Херсон), ks.cppk@ukr.net

Правовые основы и перспективы развития человеческого капитала в условиях становления состоятельных объединенных территориальных общин на примере Херсонской области

Раскрыты теоретический и практический аспекты формирования и развития человеческого капитала на примере Херсонской области, освещены содержание и приоритеты областной программы «Развитие человеческого капитала Херсонской области» на 2017–2021 годы в контексте региональной политики по становлению состоятельных объединенных территориальных общин. Речь идет о необходимости сохранения человеческого капитала, как основного стратегического ресурса и фактора экономического роста регионов. Приведен значительный объем аналитических и социологических данных составляющих развитие человеческого потенциала на областном уровне, подчеркивается приоритетность использования человеческого потенциала, необходимость применения современных технологий в подготовке эффективных специалистов и управленцев, разработки эффективной региональной кадровой политики как одного из действенных инструментов активного воздействия на процессы, происходящие в нашей стране.

Ключевые слова: *человеческий капитал, децентрализация, местное самоуправление, реформа, стратегия, община, кадры, учеба.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

У сучасних умовах стабільність та соціально-економічний розвиток України залежать від рівня підготовки людського капіталу та інвестицій в нього. Саме громадяни з відповідною освітою, кваліфікаційним рівнем, навичками та досвідом забезпечують здійснення загальнонаціональних та секторальних реформ в країні. Існуюча модель механізму розвитку людського капіталу в країні та в його окремих регіонах не в повній мірі відповідає перспективним завданням формування економіки знань, а також цільовим орієнтирам щодо євроінтеграції України, де існують високі вимоги до рівня знань, вмінь, компетенцій та мобільності працівників. Основою сталого соціально-економічного розвитку України стають інвестиції в освіту, науку, охорону здоров'я, тобто у ті головні сфери життєдіяльності, де формується людський капітал.

Розуміння пріоритетів подальшого розвитку та ефективність використання наявного людського капіталу є однією з найскладніших проблем в Україні. Ця проблема виникла в процесі переходу від адміністративно-командної системи до ринкової і супроводжується кризовими явищами фахового фінансового та економічного спрямування, гальмуванням процесів підготовки кадрів, відсутністю нових робочих місць, зовнішньою та внутрішньою міграцією кадрів тощо. Особливо актуальним і необхідним є дослідження проблеми формування і розвитку людського капіталу в межах існуючого та відповідаючого європейським стандартам законодавства та перспектив його розвитку на регіональному та місцевому рівнях в умовах становлення спроможних об'єднаних територіальних громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Людський капітал є найціннішим ресурсом в державі. Саме він є головним фактором підвищення конкурентоспроможності та економічного зростання країни. Держава підвищує інвестування в здоров'я нації, що є запорукою формування повноцінного нового носія людського капіталу та подальшого розвитку його потенціалу, бере участь у професійному навчанні громадян та розвитку соціально-економічної сфери, які є вирішальним чинником інноваційного розвитку економічної системи України.

Формування та розвиток людського капіталу є об'єктом постійних наукових досліджень. Різні складові класичного змісту людського капіталу висвітлені в працях: А. Сміта, В. Каразіна, А. Маршала, М. Туган-Барановського, М. Вебера, Т. Шульца та ін.

В Україні зазначеній проблематиці присвячені публікації О. Амосова, В. Антонюк, В.Близнюк, М. Войнаренка, Н. Гавкалової, В. Геєця, О. Грішної, Т. Кир'ян, В. Куценко, Е. Лібанової, Л. Лісогор, В. Мандибури, Д. Мельничука, В. Нижника, Л. Семів, А. Тельнова, Л. Федулової, Л. Чорної, Л. Шевчук та ін. [8; 9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

На даний час в Україні серед пріоритетних визначені реформи: децентралізації влади, місцевого самоврядування, освіти та медицини, які передбачають створення нових підходів до державної кадрової політики та зміни підходів до підтримки та розвитку людського капіталу. Зазначене в повній мірі стосуються державного, регіонального та місцевого рівнів.

В Херсонській області серед соціально-економічних проблем насамперед слід виділити низький рівень розвитку людського потенціалу, який зумовлений рядом причин. Херсонська область за обсягами наявного доходу у розрахунку на одну особу традиційно займає одне з останніх місць в Україні. В області спостерігається демографічний спад, упродовж останніх 10 років, триває процес скорочення загальної кількості населення (близько 9%). Загрозливою є тенденція старіння населення. Зазначені процеси супроводжується зниженням якості людського капіталу, що є стримуючим фактором розвитку регіону.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Тому актуальним є визначення реального стану речей та формування регіональних завдань щодо підготовки та закріплення кадрів в межах Херсонської області, в міських та в конкретних новостворених об'єднаних територіальних громадах. Серед пріоритетних завдань визначено ефективність регіональної соціальної політики щодо стабілізації чисельності населення, проведення реформи медичної галузі, зменшення рівня міграції.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Людський потенціал є основним стратегічним ресурсом і чинником економічного зростання. Запорукою сталого соціально-економічного розвитку є високі якісні та кількісні параметри людського потенціалу, природна база формування якого характеризується демографічними особливостями його відтворення. Перспективи демографічного розвитку Херсонської області, в тому числі, обумовлені ефективністю регіональної соціальної політики у напрямі зниження темпів зменшення населення, підтримки народжуваності; зменшення міграційних втрат населення шляхом збільшення інвестицій у медичне обслуговування і соціальний захист різних верств населення. В області створено чотири госпітальні округи та формуються освітні. Діюча Програма соціально-економічного розвитку Херсонської області до 2020 року своєчасно корегується з урахуванням пріоритетів проведення реформ, які відповідають змісту формування людського капіталу.

Указ Президента України «Про стратегію сталого розвитку Україна – 2020» є дороговказом щодо створення умов для нормалізації процесів закріплення та відтворення населення, зміцнення його життєвого, працересурсного, науково-технічного, культурного потенціалу та сприяє проведенню децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування: реалізація законів України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та «Про підвищення доступності та якості медичного обслуговування у сільській місцевості», а серед

останніх освітня, пенсійна та медична реформи. В даний час формуються відповідні національні програми щодо їх реалізації. Комплексне виконання цих програмно-планових і нормативних документів сприятиме реалізації відповідних державних стандартів життя для всіх громадян області.

В даний час в контексті реалізації «Стратегії сталого розвитку Україна – 2020» здійснюються системні перетворення в державі та системно йде процес інтеграції до Європейського співтовариства. На основі узагальнення концепцій управління розвитком людського капіталу, теорій економіки знань та розвитку територій формується бачення щодо сучасного розвитку людського капіталу на рівні окремих територій та її громад. Ключовий зміст полягає в тому, що кожна громада володіє людським капіталом, який є специфічним загальним ресурсом, що активно розвивається як сукупність знань територіальної громади, регіону та країни, продукуючи нові знання, нові технології (управлінські, інформаційні, соціальні тощо).

Важливим кроком щодо реалізації вищезазначених пріоритетів було розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 №333-р. [7], яким було ухвалено «Концепцію реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади». Концепція передбачає передачу повноважень та ресурсів органам місцевого самоврядування (сільським та міським радам) та створення спроможних територіальних громад, які зможуть реалізовувати передані їм повноваження.

В подальшому було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, щодо створення законодавчого підґрунтя зазначеної реформи, а саме:

1. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» від 17.06.2014 № 1508-VII;
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 №385 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року»;
3. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05.02.2015 № 157-19 [2];
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 №214 «Про Методику формування спроможних територіальних громад» [6];
5. Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 №595-VIII [3];
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організації проведення перших виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 04.09.2015 №676-19 [1].

Ключовим із зазначених документів є «Державна стратегія регіонального розвитку», яка встановлює кінцеву мету та вектор подальших дій. Стратегічною метою реалізації державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку регіонів України з метою забезпечення соціальної та економічної єдності держави, підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів, активізації економічної діяльності, підвищення рівня життя населення, додержання гарантованих державою соціальних та інших стандартів для кожного громадянина незалежно від місця проживання [5].

Наявність вищезазначеної нормативно-правової бази дозволило впродовж 2015 – 2017 рр. провести заходи щодо об'єднання певної кількості територіальних громад та відповідні місцеві вибори. Так, за результатами моніторингу від 10 листопада 2017 р. створено 665 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), чисельність жителів яких вже склала понад 5,7 млн. чоловік. За загальним рейтингом областей щодо створення ОТГ Херсонська область займає 13 місце, 65 старост вже виконують свої обов'язки. В межах реформи освіти йде процес створення опорних шкіл (12 введено в дію) [4].

Як приклад, в даний час науковці та практики націлені на розробку загальної моделі управління знаннями, що має складатися з вхідних ресурсних складових, які включають в себе матеріальні, фінансові і інтелектуальні ресурси (організаційні, людські та релятивні), серед яких найбільш вагомими є людські, що мають бути залучені до економічної діяльності з метою отримання доходу, отже, перетворені у людський капітал шляхом трансформації знань носіями-працівниками та формуванням динамічної формалізованої бази знань.

Херсонська область володіє значним людським потенціалом, перетворення якого в людський капітал вимагає значних інвестицій у вигляді освіти і професійної підготовки. Підвищення рівня життя населення, якості освіти та культури є дієвими рушійними чинниками соціально-економічного розвитку. Забезпечення можливості навчатися та підвищувати кваліфікацію, відноситься до пріоритетних напрямів формування конкурентоспроможного людського капіталу. Беручи до уваги досвід економічно-розвинених країн, доцільним вважається формування людського капіталу як процесу навчання впродовж усього життя, оскільки постійні трансформації, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя, вимагають від працівників постійного підвищення кваліфікації, набуття нових знань та навичок, розвитку професійних здібностей.

У пошуках кращих можливостей для самореалізації і власної капіталізації молоді українці виїжджають з дому або до більш розвинених регіонів, або ж за кордон (в університетах світу зараз здобувають освіту щонайменше 68 тисяч українських громадян).

У Херсонській області у 2016 р. лише 24,6% випускників шкіл продовжили навчання у місцевих вишах, хоча ще у 2011 р. таких було приблизно половина. Причому, виїжджають, на жаль, кращі. І цьому немало посприяли запроваджені МОН нові умови прийому до вищих навчальних закладів, за так званним загальним конкурсом. Так, з 649 херсонських абітурієнтів, що набрали 180 і більше балів ЗНО, лише 9 осіб (1,4%) були зараховані до місцевих ВНЗ.

Навіть якщо припустити, що всі випускники херсонських ВНЗ залишатимуться працювати в регіоні, на те, щоб задовольнити потребу області в кваліфікованих кадрах у згаданих сферах знадобиться чимало років. А по вчителів фізики, які через вкрай низький обсяг держзамовлення, стали на Херсонщині просто гострим дефіцитом, взагалі знадобиться пів століття.

Загальна ж потреба у дипломованих фахівцях в системі освіти області становить 1780 осіб, а забезпечені кадрами минулого року були лише 292 вакансії. В охороні здоров'я потреба складає 1719 осіб, а вдалося закрити лише 120 вакансій. За прогнозами експертів, вже через 5-6 років в області очікується катастрофічний дефіцит кадрів, особливо не вистачатиме фахівців у сільській місцевості.

Органи публічної влади Херсонщини в даний час приділяють значну увагу припиненню процесу відтоку працездатної частини населення за межі області. Цілком усвідомлюючи, що визначальним чинником розвитку території є людський капітал і його якість, почався процес пошуку шляхів подолання загрозливих тенденцій.

Польща, Чехія, інші європейські країни виявилися більш гнучкими перед обличчям демографічної кризи – в результаті вони зараз вирішують ці проблеми, в тому числі і за рахунок української молоді, яка їде туди навчатися та працювати.

Україна має ще значні резерви для розвитку людського капіталу. Але для того, щоб не втратити цей капітал та підвищити його конкурентноздатність, на рівні держави потрібна чітка і зрозуміла стратегія. Насамперед, в освіті. Обласна влада змогла консолідуватися перед цими серйозними викликами і розробити покрокову стратегію збереження людського капіталу в регіоні на перспективу.

22 лютого 2017 р. голова Херсонської облдержадміністрації Андрій Гордєєв взяв участь у розширеному засіданні Комітету з питань науки та освіти Верховної Ради України з питань основних проблем розвитку людського капіталу, перспектив його формування та зробив аналіз реального стану, озвучив статистичні й аналітичні дані щодо потреби у фахівцях Херсонщини. У цьому засіданні також взяли участь народні депутати – члени Комітету Олександр Співаковський, Тарас Кремень, Іван Кириленко, Олексій Скрипник, міністр освіти і науки України Лілія Гриневич, перший заступник міністра Володимир Ковтунець, керівники Національної академії наук України та національних галузевих академій наук України, представники середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Головою облдержадміністрації була представлена обласна програма «Розвиток людського капіталу Херсонської області» на 2017–2021 рр. Зазначений Комітет рекомендуватиме цю програму як приклад для всієї України. Більш того, профільне міністерство підтримало пропозицію вважати її пілотним проектом і запропонувало створити аналогічні моделі і в інших областях України.

Реалізація цієї програми розрахована на 5 років та передбачає:

- впровадження системи інформаційно-профорієнтаційної роботи;
- аналіз і прогноз потреби у фахівцях та забезпечення їх першим робочим місцем;
- надання якісної освіти;
- забезпечення громад фахівцями з вищою освітою;
- акумуляцію коштів;
- диверсифікацію джерел фінансування регіональної освіти;
- формування регіонального замовлення.

Ключова складова програми – формування регіонального замовлення.

Створення умов для розвитку людського капіталу передбачає доступну освіту, здатну забезпечити підготовку кадрів для ринку праці Херсонщини і забезпечення їх соціальними гарантіями. Зазначена програма свого часу була представлена для членів Ради ректорів ВНЗ III-IV рівнів акредитації та директорів ВНЗ I-II рівнів акредитації області.

В межах децентралізації та перспективного плану створення об'єднаних територіальних громад та розширення їх повноважень є потреба у відповідному кадровому забезпеченні та збалансованому фінансуванні закладів освіти.

На сьогодні потреба в кадрах відчувається на всіх рівнях: обласному, районному, сільському.

Саме тому, впровадження регіонального замовлення на підготовку фахівців з гостродефіцитних спеціальностей, зокрема в галузі освіти, може розглядатися, як один з пріоритетів децентралізаційних процесів на державному та місцевому рівнях.

В останні роки відбулось поступове зменшення вступу студентів до ВНЗ, що пов'язано зі скороченням чисельності випускників шкіл та від'їздом абітурієнтів в інші регіони. На перспективу передбачається залучити до навчання у ВНЗ регіону близько 2 тисяч студентів. В сфері підготовки педагогічних працівників очікується щорічний обсяг регіонального замовлення на рівні 250 осіб.

З метою реалізації даної програми в області буде проведено аналіз існуючої потреби ринку праці у педагогічних, медичних працівниках та тренерах. На рівні цього аналізу буде встановлено не лише кількісні потреби, а й якісні – напрямки підготовки фахівців та їх спеціальності, спеціалізації. Далі буде розроблено перспективне регіональне замовлення на підготовку кадрів. Воно передбачає дієве співфінансування на навчання у вищих навчальних закладах області, а саме 25 відсотків з сільського бюджету, 50 з районного, а також 25 з обласного. Наразі вже сформовано регіональне замовлення за Програмою та складає: 234 педагогічних працівника, 21 працівник в галузі культури, та 14 – в галузі фізичної культури та спорту.

Фінансування та підготовка фахівців в обраних вищих навчальних закладах буде здійснюватися на підставі укладання 5-ти сторонньої угоди цивільно-правового характеру: облдержадміністрація, райдержадміністрація або об'єднана територіальна громада, сільська рада, навчальний заклад, абітурієнт або уповноважена ним особа. Однією з умов укладання договору на навчання є обов'язковість відпрацювання випускником не менше 3 років на рівні сільської місцевості. Пріоритет при відборі місця роботи буде надано сільській раді, в якій мешкає та з якої направляється абітурієнт на навчання. В рамках угоди на навчання кожна зі сторін бере на себе солідарну участь та відповідальність у формуванні людського капіталу.

Зокрема, районна державна адміністрація бере на себе гарантію забезпечення першим робочим місцем молодого фахівця. Сільська рада – забезпечення молодого фахівця житлом.

Виконання регіонального замовлення надасть можливість зменшити наявну кількість вакансій в області, підвищити якість надання освітніх послуг у загальноосвітніх навчальних закладах.

Крім того, це сприятиме розвитку регіонального ринку вищої освіти. В результаті впровадження Програми Херсонщина має перспективи до зменшення міграції молоді до інших областей України та саме головне – буде сприяти зменшенню дефіциту кадрів на селі.

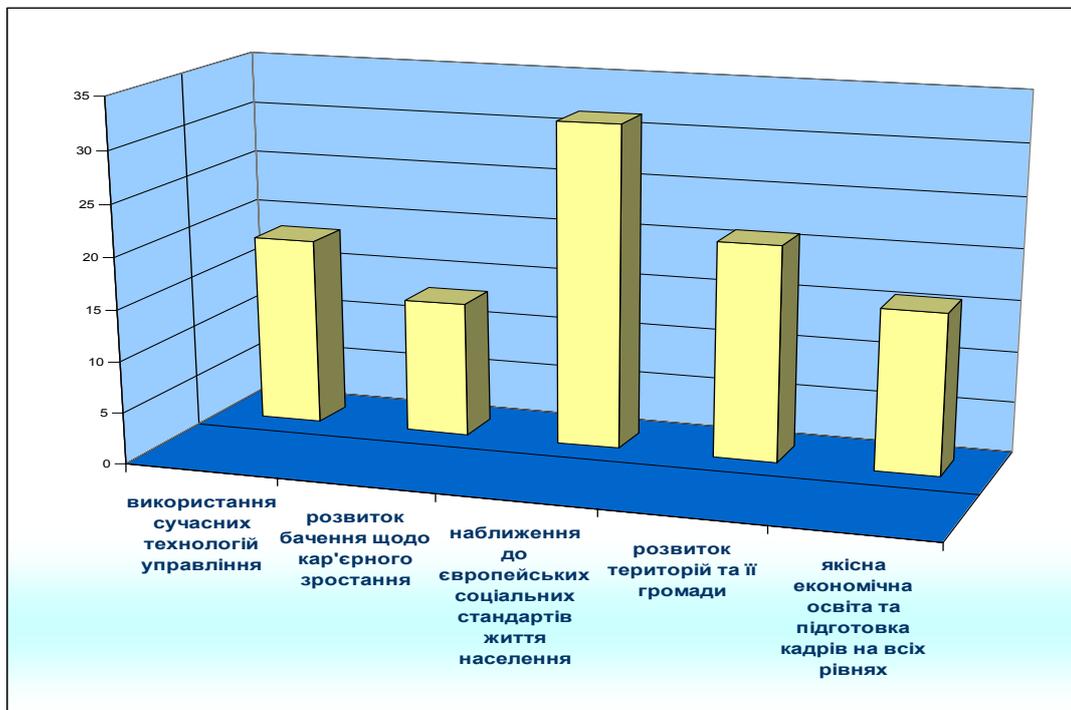

Рис. 1 – Головні пріоритети розвитку людського капіталу регіону

В даний час вищими навчальними закладами ведеться організаційно-інформаційна робота, спрямована на залучення студентів початкових курсів до участі у Програмі. Також розроблено своєрідний «список мотивацій» для випускників вищих навчальних закладів, щоб переконати їх залишитися та працювати в громадах.

Частково це завдання планується вирішити за рахунок державного замовлення на підготовку абітурієнтів з Криму та Донбасу. Але в основному – за рахунок так званого внутрішнього замовлення, яке забезпечуватиметься через співфінансування державного та місцевих бюджетів, а також – залучення інвестицій місцевих підприємств.

Розроблення та прийняття в області цієї програми викликано необхідністю підтримки та створення належних умов для розвитку, накопичення людського капіталу в області та забезпечення потреб регіонального ринку праці у фахівцях з гостродефіцитних спеціальностей у різних сферах життєдіяльності.

Завдяки програмі можна побачити реальну потребу у кадрах з розбивкою на п'ять років вперед, що в свою чергу сприятиме підготовці кадрів та забезпечення їх соціальними гарантіями. У грудні 2016 р. рішенням сесії було створено чотири госпітальні (медичні) округи. А в даний час йде формування освітніх округів.

Херсонським обласним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації шляхом анкетування було проведено соціологічне дослідження щодо окремих складових розвитку людських ресурсів Херсонської області серед працівників районних та міських управлінь освіти.

Основними питаннями було визначено:

- поняття змісту розвитку людського капіталу;
- управління людськими ресурсами;
- очікування від реалізації обласної Програми «Розвиток людського капіталу» на 2017 – 2021 рр.

Респондентам було запропоновано визначити головні пріоритети розвитку людського капіталу регіону, які, на їх думку, є найбільш важливими (рис. 1). Так, із 19 пропозицій найголовнішими вони вважають наближення до європейських соціальних стандартів життя населення, розвиток територій та її громади, використання сучасних технологій управління.

Стосовно пріоритетних шляхів досягнення обласної програми «Розвиток людського капіталу» на 2017–2021 рр. слухачі поставили наголос на сприятливому формуванню висококваліфікованих фахівців, фінансуванні підготовки здобувачів вищої освіти за рахунок

обласного та місцевого бюджетів для абітурієнтів із сільської місцевості, в тому числі шляхом надання цільових пільгових кредитів на здобуття вищої освіти та збільшенні частки населення з вищою освітою (рис. 2).

Крім того, 25 % респондентів вважають, що результатами реалізації обласної програми має стати зменшення внутрішньої та зовнішньої міграції працездатного населення країни, а також забезпечення об'єднаних територіальних громад фахівцями з вищою освітою та надання їм першого робочого місця (рис. 3).

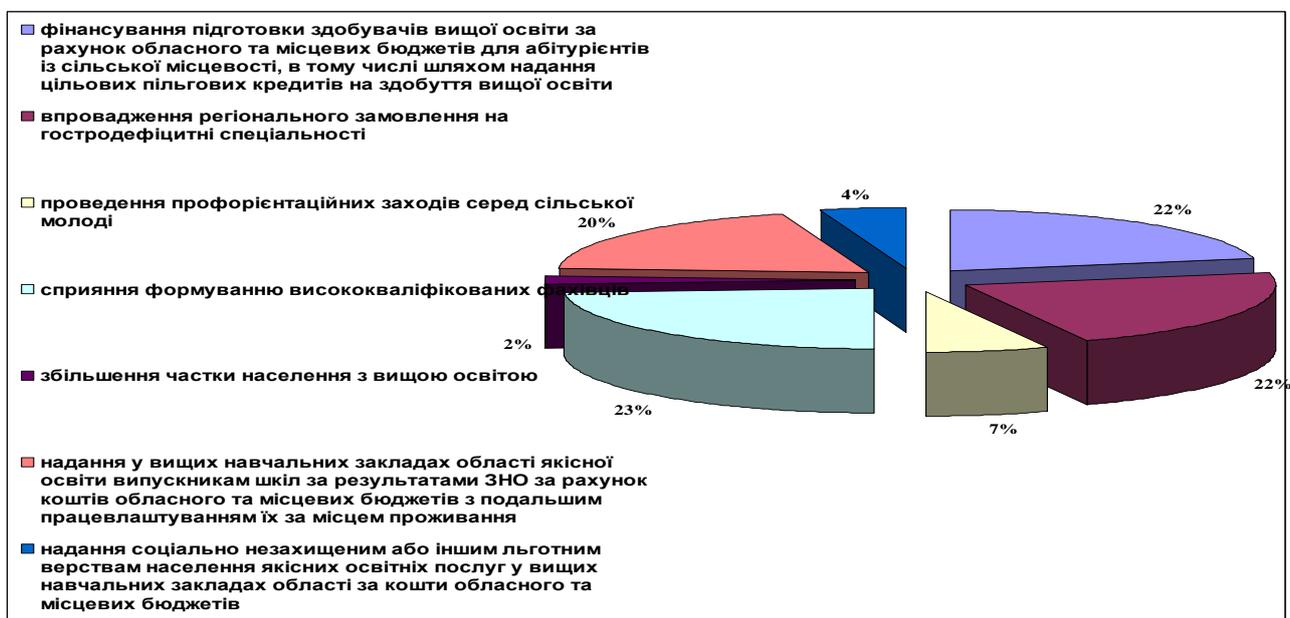

Рис. 2 – Пріоритетні шляхи досягнення обласної Програми «Розвиток людського капіталу» на 2017 – 2021 роки

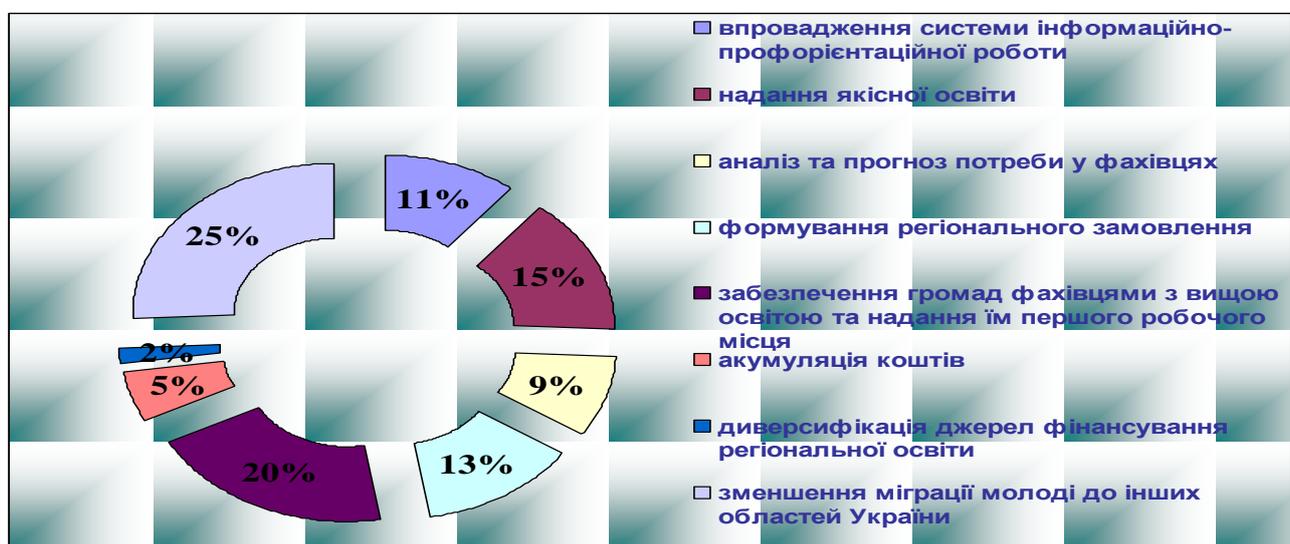

Рис. 3 – Очікування від реалізації обласної Програми «Розвиток людського капіталу» на 2017–2021 роки

Висновки. В умовах децентралізації державного управління в Україні, зміцнення самостійності регіонів, формування об'єднаних територіальних громад важливим стає коригування державної та розробка ефективної регіональної кадрової політики як одного з дієвих інструментів активного впливу на процеси, що відбуваються в державі, в межах скорочення апарату управління та необхідності якісного використання людського потенціалу та підготовки ефективних фахівців та управлінців.

Йде процес формування нормативно-правової бази щодо діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

На сьогодні для регіону актуальним є реалізація обласної програми «Розвиток людського капіталу Херсонської області» на 2017–2021 рр. та ключової її складової щодо створення робочих місць та заповнення вакансій в області за рахунок інформаційної роботи з населенням та застосування сучасних технологій підготовки кадрів та створення нових робочих місць. В подальшому цей пілотний проект може стати прикладом для інших областей України.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законів України щодо організації проведення перших виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 04.09.2015 р. № 676-19. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/676-19>.
2. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-19. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
3. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 р. № 595-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.
4. Моніторинг децентралізації станом на 10 листопада 2017 року. URL: http://decentralization.gov.ua/monitoring2017_11_ua#main-info.
5. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 р. № 385. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.
6. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>.
7. Про схвалення концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
8. Антонюк В.П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2007. 348 с.
9. Близнюк В.В. Оцінка регіональних ринків праці на основі інтегральних індексів розвинутості. *Україна: аспекти праці*. 2000. № 8. С. 15–21.

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo orhanizatsii provedennia pershykh vyboriv deputativ mistsevykh rad ta silskykh, selyshchnykh, miskykh holiv: Zakon Ukrainy vid 04.09.2015 r. № 676-19. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/676-19>.
2. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 05.02.2015 № 157-19. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
3. Pro mistsevi vybory: Zakon Ukrainy vid 14.07.2015 r. № 595-VIII. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.
4. Monitorynh detsentralizatsii stanom na 10 lystopada 2017 roku. Available at: http://decentralization.gov.ua/monitoring2017_11_ua#main-info.
5. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na period do 2020 roku postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06.08.2014 r. № 385. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.
6. Pro zatverdzhennia Metodyky formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 08.04.2015 r. № 214. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>.

7. Pro skhvalennia kontseptsii reformy mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 r. № 333. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.
8. Antoniuk V.P. Formuvannia ta vykorystannia liudskoho kapitalu v Ukraini: sotsialno-ekonomichna otsinka ta zabezpechennia rozvytku / NAN Ukrainy. In-t ekonomiky prom-sti. Donetsk, 2007. 348 p.
9. Blyzniuk V.V. Otsinka rehionalnykh rynkiv pratsi na osnovi intehralnykh indeksiv rozvynutosti. *Ukraina: aspekty pratsi*. 2000. № 8. P. 15–21.

УДК 352.075

Бойко В.М.,
кандидат історичних наук,
директор Сіверського центру післядипломної освіти,
радник із питань регіонального розвитку
Чернігівського центру розвитку місцевого самоврядування
програми U-LEAD з Європою (Україна, Чернігів),
volodimir.boyko@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: УКРАЇНСЬКА ТА БОЛГАРСЬКА ВІДПОВІДІ

В статті зроблено спробу порівняльного аналізу реформ місцевого самоврядування в Болгарії та в Україні. За спостереженням автора досі ця тема не була предметом окремого дослідження. Він стверджує, що подібностей дуже багато – починаючи від способу та змісту формулювання засад місцевого самоврядування в законодавстві обох країн. Також простежуються однакові підходи до закріплення системи адміністративно-територіальних одиниць, до визначення повноважень общини та громади, кмета та голови. Але в Болгарії існує самоуправління на субмуніципальному рівні (відсутнє в Україні). Спільною є кінцева мета – створення країни самоврядних територіальних громад. Водночас способи реалізації реформи в Болгарії та Україні відрізняються, відповідно їх алгоритм – інший. На думку автора, цікавим є не лише позитивний, але й негативний досвід реформ в Болгарії – відмова ЄС підтримати зміни на субрегіональному та регіональному рівні через порушення урядом принципів місцевого самоврядування. В цілому, робиться висновок, болгарські практики ближче до українських реалій як в часовому просторі, так і обсягів зробленого, ніж більші розвинуті польські, німецькі, скандинавські. Тому на болгарський варіант децентралізації варто подивитися детальніше для налагодження міжмуніципального співробітництва.

Ключові слова: Болгарія, община, громада, кмет, голова, місцеве самоврядування.

Boyko V.M.,
candidate of Historical Sciences (Ph.D in History),
Director of the Siverian Centre of Postgraduate Study,
Advisor in questions of the Regional Development of the
Chernihiv Center for Local Self-Government Development of the
Program U-LEAD with Europe (Ukraine, Chernihiv),
volodimir.boyko@gmail.com

European trends in reforms of the local authorities: Ukrainian and Bulgarian answers

In the article the author attempts to do the comparative analysis of reforms the local self-government in Bulgaria and Ukraine. According to the author's observation, this topic has not yet been the subject of a separate study. He argues that we have many similarities – from the way and content of the formulation of the principles of local self-government in the legislation of both

countries. Also, the same approaches can be traced in the creation of the system of administrative-territorial units, in the definition of the powers of the territorial self-government community (obschiny and hromady), the chairman (kmet and holova). But in Bulgaria there is self-management at the submunicipal level (absent in Ukraine). The ultimate goal is to create a country of self-governing territorial communities in both countries. At the same time, the methods of implementing the reform in Bulgaria and Ukraine are different, respectively, their algorithm is different too. According to the author's opinion, for us is interesting not only the positive, but also the negative experience of reforms in Bulgaria – the EU's refusal to support changes at subregional and regional levels because the government violated the principles of local self-government. In general, he is concluded that Bulgarian practices are most closer to Ukrainian realities in time space and volumes done than the more advanced Polish, German, Scandinavian. Therefore, we are worth seeing to the Bulgarian version of decentralization in more detail for establishing inter-municipal cooperation.

Key words: *Bulgaria, obschyna, gromada (territorial community), kmet, head (holova), local self-government.*

Бойко В.Н.,

*кандидат исторических наук,
директор Сиверского центра последипломного образования,
советник по вопросам регионального развития
Черниговского центра развития местного самоуправления
программы U-LEAD с Европой (Украина, Чернигов),
volodimir.boiko@gmail.com*

Европейские тенденции реформирования органов местного самоуправления: украинский и болгарские ответы

В статье сделана попытка сравнительного анализа реформ местного самоуправления в Болгарии и в Украине. По наблюдению автора до сих пор эта тема не была предметом отдельного исследования. Он утверждает, что сходства очень много – начиная от способа и содержания формулировки основ местного самоуправления в законодательстве обеих стран. Также прослеживаются одинаковые подходы к закреплению системы административно-территориальных единиц, к определению полномочий общины и громады, кмета и головы. Но в Болгарии существует самоуправления на субмуниципальном уровне (нет в Украине). Общей конечная цель реформы – создание страны самоуправляющихся территориальных общин (громад). В то же время способы реализации реформы в Болгарии и Украины отличаются, соответственно их алгоритм – другой. По мнению автора, интересен не только положительный, но и отрицательный опыт реформ в Болгарии – отказ ЕС поддержать изменения на субрегиональном и региональном уровне за нарушения правительством принципов местного самоуправления. В целом, делается вывод, болгарские практики ближе к украинским реалиям как во временном пространстве, так относительно объемов проделанной работы, чем более развитые польские, немецкие, скандинавские. Поэтому на болгарский вариант децентрализации стоит посмотреть подробнее для налаживания межмуниципального сотрудничества.

Ключевые слова: *Болгария, община, община, кмет, голова, местное самоуправление.*

Постановка питання. У квітні 2015 р. Болгарію відвідали переможці конкурсу «Кращі практики місцевого самоврядування». Організований програмою Ради Європи «Посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування» – у співпраці Мінрегіоном України та з Національною асоціацією муніципалітетів Болгарії – візит мав на меті ознайомлення з системою місцевого самоврядування в Болгарії, його кращими практиками, роллю Асоціації [1]. Але такі контактами і є скоріше поодиноким явищем. Як не прикро констатувати, але варто погодитися з думкою, висловленою у книзі «Сестра моя, Софія...» (серія бібліотеки газети «День», 2016 р.): рівень взаємної взаємна уваги України та

Болгарії не відповідає фактичним взаємовпливам [2]. Між тим, обидві країни шукають відповіді на низку доленосних викликів, що відображають загальноєвропейські тенденції та вимагають від обох країн власних відповідей.

Мета статті – зробити порівняльний аналіз реформ місцевого самоврядування в Болгарії та Україні, виявити спільні та відмінні риси, що може бути використано для налагодження міжнародного міжмуніципального співробітництва між громадами та громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій – досі не було спроб порівняльного окремого аналізу реформ місцевого самоврядування в Болгарії та Україні. Існуючі матеріали – це дослідження болгарських фахівців болгарської системи адміністративно-територіального устрою, його побудови на всіх рівнях та проблем що виникають. В Україні використовувалися окремі елементи для аналізу загальноєвропейських тенденцій – разом з іншими країнами ЄС, але не в цілому.

Одним із найбільших викликів для сучасного суспільства була і залишається урбанізація. На просторах Європи вона сприяє концентрації мешканців у, насамперед, великих містах. Чисельність населення у сільській місцевості зменшується, а географічні простори залишаються незмінними, як і створена під інші потреби інфраструктура. Зрештою, малі територіальні громади неспроможні її утримувати, але ж люди в таких місцевостях живуть й надалі. Отже, для них необхідно забезпечити перелік та якість звичних послуг та запроваджувати нові. Постає питання хто це здатен зробити.

Інший виклик – це різні темпи економічного розвитку на рівні регіонів, субрегіонів та населених пунктів, на що суттєво впливають процеси європейської інтеграції – в сенсі посилення значення територіальної, а не національної складової. Так само, як і в бізнесі, йдеться про конкуренцію за ресурси – хтось виграє й розвиватиметься успішніше, а хтось програє. Але ж суб'єкти дуже особливі – самоврядні територіальні спільноти. Аби зменшити ризики, забезпечити якість життя запроваджується перерозподіл ресурсів. Зрештою, це питання формування кола питань, які бажано розв'язувати на базовому рівні, та, зрештою, спроможності відповідних структур виконувати визначені законодавством повноваження.

Йдеться про їх раціональну побудову, адекватну стану справ що змінюється. Чисельна перевага малих муніципалітетів із великим переліком функцій робить сумнівним їхнє виконання, посилює диспропорції в розвитку. Спосіб подолання – концентрація фінансово-майнового та людського потенціалу з одночасним перерозподілом завдань щодо надання послуг на користь муніципалітетів. Ці процеси отримали назву децентралізації. Воно зводиться до укрупнення базових адміністративно-територіальних структур, як правило, з одночасним збільшенням їх повноважень. Скажімо, в Україні нові громади набувають повноважень старих сільських, селищних та міських рад, районних рад та райдержадміністрацій разом узятих. Їхня сума досі дорівнювала повноваженням міст обласного значення. При цьому унітарний характер держави зберігається, загроз регіонального сепаратизму не виникає.

Щоправда, насправді одночасно відбуваються різноспрямовані за своєю сутністю процеси. З точки зору старих рад йдеться про централізацію та обмеження повноважень, а з точки зору держави – про децентралізацію та посилення повноважень нових рад. Протягом короткого в історичному вимірі часу низка країн провели або проводять нині відповідні реформи організації свого управління на місцях. Мета очевидна – за допомогою кращої, адекватної сьогоденню організації добитися більшої ефективності та прискорення соціально-економічного розвитку.

Певною мірою можемо говорити про подібність болгарського та українського способу вирішення порушеної проблеми на базовому рівні. Болгарський закон про місцеве самоврядування ухвалений в 1991 р. й після цього багато разів змінювався [3]. Спирається він на главу 7 «Місцеве самоврядування та місцева адміністрація» Конституції Болгарії від 12 липня 1991 р. [4].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» ухвалено в 1997 р. [5]. Він спирається на гл. XI Конституції України 1996 р. в редакції 2004 р. – «Місцеве самоврядування» [6]. Як і болгарський відповідник він так само зазнав численних змін, які тривають. Справа в тому, що в Україні реформа місцевого самоврядування здійснюється за планом «Б». План «А» передбачав ухвалення нової редакції Конституції в частині місцевого самоврядування та територіальної організації влади в цілому, а потім – низки нових законів. Але не так сталося. Згадані зміни до Конституції прив'язали до виконання одного з напрямів Мінських угод, що фактично закрило можливість такого варіанту. Натомість Україна пішла шляхом доконаних кроків – ми намагаємось реалізувати новий зміст формально зберігаючи старі форми [7]. Це вимушений крок, що створює багато незручностей, але цілком реальний. Він нагадує болгарський шлях реформи.

У діючих українській та болгарській конституціях простежуються однакові підходи до закріплення системи адміністративно-територіальних одиниць. Вони визначають основні адміністративно-територіальні одиниці, але можуть бути інші, що встановлюється спеціальним законом. Ймовірно, що саме через таку гнучкість в обох країнах досі використовують закони, що виникли безпосередньо після ухвалення нових конституцій. Також схожі підходи до регулювання адміністративно-територіального устрою – в обох випадках йдеться про закріплення окремих вимог загального характеру. Більше того – з точки зору Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» всі сільські, селищні, міські ради мають однакових обсяг повноважень та відповідальності. Але Бюджетний кодекс України те саме питання трактує інакше – є міста обласного значення та міста районного значення, села, селища. У них різний спосіб бюджетування, інакше формується доходна та видаткова частина, головне – лише міста обласного значення мають прямі міжбюджетні взаємини з державним бюджетом, а інші – через фінансові підрозділи райдержадміністрацій. Тобто, аби здійснити реформу в Україні принципово важливо було урівняти з точки зору формування та розподілу бюджету всі існуючі базові органи місцевого самоврядування. Тому, фактично, в Україні реформа розпочалася дуже оригінально – з внесення змін до Бюджетного кодексу, який передбачив появу нової базової структури – об'єднаної територіальної громади, ідентичної за своїм бюджетуванням містам обласного значення. Це бюджетна децентралізація. Зміни набули чинності 1 січня 2015 р. [8] – тобто до ухвалення Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [9]. Проміжний результат в Україні є такий – за підсумками поточного року частка місцевих бюджетів із трансфертами у зведеному бюджеті України складає 51,5%. При цьому очікується, що частка місцевих податків та зборів у власних доходах місцевих бюджетів становитиме 30% [10].

Особливості української реформи цим не починаються та не завершуються. Комплексного спеціального закону, який би визначав модель реформи, її завдання, заходи, критерії, процедурно-процесуальні аспекти, порядок прийняття рішень, визначення компетенції суб'єктів реформи, заходи державного стимулювання на початку не було. Уряд регулював зазначені ключові питання своїми розпорядженнями та постановами. А проекти законів розроблялися та ухвалювалися з великим запізненням. Тобто виникла парадоксальна ситуація, коли адміністративна практика випереджала законодавчу. Як зазначив один із українських експертів це так, якби майстри ремонтували машину, не встигали, тож вирішили запустити мотор й штовхнути, аби вона набрала швидкість. А системи гальмування, трансмісії, керування продовжили ремонтувати на ходу.

Як би там не було, а в підсумку Україна має перетвориться на країну самоврядних громад. В історичному контексті йдеться про відтворення, але за нових умов засад магдебурзького права.

Болгарія вже є країною громад або ж общин – її нинішнє законодавство передбачає те, до чого в Україні лише прагнуть – повсюдності місцевого самоврядування. Тобто ми на різних відрізках шляху, але мета – та сама. Її способи її досягнення так само подібні. Привертає увагу схожість параметрів чисельності населення базових одиниць, общин: 265 (зі

столичною) в Болгарії на 7,1 мільйонів населення [11] та 1,5 тис. що плануються в Україні на близько 40 млн. Тобто, фактично, це те саме. Згідно вище згаданих нормативно-правових актів в Болгарії головною посадовою особою є виборний кмет, а в Україні – виборний голова. Трактуються обох випадках вони однаково – як орган місцевого самоврядування. Кмет та голова формують виконавчі структури. Представницький орган – рада общини в Болгарії та сільська, селищна, міська рада в Україні.

При цьому в Болгарії існує (хоча й з обмеженими правами – без власних повноважень та бюджету) самоуправління на субмуніципальному рівні – підради. В Україні є старостинські округи, але ніяких підрад разом зі старостою немає. Щоправда, в дискусіях пропонується посилити роль старости: через неформалізовані органи самоорганізації населення або ж формалізувати їх у вигляді консультативно-дорадчих органів. А також за допомогою виділення бюджетного фонду староств [12]. На нашу думку, до такого рішення штовхають перманентні конфлікти та з'ясування відносин між головами громад та старост, що мають інституційний характер, а також поширена недовіра серед сільського населення щодо справедливості розподілів коштів між адміністративним центром та старостатами. Зрозуміло, що подолати її можна за рахунок публічності та більшого залучення мешканців всіх населених пунктів до життя громади, її інтеграції. Тому варто уважніше придивитися до успіхів та проблем Болгарії на цьому напрямі.

В цілому, Болгарія належить до країн ЄС, територіальна система яких є високо консолідованою – так само, як і Польща. Це означає, що в Болгарії немає жодної територіальної громади, чисельність населення якою менше однієї тисячі чоловік, дуже мало таких, де менше двох тисяч чоловік. Великі територіальні громади (понад 10 тис. мешканців) у Болгарії складають дві третини від їхньої загальної чисельності. Нині найменша територіальна громада в Україні, Макіївська (Чернігівська область), нараховує 1,7 тис. мешканців. Це чи не єдиний приклад, коли чисельність нової адміністративно-територіальної становить менше двох тисяч населення. Щоправда, доволі поширеним є громади від 2,5 до 5 тис. людності. Мінрегіон України ввів окремий показник – громади до 5 тис. чоловік [13]. Він не має директивного характеру, суто інформаційний, але вочевидь йдеться про певну межу з точки зору реформаторів.

Стосовно показників. В Болгарії нові общини можуть утворюватися як за ініціативою уряду, так і самих мешканців, якщо чисельність населення перевищує шість тисяч чоловік, максимальна відстань від адміністративного центру до її населеного пункту складає не більше 40 км, а власні надходження становитимуть не менше половини бюджету нової одиниці. Втім, виключення можливі – за наявності належної мотивації [14].

В Україні спроби встановити визначені числові параметри зіткнулися з обґрунтованою критикою неврахування регіональних особливостей. В результаті всі діючі показники мають дуже гнучкий характер. Це дозволяє створювати нові громади фактично, відповідно до співвідношення сил що складається на місцях. Головне – відповідати загальним принципам методики, що затверджена Кабінетом Міністрів України. Показники, що застосовувалися в Болгарії, так само мали розрахунковий характер. На їх запровадження впливали результати консультацій, які є в Болгарії обов'язкові.

В принципі, формування базових адміністративно-територіальних одиниць, як і всієї адміністративної системи, це є функція держави. В Болгарії пішли саме цим шляхом. Тут були проведені попередні консультації з зацікавленими громадами та їхнім населенням, а потім адміністративним шляхом проведено їх об'єднання. Тобто це шлях, подібний до польського (щоправда, там такого роду перетворення відбувалися ще до приходу до влади першого реформаторського уряду). Водночас спроби запровадження місцевого самоврядування в Болгарії на субрегіональному та регіональному рівнях в 1998 р. зіткнулася зі значними політичними проблемами, в основі яких – бажання контролювати розподіл ресурсів зверху, що призвело до втрати обіцяної допомоги ЄС [15]. Це хороше та правильне попередження для України, яка ще не підійшла до змін на регіональному рівні й лише дебатуює яким має бути контроль держави над діяльністю місцевого самоврядування.

У деяких випадках, з огляду на супутні обставини, держава воліє за краще розпочати процедуру добровільного укрупнення. Такий шлях обрала Україна. При цьому втрачається час, якість рішень та додаткової ресурси, але формується на різних рівнях коло зацікавлених осіб, реформа відбувається не лише згори, а швидко набуває певної соціальної підтримки – як правило, це не більшість, але активна меншість. Для України то був вимушений крок, за допомогою якого вдалося зрушити справу реформи й подолати спротив незацікавлених груп інтересів як в центральній владі, так і місцевій. Наголосимо: лише питання бути чи не бути, що постало перед обличчям російської агресії, змусило українські правлячі кола наважитися на революційні зміни. Спроба вдалася. Мається на увазі, що індикатором успішності змін є їх незворотність. Так от – тепер колишні противники реформи поспішають зайняти місце в новій системі відносин.

Зазначене досягнення містить у собі загрозу, адже переносити старий досвід на нові реалії небезпечно. Це може призвести до гальмування розвитку громад що діють подібним чином. Втім то вже буде боротьба за принципово інших, ніж до реформи, рамок відносин. Як правило, таке явище спостерігається в громадах, адміністративний центр який – районний центр. В разі перемоги на виборах голови районної ради чи райдержадміністрації вони привносять свій адміністративний досвід та відповідно до нього формують апарат управління, а ситуація змінилася. Позитивом є те, що в такому разі проблем із залученням галузевих фахівців (архітектори, земельщики, юристи) як правило не виникає.

Інша справа, коли громада утворюється навколо населеного пункту, де райдержадміністрації не існувало. В такому разі питанням виживання стає подолання кадрового голоду. Зрештою, дуже часто доводиться запрошувати з інших населених пунктів, а також ризикувати, залучаючи молодь та відразу навантажувати її великою відповідальністю. Безумовним позитивом такої ситуації є висока мобільність, швидкість та креативність рішень що ухвалюються. Щоправда, при цьому кількість помилок багаторазово зростає.

До честі української держави нині вона дотримується своєї обіцянки фінансово та консультативно підтримувати реформовані громади. Кожного року нові громади отримують кошти державної інфраструктурної субвенції на проекти, що вимагають капітальних видатків. Також нові громади отримали державну освітню субвенцію та на охорону здоров'я (остання діє до 1 липня 2018 р., потім – інший порядок фінансування). А головне – змінилася податкова база нових громад, насамперед, за рахунок появи серед доходів 60% податку на доходи фізичних осіб. В результаті надходження до бюджетів перших ОТГ зросли порівняно з сумою надходжень попередніх рад в сім разів [16]. Це ще один дуже серйозний виклик, адже в багатьох випадках такі суми є небаченими для органів місцевого самоврядування, відповідно вони ще мають навчитися ними управляти. Вочевидь, що питання збільшення ресурсів, які знаходяться в управлінні громад, існує й в Болгарії. Отже, для українців цікавить болгарський варіант відповіді.

Реформа, що реалізується в Україні, актуалізувала багато проблем, що накопичувалися роками. Часом від наших голів територіальних громад можна почути: «Таке враження, що держава роками нічого не робила. А тепер вирішила всі непопулярні рішення перекласти на нові громади. Для цього й ініціювала їхнє створення». Частково це відповідає дійсності, втім насправді ключовою є вміння залучати ресурси для розвитку території – у вигляді прямих інвестицій чи проектів регіонального та місцевого розвитку. В Україні діє положення Угоди про асоціацію з ЄС. Це означає, що у нас запроваджуються підходи, що притаманні його країнам. Болгарія, що вже понад десять років живе в умовах, які Україна лише запроваджує, є надзвичайно цікавою як з точки зору організацію роботи із залучення зовнішніх джерел, так і проектних ідей, а особливо – можливості реалізації трьохсторонніх проектів: болгарська сторона – українська сторона – ЄС. Тобто йдеться про міжмуніципальне співробітництво, але на міжнародному рівні. Тим більше, що мовний бар'єр легко усувається.

У повсякденні більшість громадян схильні бачити кінцевий результат, не надто розуміючи як до нього прийшли. З цієї точки зору болгарські практики місцевого самоврядування ближче до українських реалій як в часовому просторі, так і обсягів зробленого. А раз так, то мають сприйматися краще, ніж більш просунуті німецькі, скандинавські чи навіть польські. Їхні підходи в основних рисах співпадають, але варто подивитися на деталі. Водночас і Україну, і Болгарію ще

чекають ухвалення нових законів про місцеве самоврядування. Це впливовий мотиваційний чинник, що спонукає їх до прискіпливого погляду на практику реалізації реформи місцевого самоврядування в обох країнах.

Список використаних джерел

1. Українці у Болгарії ознайомилися з кращими практиками місцевого самоврядування. URL: <https://decentralization.unian.ua/1072756-ukrajintsi-u-bolgariji-oznayomilisya-z-kraschimi-praktikami-mistsevogo-samovryaduvannya.html>.
2. Сестра моя, Софія... / упоряд. І. Сюдюков, Р. Гринівський; заг. ред. Л. Івшиної. К.: Укр. прес-група: газ. «День», 2016. 481 с.
3. Закон за местното самоуправление и местната администрация (в сила от 17.09.1991 г.). URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132580865>.
4. Народно събрание на Република България. Парламентарни комисии. URL: <http://www.parliament.bg/bg/const>.
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
7. Юсов А. Децентралізація – швидкісний потяг, який не варто зупиняти. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/yusov/5698d56979d6a/view_print/.
8. Реформа децентралізації. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma-decentralizaciyi>
9. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
10. Нині більшість державних грошей знаходяться саме у місцевих бюджетах – Президент про зростання фінансових можливостей об'єднаних громад. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/nini-bilshist-derzhavnih-groshej-znahodyatsya-same-u-miscevi-48218>.
11. Общини в България. URL: <http://www.wiki-zero.co/index.php?q=aHR0cHM6Ly9iZy53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kv0J7QsdGJ0LjQvdCwXyjQkdGK0LvQs9Cw0YDQuNGPKQ>.
12. Попова Ольга. Староста у селі: один не воїн. *Дзеркало тижня*. 2018. 27 квітня. URL: https://dt.ua/economics_of_regions/starosta-u-seli-odin-ne-voyin-276488_.html.
13. Мінрегіон оприлюднив рейтинг областей за формуванням спроможних територіальних громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/5989>.
14. Леви Роман. Реформата в местното самоуправление – най кьсия път към съживяване на малкия град и на българското село. URL: <http://hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-32/1086-reformata-v-mestnoto-samoupravlenie--nay-kasiya-pat-kam-sazhivyavane-na-malkiya-grad-i-na-balgarskoto-selo.html>.
15. Стратегия за регионална и местна реформа. URL: <http://www.imrr.eu/?q=local>.
16. Казюк Яніна. Фінансова децентралізація і бюджети перших 159 об'єднаних громад в деталях. URL: <https://old.decentralization.gov.ua/news/item/id/5244>.

References

1. Ukraintsi u Bolharii oznaiomylysia z krashchymy praktykamy mistsevoho samovriaduvannia. Available at: <https://decentralization.unian.ua/1072756-ukrajintsi-u-bolgariji-oznayomilisya-z-kraschimi-praktikami-mistsevogo-samovryaduvannya.html>.
2. Sestra moia, Sofiia... / uporiad. I. Siundiukov, R. Hrynivskyi; zah. red. L. Ivshynoi. K.: Ukr. pres-hrupa: haz. “Den”, 2016. 481 p.
3. Zakon za mestnoto samoupravlenye y mestnata admynstratsiya (v syla ot 17.09.1991 h.). Available at: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132580865>.
4. Narodno sbranye na Republyka Blharyia. Parlamentarny komysyy Available at: <http://www.parliament.bg/bg/const>.

5. Pro mistseve samovriaduvannya v Ukraini: zakon Ukrainy vid 21.05.1997 № 280/97-VR. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
6. Konstytutsiia Ukrainy: zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
7. Yusov A. Detsentralizatsiia – shvydkisnyi potiah, yakyi ne varto zupyniati. Available at: https://blogs.pravda.com.ua/authors/yusov/5698d56979d6a/view_print/.
8. Reforma detsentralizatsii. Uriadovi portal. Yedynyi veb-portad orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/reforma-decentralizaciyi>.
9. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad: zakon Ukrainy vid 05.02.2015 r. № 157-VIII. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
10. Nyni bilshist derzhavnykh hroshei znakhodiatsia same u mistsevykh biudzhetah – Prezydent pro zrostantia finansovykh mozhlyvostei obiednanykh hromad. Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezidenta Ukrainy. Available at: <http://www.president.gov.ua/news/nini-bilshist-derzhavnih-groshej-znakhodyatsya-same-u-miscevi-48218>
11. Obschyny v Blharyia. Available at: <http://www.wiki-zero.co/index.php?q=aHR0cHM6Ly9iZy53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kv0J7QsdGJ0LjQvdCwXyjQkdGK0LvQs9Cw0YDQuNGPKQ>.
12. Popova Olha. Starosta u seli: odyne ne voyn. *Dzerkalo tyzhnia*. 2018. 27 kvitnia. Available at: https://dt.ua/economics_of_regions/starosta-u-seli-odin-ne-voyin-276488_.html
13. Minrehion oprylyudnyv reitynh oblastei za formuvanniam spromozhnykh terytorialnykh hromad. Available at: <https://decentralization.gov.ua/news/5989>.
14. Levy Roman. Reformata v mestnoto samoupravlenye – nai ksyia pt km szhyviavane na malkyia hrad y na blharskoto selo. Available at: <http://hermesbg.org/tr/nova-biblioteka/book-32/1086-reformata-v-mestnoto-samoupravlenie--nay-kasiya-pat-kam-sazhivyavane-na-malkiya-grad-i-nabalgarskoto-selo.html>.
15. Stratehiya za rehyonalna y mestna reforma. Available at: <http://www.imrr.eu/?q=local>.
16. Kaziuk Yanina. Finansova detsentralizatsiia i biudzhety pershykh 159 obiednanykh hromad v detaliakh. Available at: <https://old.decentralization.gov.ua/news/item/id/5244>.

УДК 352/353(477)

Бузун О.В.,

магістр державного управління,
голова Ніжинської районної ради Чернігівської області,
(Україна, Ніжин), oleg_buzun@ukr.net

МОДЕЛЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

В контексті ідей сталого розвитку розглядаються передумови запровадження та процес реалізації в Ніжинському районі пілотного Проекту Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні «Clima East: Збереження та стале використання торфовищ». На прикладі його реалізації демонструється дієвість способів раціонального природокористування для пом'якшення наслідків змін клімату й адаптації до них, відновлення певних ділянок невикористаних деградованих сільськогосподарських торфовищ в межах одного ландшафту, розширення площі природоохоронних територій з урахуванням потреб збереження біорізноманіття та залучення мешканців місцевих громад до вирішення питань раціонального землекористування. Водночас розглядаються економічна та соціальна складові проекту, спрямовані на розвиток селянських та фермерських господарств, зростання рівня і якості життя сільської громади, згуртованості та відповідальності її мешканців.

Ключові слова: сталий розвиток, раціональне природокористування, сільська громада, проект ПРООН «Clima East: Збереження та стале використання торфовищ».

Buzun O.V.,
Master of Public Administration,
Head of the Nizhyn rayon council
(Ukraine, Nizhyn), nizhyn.rayrada@ukr.net

Model of sustainable development at local level

In the context of sustainable development ideas, the preconditions for implementing and implementing the pilot project of the United Nations Development Program in Ukraine “Clima East: Conservation and Sustainable Use of Soils” in Nizhyn rayon are considered. On the example of its implementation demonstrates the effectiveness of the ways of rational nature management to mitigate the effects of climate change and adaptation to them, the restoration of certain areas of unused degraded agricultural peatlands within the same landscape, the expansion of the area of protected areas taking into account the needs of biodiversity conservation and the involvement of local residents in addressing issues rational land use. At the same time, the economic and social components of the project aimed at the development of peasant and farm enterprises, the growth of the level and quality of life of the rural community, the cohesion and responsibility of its inhabitants are considered.

Key words: *sustainable development, rational use of nature, rural communities, UNDP project “Clima East: conservation and sustainable use of peatlands”.*

Бузун О.В.,
магістр державного управління,
председатель Нежинского районного совета,
(Украина, г. Нежин), nizhyn.rayrada@ukr.net

Модель устойчивого развития на местном уровне

В контексте идей устойчивого развития рассматриваются предпосылки внедрения и процесс реализации в Нежинском районе пилотного проекта Программы Развития Организации Объединенных Наций в Украине «Clima East: Сохранение и устойчивое использование торфяников». На примере его реализации демонстрируется действенность способов рационального природопользования для смягчения последствий изменения климата и адаптации к ним, восстановление определенных участков неиспользованных деградированных сельскохозяйственных торфяников в пределах одного ландшафта, расширения площади природоохранных территорий с учетом потребностей сохранения биоразнообразия и привлечения жителей местных общин к решению вопросов рационального землепользования. В то же время рассматриваются экономическая и социальная составляющие проекта, направленные на развитие крестьянских и фермерских хозяйств, рост уровня и качества жизни сельского общества, сплоченности и ответственности ее жителей.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, рациональное природопользование, сельская община, проект ПРООН «Clima East: Сохранение и устойчивое использование торфяников».*

Українське сьогодні – це шлях реформ, незворотність обраного європейського курсу розвитку, послідовність, партисипативність, прозорість дій і, що найголовніше, це – позитив від управління, можливо, не відразу масштабний, але обов'язковий з поступовим поверненням довіри людей. Такий суспільний розвиток поєднаний з реформаторськими амбіціями можливий у державі з ефективним публічним управлінням, розумна збалансованість якого у поєднанні з іншими видами управління має забезпечити соціально орієнтований і динамічний розвиток країни. Базовим механізмом у реформуванні державного управління в публічне управління є процес децентралізації влади. Саме децентралізація дозволяє забезпечити достатній рівень адміністративної самостійності органів місцевого самоврядування, створює ефективну систему взаємодії органів місцевого самоврядування та громадськості з центральною владою [1].

За таких умов держава має сприяти розвитку саме інституту місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування – це реальний механізм реалізації широкого кола найбільш близьких населенню проблем та задоволення найбільш важливих потреб, а також вирішення державних завдань силами місцевих органів влади шляхом передачі їм окремих державних повноважень. Місцеве самоврядування є інструментом здійснення місцевої демократії [2].

На сучасному етапі розбудови України як демократичної, соціальної та правової держави, розвиток місцевого самоврядування має бути одним з пріоритетних напрямів державної політики. Цього року українському самоврядуванню – 20. Ця достатньо молода, але перспективна інституція влади як і вся країна йде поступовим шляхом реформ. Реформа місцевого самоврядування – це найбільш комплексна реформа у країні, адже немає такої сфери життя в країні, яку б вона не зачіпала. Реформа передбачає докорінну зміну системи влади в країні на основі розвитку самостійних самоврядних територіальних громад [3; 4].

Одним із пріоритетних напрямків діяльності реформованих органів місцевого самоврядування України в умовах сьогодення має стати створення умов для забезпечення «Сталого розвитку» її територій [2]. Концепція «Сталого розвитку» (англ. sustainable development) спрямована на вирішення сучасних проблем забезпечення економічного зростання в умовах обмеженості, виснаження, вичерпання природних ресурсів, спільним творенням громадянами власного довкілля й економічного процвітання, співучасті їх у демократичному прийнятті рішень, а саме творення та збереження робочих місць та доходів через підвищення кваліфікації, розвиток через забезпечення соціального співіснування [5].

«Сталий розвиток» – це такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб теперішніх поколінь не повинно ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Саме у вирішенні питань, пов'язаних із впровадженням основних засад «Сталого розвитку», значно зростає роль місцевого самоврядування.

«Сталий розвиток» регіонів, окремих територій (міст, селищ та сіл) є основою поступального розвитку країни, а впровадження його принципів – передумовою інтеграції України в Європейське співтовариство [6].

На регіональному та місцевому рівнях реалізація парадигми «Сталого розвитку» відбувається здебільшого за міжнародними проектами й відповідно з використанням позитивного досвіду країн, що розвиваються у цій системі координат цивілізованого демократичного суспільства.

Таким прикладом на Чернігівщині (Ніжинський район, м. Ніжин) є впровадження пілотного Проекту Програми Розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні «Clima East: Збереження та стале використання торфовищ» [7].

Проект розпочав свою роботу в 2013 р. й діє протягом останніх 4 років. П'ять громад беруть участь у експерименті Європейської комісії (чотири сільські ради – Ніжинська, Колісниківська, Кукшинська, Стодольська, й одна об'єднана територіальна громада – Вертіївська), що займають загальну площу 53 тис. га з населенням 8,8 тис. чоловік та Ніжинська міська громада площею 4,3 тис. га, де проживає 72,4 тис. чоловік, що є дотичною до території проекту. Загальна кількість населення, що зацікавлена у позитивному результаті спільної роботи, наближена до 100 тис. чоловік.

У генезі Проекту “Clima East” першочерговим завданням було врегулювати пожежонебезпечну ситуацію в регіоні та заплановано продемонструвати дієвість способів раціонального природокористування для пом'якшення наслідків змін клімату й адаптації до них. Також Проект мав показати приклад, як в межах одного ландшафту можна відновити певні ділянки невикористаних деградованих сільськогосподарських торфовищ, розширити площу природоохоронних територій з урахуванням потреб збереження біорізноманіття та залучити місцеві громади до вирішення питань раціонального землекористування [7].

Зазначимо, що в Україні виявлено і розвідано 1 562 торф'яних родовищ із загальними запасами 1853 млн. тонн, а загальна їх площа становить 639,5 тис. га. Найбільші ресурси торфу зосереджені в північних регіонах країни (на Поліссі) – Волинській, Рівненській, Сумській, Чернігівській і Житомирській областях. У Чернігівській області налічується 168 ділянок

осушених торф'яних земель на 94 осушувальних системах, площею 51,5 тис. га. Однією з найбільших меліоративних систем з торф'яними землями в нашій області є «Смолянка» із загальною площею осушених територій 16,8 тис. га.

У наслідок неналежного контролю осушених меліоративних земель в Україні виникли небезпечні екологічні зміни водного балансу територій, порушення режиму підземних вод, небажані зміни в гідро-екологічному режимі, посилюються процеси деградації ґрунтів і зменшення продуктивності сільськогосподарських угідь. Уздовж меліоративних систем знизився рівень ґрунтових вод. Зниження ґрунтових вод призвело до збільшення кількості посушливих днів, зменшення вологості повітря, а це, у свою чергу, обумовило зменшення продуктивної вологи і зниження урожайності в середньому від 20 до 70%. На рівнинних терасах і заплавах у верхів'ях річок з'явилися пересушені угіддя, що корінним чином змінило склад рослинного світу та призвело до появи суходолів. У літній період рівні ґрунтових вод опускаються нижче закладених дренажних каналів. Практично щорічно почала виникати загроза масштабних пожеж на осушених торфовищах, а неконтрольоване виділення парникових газів в атмосферу рухало нас до екологічно непередбачуваних наслідків. Так, наприклад, пожежі на торфовищах у селі Кукшин Ніжинського району, що мали місце у 2010 р., охоплювали територію близько 15 гектарів землі. Аналогічна ситуація спостерігалася в цей та наступні роки й у інших селах району [8].

Керівництвом Ніжинського району було розроблено у 2013 р. «Комплексний план заходів щодо попередження виникнення та ліквідації пожеж на осушених торфових землях осушувальної системи «Смолянка» Ніжинського району Чернігівської області» й найголовнішим превентивним чинником у цьому питанні стала співпраця з європейським Проектом «Clima East». Ніжинщина, який традиційно потерпала від значних пожеж на торфовищах, сподівалася, що цей проект дозволить вирішити дану проблему та призведе до створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності.

До такого бачення співробітництва, слід додати й те, що ПРООН, будучи агентством Організації Об'єднаних Націй, що спеціалізується на питаннях розвитку, надає підтримку й вбачає вирішення проблематики деградованих меліоративних земель розглядати в комплексі. Синергія такої стратегії якраз й передбачає елементи «Сталого розвитку» територій, де стратегічний план позитивних змін зосереджується на екологічних завданнях, економічному розвитку й соціальному аспекті задіяних у проекті громад. Дотримуючись саме таких принципів сьогодення живе і розвивається Європейській Союз, поступово ці домінанти стають нормою і для українського суспільства.

Першими в Україні євродосвід почали запроваджувати наші міста, використовуючи напрацювання Лейпцизької Хартії «Міста Європи на шляху сталого розвитку» [9]. Проте, зауважимо, що люди живуть не лише у містах, а й у селах та селищах, саме тому наша зацікавленість звернена у першу чергу на сільські території, а також приміські та заміські урочища. До речі, Лейпцизька Хартія стверджує також, що: «...нам необхідно мати більше цілісних стратегій та узгоджених дій усіх осіб і установ, задіяних в процесі міського розвитку – також і за межами окремих міст і громад. Усі органи влади – на місцевому, регіональному, національному та загальноєвропейському рівнях – несуть відповідальність за майбутнє наших міст», а далі у європейському документі мова йде про необхідність зміцнювати локальне і муніципально-регіональне узгодження: «Мета полягає в досягненні рівноправного партнерства між містом і селом, між малими, середніми і великими містами в межах міських регіонів і метрополій. Необхідно відмовитися від оцінки містобудівних проблем і рішень, які стосуються тільки одного міста. Наші міста повинні бути “точками кристалізації” муніципально-регіонального розвитку та приймати на себе відповідальність за територіальну згуртованість». Таку європейську концепцію доповнює ще й позиція одного з ідеологів процесів децентралізації влади та реформи адміністративно – територіального устрою в Україні Анатолія Ткачука, який у «стосунках» між містом і селом висловлює думку, «місто має віддавати борги селу».

Заручившись такою науково-методичною базою й обґрунтовуючими матеріалами ми були переконаними, що Ніжинщина повинна розвиватися дотримуючись відповідності з міжнародним співтовариством принаймні трьох принципово обов'язкових складових: економічного зростання, соціального прогресу та захисту навколишнього середовища.

Першочерговим й пріоритетним завданням поміж наведених вище постулатів європейська спільнота вбачає все ж таки **збереження навколишнього природного середовища**. Тож після проведення десятків зустрічей, сходів сіл й громадських слухань та прийнятих відповідних погоджувальних рішень кожною із 5-ти сільських рад, що залучені до Проекту, 28 січня 2015 р. на 27 (позачерговій) сесії Ніжинської районної ради було схвалено проект створення регіонального ландшафтного парку «Ніжинський». Остаточо створення РЛП закріплене рішенням Чернігівської обласної ради від 28 травня 2015 р. «Про створення регіонального ландшафтного парку «Ніжинський» площею 3733,0648 га. Рішенням Чернігівської обласної ради від 10 вересня 2015 р. «Про зміну меж регіонального ландшафтного парку «Ніжинський» змінені межі регіонального ландшафтного парку «Ніжинський» шляхом збільшення його площі на 2389,6343 га, тому загальна площа парку становить 6122,6991 га. Землі включені до складу до складу Регіонального ландшафтного парку «Ніжинський» Ніжинської районної ради без вилучення у землевласників та землекористувачів, розташовані на території Вертіївської, Кукшинської, Стодольської, Колісниківської, Ніжинської сільських рад [10].

Територія парку розміщена у зонах мішаних лісів та лісостепу, знаходиться парк в межах двох областей, а саме Європейської широколистяної лісової області та Європейсько-Сибірської лісостепової області.

Цей регіон відзначається своєрідною флорою і фауною. Не дивлячись на негативний вплив осушувальної меліорації, яка була здійснена раніш, наукові дослідження на території урочища «Смолянка» та його околицях підтверджують наявність рідкісних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, 39 видів тварин та 11 видів судинних рослин занесених до Червоної книги України та ряд видів, які охороняються міжнародними конвенціями [10].

Меліоративна осушувально-зволожувальна система «Смолянка» – одна з найбільших меліоративних систем Чернігівської області. Загальна площа обслуговування системи «Смолянка» – 16881 га. Протяжність відкритої мережі каналів становить 372,2 км; закритої регулюючої мережі – 2046,4 км. Для регулювання подачі води на відкритих каналах системи було побудовано 105 шлюзів-регуляторів та 1771 споруда на закритій осушувальній мережі.

У рамках реалізації європейського Проекту були проведені роботи із реконструкції гідротехнічних споруд на системі Смолянка, вартість робіт складала 10 млн. грн.

У 2016 – 2017 рр. ОСОК «Чернігівщина екологічна» виступає партнером ПРООН в реалізації Проекту: «Створення моделі для сталого розвитку громади у Ніжинському районі (Чернігівська область)», який фінансується компанією Coca-Cola. У рамках виконання цього проекту проведено очищення 15,6 км меліоративних каналів осушувальної системи «Смолянка», відновлено 5 гідроспоруд, на земельній ділянці площею 400 га проведено розчищення від чагарнику та підготовка ґрунту для сільськогосподарських потреб, вартість робіт 230 тис. доларів.

Спільний компонент проекту з очищення води для компанії Coca-Cola – це частина їх соціальної активності. Адже для виробництва напою потрібна вода, тому компанія відчуває свою відповідальність за стан води в цілому світі. З цією прекрасною місією Coca-Cola вже декілька років відновлює правильну екосистему водоїм в Україні, зокрема й у Ніжинському районі.

Таким чином результатом проведених робіт у межах Проекту є відремонтовані гідротехнічні споруди, які дають змогу тримати воду в каналах, що сприяє підвищенню рівня ґрунтових вод. Як висновок – є можливість попередження підтоплення територій сільськогосподарських угідь, населених пунктів та найголовніший результат – запобігання загоранню торфовищ, що особливо актуально в умовах глобального потепління та маловоддя останніх років, а також покращення стану пасовищ і сінокосів. У цьому полягала сутність екологічної складової реалізації Проекту.

Наступною складовою Проекту, дотримуючись концепції «Сталого розвитку», є **економічне зростання**. У грудні 2014 р. на території Ніжинського району було створене об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Чернігівщина екологічна», а саме СОК «Калина» та СОК «Вертіївський», основною метою яких є сприяння покращенню добробуту громадян та пом'якшенню зміни клімату за допомогою відновлення земель на осушених торфовищах та створення кооперативів.

Кооперація – ефективний інструмент для покращення матеріального становища громади. Це механізм досягнення загального блага через забезпечення добробуту для кожної людини. Кооперація – це добровільність, довіра, соціальна справедливість, відкритість, загальна й особиста зацікавленість (об'єднуюча функція для суспільства), робочі місця та наповнення бюджету [11].

У 2015 р. в рамках реалізації Проекту, об'єднанням була реалізована грантова угода щодо реалізації однієї з компонент на загальну суму 146 тис. дол. У рамках реалізації грантової угоди були створені виробничі потужності щодо надання послуг членам кооперативів при заготівлі кормів, переробці молока. Проектом була надана технічна допомога в придбанні обладнання та техніки для даних виробництв. Об'єднанням за рахунок власних коштів, кредитних ресурсів, а також технічної допомоги Проекту був організований цех по переробці відходів деревини з подальшим виготовленням паливних брикетів [12].

У 2016 р. ОСОК «Чернігівщина екологічна» надала допомогу Кукшинській та Стодольській сільським радам Ніжинського району в оформленні сільськогосподарських земель у комунальну власність для громадських пасовищ та сіножатей загальною площею 700 га. За рішенням Кукшинської сільської ради ОСОК «Чернігівщина екологічна» передані в обслуговування внутрішньогосподарські меліоративні мережі довжиною 92 км. Для заготівлі кормів для ВРХ об'єднанню в користування передані паї площею 72 га від членів кооперативу, а також 180 га сільськогосподарських земель під сіножаті та 100 га під пасовища від Кукшинської сільської ради.

У результаті господарської діяльності в 2016 р. було зібрано молока від членів кооперативу 137822 кг., з них: реалізовано Куликівському молокозаводу – 96441 кг, перероблено – 41381 кг молока. Виготовлено 5320 кг м'якого сиру, 2680 кг масла, 820 л пастеризованого молока, 1700 кг сметани, 1100 кг вершків.

Також у 2016 р. було заготовлено 4780 тюків сіна (масою до 15 кг) і передано здавачам молока – членам кооперативу. Виготовлено 82 тони паливних брикетів, які реалізовані серед органів місцевого самоврядування (26 т), державних установ (16 т) і місцевого населення (40 т).

У 2015–2016 рр. ОСОК «Чернігівщина екологічна» отримала грант від Програми Розвитку ООН в Україні на реалізацію проекту «Швидке реагування на соціальні та економічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні». У результаті реалізації проекту було створено 8 робочих місць та 5 осіб працевлаштовано дистанційно [13].

ОСОК «Чернігівщина екологічна» для виробничих потреб орендує приміщення 560 кв. м. (земельна ділянка 0,5 га) строком на 49 років. Для розширення діяльності підприємство в даний час займається оформленням приміщень комунальної власності Ніжинської районної ради у власність ОСОК «Чернігівщина екологічна». Членами об'єднання в даний час є 4 юридичні особи та 3 асоційовані члени.

Села Ніжинського району отримали відчутну допомогу в результаті організованої роботи СОКів – а це і нові робочі місця, відрахування до місцевих бюджетів, відбудова приміщень, збереження поголів'я корів у населення, допомога по благоустрою, ремонту доріг, охорона навколишнього природного середовища тощо.

Таким чином об'єднання в обслуговуючі кооперативи на Ніжинщині дало змогу включити вироблену фермерськими та селянськими господарствами продукцію в маркетинговий ланцюг, зменшити собівартість продукції, покращити якість і безпечність сільськогосподарської продукції, полегшити доступ до організованих ринків збуту, підвищити доходи учасників; підвищити якість життя, підвищити додану вартість продукції. Це головна мотивація для наших сільських господарів та першочергове завдання для регіональної влади. Отже, економічна складова Проекту теж успішно реалізована.

Соціальна складова Проекту. 22 квітня 2016 р. в ході засідання 4 сесії Ніжинської районної ради місцеві депутати одногolosно прийняли рішення про затвердження Положення про комунальний заклад «Регіональний ландшафтний парк “Ніжинський” Ніжинської районної ради» та призначення директором комунального закладу Сергія Дмитровича Мельниковича, який почав поступово розвивати парк.

Так, 2 листопада 2016 р. відбулося урочисте відкриття першої еколого-пізнавальної стежки під назвою «Лісовий затишок» у РЛП «Ніжинський», що знаходиться на околиці села Кукшин Ніжинського району та розташована на території ботанічного заказника загальнодержавного значення «Середовщина».

Основним завданням еколого-пізнавальної стежки «Лісовий затишок» є ознайомлення жителів району та гостей парку з природою та особливостями лісових, озерних, лучних та болотних екосистем, рідкісними видами рослин та тварин, у тому числі й занесених до Червоної книги. Загальна протяжність екостежки «Лісовий затишок» складає 1150 метрів.

Облаштування екологічної стежки здійснено за фінансування Департаменту екології та природних ресурсів облдержадміністрації. На екологічній стежці було встановлено вказівники, інформаційні стенди, бесідку та смітники, обладнано огорожі, лавки, огорожено багатовіковий дуб, який є перлиною екостежки, також оснащено підхід до водойми та інші об'єкти.

Далі 20 грудня 2016 р. відбулося відкриття другої еколого-пізнавальної стежки під назвою «Спадщина предків», що розташована на території ботанічного заказника місцевого значення «Зайцеві сосни» біля села Мала Кошелівка. Загальна протяжність екостежки «Спадщина предків» близько 2,5 кілометрів.

Дана екологічна стежка була закладена в «Проекті організації території регіонального ландшафтного парку «Ніжинський», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів», на її оснащення виділено кошти Проектом «Clima East: Збереження та стале використання торфовищ», що впроваджується Програмою розвитку ООН в Україні.

На екологічній стежці було встановлено три альтанки, арку для проведення виїзних весільних церемоній, лавки та вбиральню, більше десяти інформаційних стендів, прокладено частину доріжки лісової частини, яка вкрита мохом та інші об'єкти.

30 червня 2017 р. відбулося офіційне відкриття веломаршруту на території Регіонального ландшафтного парку «Ніжинський».

Веломаршрут являє собою маршрут, який бере початок з села Мала Кошелівка (від кафе «Лісова казка»), та пролягає через ділянку РЛП «Ніжинський». Загальний пробіг складає 29 км, з яких: 18,5 км дорогою з асфальтовим покриттям (дорога напрямом Ніжин – Мала Кошелівка), 4,5 км ґрунтовою дорогою та 6 км лісовою стежкою (веломаршрут).

Перший інформаційний ознайомчий стенд розміщений біля кафе «Лісова казка» с. Мала Кошелівка. Веломаршрут також облаштований двома альтанками для перепочинку туриста. Встановлені 12 вказівників (з координатами та визначеними точками), які тримають відвідувачів на маршруті та не дають заблукати.

За період діяльності РЛП у 2016–2017 рр. загальна сума освоєних коштів складає 380 тис. грн.

Відкриття двох еко-стежок та веломаршруту дозволило залучити туристів на території парку, а також освітян та науковців. Цього року, зокрема, на території парку були проведені екскурсії для учнів шкіл Ніжинського району, вчителів географії Ніжинщини, студентської молоді України та Польщі.

Крім того, Проектом Європейського Союзу – Програми розвитку ООН в Україні “Clima East: Збереження та стале використання торфовищ” були проведені акції «Чиста країна» з нагоди Всесвітнього дня охорони навколишнього середовища та Дня Європи в Україні, які проходили в місті Ніжині на базі НДУ ім. М. Гоголя із залученням студентської молоді, в селах Вертіївка та Кукшин із залученням місцевих жителів та учнів місцевих навчальних закладів.

Мета екологічної акції «Чиста країна» – привернути увагу суспільства до глобальної проблеми засмічення навколишнього природного середовища.

У місці прибирання були розміщені інформаційні стенди із закликом дотримуватися чистоти «Це сміття може пролежати тут ще 400 років. Не залишайте його тут, будь ласка».

Поєднання соціальної та екологічної складової відбулося завдяки створенню у 2015 р. 6-ти еко-класів у школах району: Ніжинській ЗОШ I-II ступенів, Кукшинській ЗОШ I-III ступенів, Стодольській ЗОШ I-II ступенів, Вертіївській ЗОШ I-III ступенів, Лосинівській ЗОШ I-III ступенів, Колісниківській ЗОШ I-II ступенів. Екологічні класи були наповнені комп'ютерною технікою (кожен еко-клас отримав набір, що включав ноутбук, мультимедійний проектор та екран), а також меблями (стіл, стілець, шафи).

Крім того, у рамках співпраці з Проектом в березні 2015 р. в Колісниківській школі за європейські кошти вже встановлений твердопаливний котел (паливним матеріалом для якого є дерево, брикети, тирса та будь-який різновид біопалива). 2016-й рік яскраво показав подальшу співпрацю Ніжинської районної ради із Проектом, адже в лютому відбулося вручення двох твердопаливних котлів до Кукшинської ЗОШ I-III ст. та Вертіївського дитячого садочку та насосу для Колісниківської школи.

У вже створених 6-ти еко-класах районних шкіл відбувається популяризація питання збереження навколишнього природного середовища, зокрема через проведення уроків екологічного спрямування, у ході яких увагу учнів привертають не лише до збереження навколишньої природної краси Ніжинщини, а й усієї України.

Також у рамках Проекту на початку червня 2016 р. було придбано обладнання та облаштовано географічний майданчик на території Кукшинської загальноосвітньої школи I-III ступенів.

7 липня 2017 р. відбулося урочисте відкриття зони відпочинку в селі Кукшин Ніжинського району. Це вже не перший приклад плідної співпраці органів влади та європейських інвесторів у водогосподарській галузі. Ще в 2015 р. за європейські кошти було реконструйовано частину меліоративної системи «Смолянка», що дозволило здійснювати регулювання рівня води в каналах та уникнути пожеж на торфовищах. У 2016 р. роботи по розчистці системи було продовжено, а для вирішення соціальних питань було прийнято рішення відновити водойму біля села Кукшин, яка раніше використовувалася для рекреаційних цілей.

Зона відпочинку знаходиться у мальовничому місці. До послуг відпочиваючих облаштовано альтанку, лавочки, гойдалку, виділено волейбольний майданчик та пляжну зону – загалом усе, що необхідно для активного відпочинку на природі.

Таким чином соціальна складова Проекту тісно переплітається з екологічною та економічною. Однак її найголовнішими результатами є розвиток сільської місцевості.

Підсумовуючи, зазначимо, що співпраця району з Проектом Clima East: «Збереження та стале використання торфовищ», що впроваджувався ПРООН, принесла позитивні зрушення, адже завдяки такій роботі створюються умови, при яких унеможливується виникнення пожеж на торфовищах, що є на території сіл району, можливим стало підняття рівня води в колодязях жителів навколишніх сіл, відбувається збереження представників тваринного і рослинного світу на берегах річки Смолянка, й загалом покращується екологічний стан Ніжинського району.

Проект Європейського Союзу «Clima East: Збереження та стале використання торфовищ», що впроваджувався ПРООН в Україні, був направлений на досягнення таких шести глобальних цілей сталого розвитку: «Ні бідності», «Ні голоду», «Гідна праця та економічне зростання», «Сталий розвиток міст та спільнот», «Боротьба зі зміною клімату», «Збереження екосистем суші».

Таким чином, сільський розвиток в сучасних умовах слід розглядати як спрямування всіх важливих факторів, що визначають прогрес на селі (соціально-економічних, екологічних, демографічних, культурних, інституційних та ін.), у напрямку зростання рівня і якості життя сільської громади. Така модель сільського розвитку має формуватися і контролюватися самими громадами на основі єдності її членів, що збільшує їх можливості у підвищенні рівня життя. Це є єдиною можливим шляхом сталого розвитку сільських громад в Україні в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Дзяна Г., Дзяний Р. Роль місцевого самоврядування у забезпеченні сталого розвитку України та її регіонів. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 39. С. 355–361.
2. Лейпцизька Хартія «Міста Європи на шляху сталого розвитку». Асоціація міст України. URL: http://2.auc.org.ua/sites/default/files/leypcizka_hartiya.pdf.
3. Майстро С. В. Роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні сталого розвитку сільських громад. *Публічне управління: теорія та практика*. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-4/doc/4/07.pdf>.
4. Негода В. 17% громад об'єдналися, очікуємо, що наступний рік стане вирішальним у цьому процесі. *Децентралізація влади*. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/3802>.
5. Найда О. Децентралізація на Ніжинщині: Що далі? *Міськрайонна газета «Ніжинський вісник»*. 2017. № 5 (147155). С. 2.
6. Сталий розвиток. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сталий_розвиток.
7. Історія формування концепції сталого розвитку та її соціально-екологічна місія. URL: Interfaculty Sustainable Development Center. URL: <http://isdc.com.ua/wp-content/uploads/2016/10/2.-Історія-формування-концепції-сталого-розвитку-та-її-соціально-екологічна-місія.pdf>.
8. Pilot Project in Ukraine. Conservation and sustainable use of peatlands. URL: Clima East. URL: <http://www.climaeast.eu/clima-east-activities/pilot-projects/pilot-project-in-ukraine>.
9. Охріменко В. Відновлюючи природний гідрологічний режим та попереджуючи пожежі. *Міськрайонна газета «Ніжинський вісник»*. 2016. № 11 (147311). С. 4.
10. Синіговець В.Д. Будаловський М.В. Природно-заповідний фонд Чернігівської області. Довідникове видання. К: ЦП «КОМПРИНТ», 2016. 208 с. С. 133–155.
11. Кооперація. Тлумачний словник економіста. URL: <http://subject.com.ua/economic/dict1/1153.html>.
12. Найда О. У рамках Проекту Єврокомісії в Кукшині відкрився молочний кооператив. *Ніжинський вісник*. 2015. № 48 (147298).
13. Швидке реагування на соціальні та економічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні. Програма розвитку ООН в Україні. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/operations/projects/>.

References

1. Dziana H., Dziany R. Rol mistsevoho samovriaduvannia u zabezpechenni staloho rozvytku Ukrainy ta yii rehioniv. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia: zbirnyk naukovykh prats*. 2014. Vyp. 39. P. 355–361.
2. Leiptyszka Khartiia “Mista Yevropy na shliakhu staloho rozvytku”. Available at: Asotsiatsiia mist Ukrainy. Available at: http://2.auc.org.ua/sites/default/files/leypcizka_hartiya.pdf.
3. Maistro S.V. Rol orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v zabezpechenni staloho rozvytku silskykh hromad. Available at: Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. Available at: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/putp/2011-4/doc/4/07.pdf>.
4. Nehoda V. 17% hromad obiednalsia, ochikuiemo, shcho nastupnyi rik stane vyrishalnym u tsomu protsesi. Available at: Detsentralizatsiia vlady. Available at: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/3802>.
5. Naida O. Detsentralizatsiia na Nizhynshchyni: Shcho dali? *Miskraionna hazeta «Nizhynskiy visnyk»*. 2017. № 5 (147155). P. 2.
6. Stalyi rozvytok. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Stalyi_rozvytok.
7. Istoriia formuvannia kontseptsii staloho rozvytku ta yii sotsialno-ekolohichna misiia. Interfaculty Sustainable Development Center. Available at: <http://isdc.com.ua/wp-content/uploads/2016/10/2.-Istoriia-formuvannia-kontseptsii-staloho-rozvytku-ta-yii-sotsialno-ekolohichna-misiia.pdf>.

8. Pilot Project in Ukraine. Conservation and sustainable use of peatlands: Clima East. Available at: <http://www.climaeast.eu/clima-east-activities/pilot-projects/pilot-project-in-ukraine>.
9. Okhrimenko V. Vidnovliuiuchy pryrodnyi hidrolohichniy rezhym ta poperedzhuuiuchy pozhezhi. *Miskraionna hazeta «Nizhynskiy visnyk»*. 2016. № 11 (147311). P. 4.
10. Synihovets V.D. Budalovskiy M.V. Pryrodno-zapovidnyi fond Chernihivskoi oblasti. *Dovidnykove vydannia*. K: TsP “KOMPRYNT”. 2016. 208 p. P. 133–155.
11. Kooperatsiia: *Tlumachnyi slovnyk ekonomista*. Available at: <http://subject.com.ua/economic/dict1/1153.html>.
12. Naida O. U ramkakh Proektu Yevrokomisii v Kukshyni vidkryvsia molochnyi kooperatyv. *Nizhynskiy visnyk*. 2015. № 48 (147298).
13. Shvydke reahuvannia na sotsialni ta ekonomichni problemy vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini: Prohrama rozvytku OON v Ukraini. Available at: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/operations/projects/>.

УДК 352.075.1

Ворона С.П.,

в.о. директора Кіровоградського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців (Україна, Кропивницький), polkovnikvorona@gmail.com

Шрамко О.А.,

магістр державної служби, заступник директора Кіровоградського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців (Україна, Кропивницький), o.shramko@i.ua

Резніченко Н.О.,

магістр державного управління, завідувач лабораторії менеджменту та моніторингу Кіровоградського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців (Україна, Кропивницький), drayzer2017@ukr.net

Зінченко О.В.,

магістр державного управління, соціолог, психолог Кіровоградського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців (Україна, Кропивницький), o.zinchenko.kr@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОБ'ЄДНАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються особливості процесу децентралізації влади в Україні та об'єднання територіальних громад у Кіровоградській області на основі вивчення думок і позицій ключових учасників і зацікавлених осіб щодо реформування владних повноважень на місцевому рівні. Наголошується на необхідності активізації громад щодо розробки та реалізації стратегічних планів розвитку територій, усуненні комунікативного бар'єру як між рівнями влади, між владою та організаціями громадянського суспільства. Громадська участь повинна розглядатися як трирівневий ланцюг «інформування – консультування – спільне прийняття рішень». Помилки або недостатня інформативність вихідних даних у вигляді вуличних, соціологічних опитувань, протоколів загальних зборів громадян негативно відображається на їх залученні до процесів децентралізації та об'єднання територіальних громад. І лише наявність чітких та зрозумілих індикаторів виміру корисності та ефективності реформ для кожного зумовлюватиме готовність пересічних громадян брати на себе частину відповідальності за наслідки прийнятих рішень.

Ключові слова: децентралізація, об'єднання територіальних громад, респонденти.

Vorona S.P.,

*Acting head of the Kirovograd regional center for Retraining and In-service Training of Employees (Ukraine, Kropivnitskiy),
polkovnikvorona@gmail.com*

Shramko A.A.,

Master's Degree, head's assistant of the Kirovograd regional center for Retraining and In-service Training of Employees (Ukraine, Kropivnitskiy), o.shramko@i.ua

Reznichenko N.A.,

Master's Degree, Head of the Laboratory of management and monitoring of the Kirovograd regional center for Retraining and In-service Training of Employees (Ukraine, Kropivnitskiy), drayzer2017@ukr.net

Zinchenko O.V.,

Master's Degree, sociologist, psychologist of the Kirovograd regional center for Retraining and In-service Training of Employees (Ukraine, Kropivnitskiy), o.zinchenko.kr@gmail.com

Actual problems of association of territorial communities in the Kirovograd region

The article deals with the peculiarities of the implementation of the decentralization of power reform in Ukraine and the process of territorial communities' association in the Kirovograd region on the basis of studying the views and positions of key stakeholders and stakeholders on the reform of decentralization of power at the local level. The necessity of community activation on the development and implementation of strategic plans for the development of territories, the elimination of the communicative barrier between the levels of government, between the authorities and civil society organizations is emphasized. Public participation should be considered as a three-tier chain of "information-counseling-joint decision-making". Mistakes or lack of informativeness of the source data in the form of street polls, polls, protocols of general meetings of citizens negatively reflects their involvement in the processes of decentralization and association of territorial communities. And only the availability of clear and understandable indicators of measuring the usefulness and effectiveness of reforms for each will determine the readiness of ordinary citizens to assume some responsibility for the consequences of the decisions taken.

Key words: *decentralization, association of territorial communities, respondents.*

Ворона С.П.,

и.о. директора Кировоградского центра переподготовки и повышения квалификации государственных служащих (Украина, Кропивницкий), polkovnikvorona@gmail.com

Шрамко А.А.,

магистр государственной службы, заместитель директора Кировоградского центра переподготовки и повышения квалификации государственных служащих (Украина, Кропивницкий), o.shramko@i.ua

Резниченко Н.А.,

магистр государственного управления, заведующая лабораторией менеджмента и мониторинга Кировоградского центра переподготовки и повышения квалификации государственных служащих (Украина, Кропивницкий), drayzer2017@ukr.net

Зинченко О.В.,

магистр государственного управления, социолог, психолог Кировоградского центра переподготовки и повышения квалификации государственных служащих (Украина, Кропивницкий), o.zinchenko.kr@gmail.com

Актуальные проблемы объединения территориальных громад в Кировоградской области

В статье рассмотрены особенности реализации реформы децентрализации власти в Украине и процесса объединения территориальных громад в Кировоградской области на основе изучения мнений и позиций ключевых участников и заинтересованных лиц касательно

реформы децентрализации власти на местном уровне. Отмечается необходимость активизации общин по разработке и реализации стратегических планов развития территорий, устранении коммуникативного барьера как между уровнями власти, между властью и организациями гражданского общества. Общественное участие должно рассматриваться как трехуровневая цепь «информирование – консультирование – совместное принятие решений». Ошибки или недостаточная информативность исходных данных в виде уличных, социологических опросов, протоколов общих собраний граждан негативно отражается на их привлечении к процессам децентрализации и объединения территориальных общин. И только наличие четких и понятных индикаторов измерения полезности и эффективности реформ для каждого предопределять готовность рядовых граждан брать на себя часть ответственности за последствия принимаемых решений.

Ключевые слова: децентрализация, объединение территориальных громад, респонденты.

Сьогодні наша держава перебуває у вирі реформ та змін. Одна з ключових реформ пов'язана зі зміною адміністративно-територіального устрою нашої країни, яка була розпочата разом із реформою місцевого самоврядування, так званою реформою децентралізації, і є рівнозначною їй. Наразі в Україні активно проходить процес формування нової системи адміністративно-територіального устрою – утворення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ).

Децентралізація – це передача повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування. Метою реформи місцевого самоврядування є, передусім, забезпечення його спроможності самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення. Йдеться про наділення територіальних громад більшими ресурсами та про мобілізацію їхніх внутрішніх резервів.

Реалізація реформи децентралізації та об'єднання територіальних громад в кожному регіоні має свої особливості. В деяких областях ці процеси відбуваються більш стрімкіше, тобто є області де вже більше 50% сільських рад об'єдналися в ОТГ, є регіони в яких діють більше 50 об'єднаних громад.

За результатами рейтингу областей, який щороку проводить Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Кіровоградщина посіла 17 місце у державі за кількістю створених ОТГ. Наразі, у складі об'єднаних територіальних громад вже перебувають 9% території та 11% громад області.

Разом з тим у питанні формування об'єднаних територіальних громад кількісний показник не повинен бути визначальним. Усі об'єднавчі процеси мають реалізовуватися виключно на добровільних засадах. Лише за таких умов формуватимуться самодостатні громади, у яких люди усвідомлюватимуть необхідність змін та прагнутимуть покращити життя своїх територій.

Мета статті: ознайомлення з результатами дослідження та аналіз експертної думки щодо реформи децентралізації та процесу об'єднання територіальних громад на регіональному рівні.

У рамках обласного проекту «Спроможна громада», за підтримки обласної державної адміністрації та обласної ради, Посольства Королівства Нідерландів в Україні (програма МАТРА), державним навчальним закладом «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій Кіровоградської облдержадміністрації» та громадською організацією «Розвиток демократії» проведено дослідження з теми: «Актуальні проблеми об'єднання територіальних громад у Кіровоградській області». Метою було вивчення думок і позицій ключових учасників і зацікавлених осіб щодо реформи децентралізації на місцевому рівні. У дослідженні брали участь такі категорії респондентів:

- державні службовці області;
- посадові особи місцевого самоврядування області;
- депутати місцевих рад області.

Всього було опитано 800 осіб методом формалізованого інтерв'ю, статистична похибка вибірки становить не більше 2,8%. Вибірка репрезентативна за посадовою структурою та територіальною ознакою.

За змістом дослідження складалось з таких блоків:

- реформування місцевого самоврядування та децентралізація (обізнаність, особиста позиція, очікувані результати);
- процес об'єднання територіальних громад (актуальний стан, рівень здійснення державою підтримки процесу об'єднання, перешкоди, що заважають об'єднанню, фактори, що прискорять процес об'єднання);
- визначення представників територій, що мають вплив на громаду;
- аналіз особливостей території (проблеми, сильні сторони, ризики, загрози, пріоритетні напрями розвитку)
- оцінка рівня співпраці громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування (соціальна мобілізація, стратегічне та оперативне планування, фінансовий моніторинг).

Проведене дослідження дозволяє з'ясувати думки експертного середовища щодо процесів децентралізації і порівняти результати з дослідженням минулого року, що в свою чергу дає можливість прослідкувати динаміку зазначених реформ.

Інтерпретація результатів:

Більше половини опитуваних (55%) зазначили, що володіють в достатній мірі інформацією стосовно реформ місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні (рис. 1). 35% респондентів добре обізнані щодо процесу реформ. Досконало володіють питаннями даного реформування 7% опитуваних. Не володіє інформацією 1,4% респондентів. Слід відзначити, що особи на керівних посадах декларують більш високий рівень обізнаності: серед державних службовців відсоток керівників які обрали варіанти відповідей «досконало володію» та «володію в достатній мірі» складає 78,9%; спеціалістів – 51,9%. Серед посадових осіб місцевого самоврядування таке співвідношення складає 71,1% (керівники) і 58,9% (спеціалісти). Також важливо зазначити, що менш обізнаними, за результатами дослідження, виявляються депутати саме сільських рад (56,3%). Для депутатів міських рад відсоток обізнаності складає 73,4%, районних рад – 77,1%.*

Рис. 1

* – бралися до уваги відповіді «досконало володію» та «володію в достатній мірі»

Стосовно особистої позиції щодо реформ місцевого самоврядування та децентралізації в Україні (рис. 2), думки респондентів розподілились наступним чином. Найбільший відсоток опитуваних (37%) обирали варіант відповіді «скоріше підтримую». Якщо об'єднати відсотки респондентів, які «повністю підтримують» та «скоріше підтримують» дані реформи, то простежується відносно сприйняття пропонованих владою змін. Також варто зазначити, що серед категорій опитуваних, які підтримують реформи, більшість державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування є представниками районного рівня. Групу «не підтримки» складають в основному спеціалісти місцевих рад (59%) та депутати сільських рад (62,2%)**

Рис. 2

** – бралися до уваги відповіді «скоріше не підтримую» та «зовсім не підтримую»

Очікування респондентів щодо сприяння реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні представлені на малюнку 3. Негативні відповіді (очікування) опитуваних отримали наступні складові: прискорення розв'язання конфлікту на Сході (49,65%), зменшення проявів корупції (40%), поліпшення якості послуг (36,4%). Дана реформа сприятиме покращенню добробуту громад (36,6%), розвитку України вцілому (34,5%), підвищенню професійності та ефективності влади (30,1%). Аналізуючи відповіді на дане питання анкети, варто вказати на значний відсоток опитуваних, які обирали варіант «важко відповісти», тобто, вагались з однозначною відповіддю. Цей відсоток коливається від 18,9% до 26,9%. Також значна частина респондентів взагалі не дали відповіді на це питання.

Рис. 3

Стосовно статусу територіальної громади маємо такі результати: більше половини опитуваних (57%) вказали, що перебувають на етапі обговорення процесу об'єднання з іншими територіальними громадами. 11% учасників опитування зазначили, що знаходяться в процесі об'єднання. Лише 7% респондентів обрали варіант відповіді «маємо статус ОТГ». Досить значний відсоток опитуваних (22%) зазначили, що не планують створювати ОТГ (рис. 4).

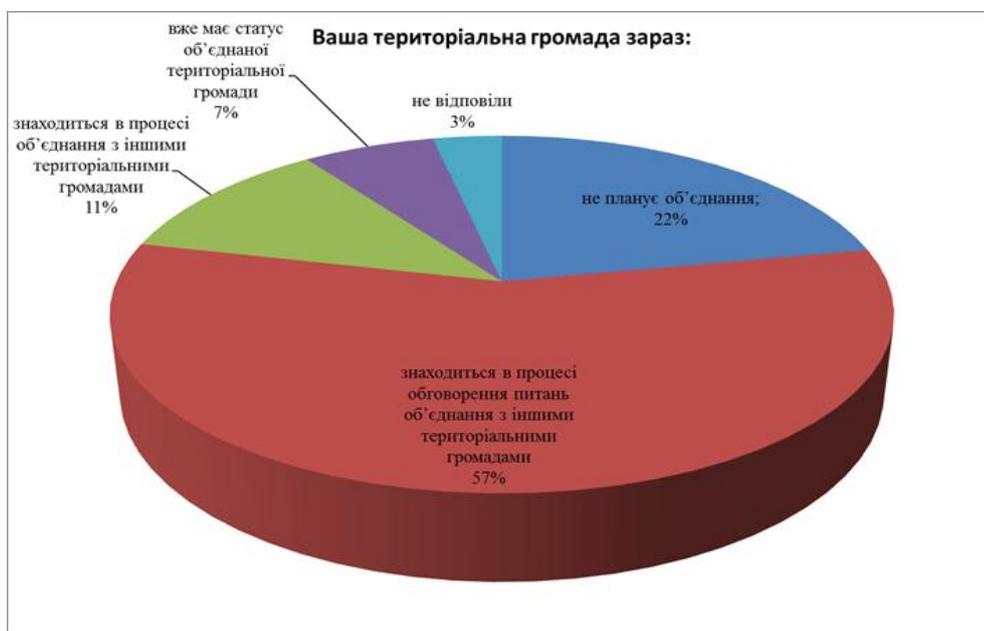

Рис. 4

Відсоткові показники відповідей респондентів на питання «Чи підтримуєте Ви об'єднання громади населеного пункту?» є практично віддзеркаленням їх позиції щодо загальної підтримки реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні (рис. 5). Загальна кількість респондентів, які обрали варіанти відповіді «повністю підтримую» та «скоріше підтримую» складає 52%. Також, необхідно відмітити значний загальний відсоток опитуваних (45%), які займають протилежну позицію щодо процесу об'єднання. Негативне ставлення до процесу об'єднання спостерігається з боку спеціалістів органів місцевого самоврядування (64,2% проти) та депутатів сільських рад (68,1% проти).

Рис. 5

41,7% респондентів вказали місцевих лідерів, позиція яких впливає на думку громади. В переважній більшості це сільський (селищний, міський) голова. Також учасники опитування лідерами називали окремих депутатів місцевих рад та керівників фермерських господарств.

На питання щодо підтримки з боку держави добровільного об'єднання територіальних громад, думки респондентів розподілились. Більша частина опитуваних (45,1%) зазначили інформаційно-просвітницьку підтримку. Наступними за відсотковими показниками є методична підтримка (28,4%) та організаційна (23,1%). Про наявність фінансової підтримки процесу об'єднання з боку держави вказала найменша кількість осіб (13,9%).

Ефективним результатом створення обласного проекту «Спроможна громада» можна вважати вдалу інформаційно-просвітницьку роботу його учасників (Рис. 6). 71,4% опитаних відчували таку підтримку через серію виїзних семінарів. Нестачу методичного матеріалу для 33,8% респондентів вже намагається заповнити під час виїздів до районів області Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації. Крім того, дві частини посібника «Спроможна громада», розроблених Центром, були надіслані на електронні адреси місцевих рад, структурних підрозділів обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій. Але слід зазначити, що фінансова підтримка держави процесів об'єднання не задовольняє 55,7% опитаних.

Рис. 6

Найбільшими перепонами, які заважають процесу об'єднання територіальних громад є (рис. 7): побоювання мешканців громади щодо подальшого погіршення життя (62%) та недовіра громадян до реформаторських ініціатив влади (56,6%). Також, значна кількість осіб, що брали участь в опитуванні, головними причинами гальмування процесу об'єднання вважають недосконалість законодавчої бази (32,5%), сумніви щодо перспективності ОТГ (30,4%). Ще одним суттєвим бар'єром, що заважає процесу об'єднання територій на Кіровоградщині, є недостатність об'єктивної інформації у мешканців громад стосовно процесу об'єднання (23%). Тобто, на їх думку, люди на місцях не до кінця розуміють суть реформи, відповідно, не поспішають робити практичні кроки. 21,6% респондентів найголовнішою перешкодою вказали відсутність позитивних прикладів об'єднання.

Рис. 7

Для прискорення процесу об'єднання територіальних громад (рис. 8), на думку опитуваних, необхідно: активніше презентувати позитивний досвід вже створених ОТГ (41,8%); посилити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед громад (35,9%); ініціювати зміни в законодавстві щодо процесу об'єднання (35,1%). Майже 19% респондентів вважають, що пришвидшить процес об'єднання підвищення кваліфікації кадрів, які безпосередньо будуть займатися реалізацією даного процесу.

Одними з найбільших переваг, які отримає громада в результаті об'єднання, на думку експертів є: значно більша самостійність в ухваленні рішень (44%); одержання (розширення) значних повноважень як власних (планування розвитку громади та формування бюджетів, розвиток економіки, управління земельними ресурсами тощо) так і делегованих (соціальна допомога, адмінпослуги, первинна медична допомога та ін.) – 37%; підвищення соціально-економічного розвитку території (29,9%). Важливо зазначити, що досить значна кількість респондентів (26,6%) вказала на відсутність переваг від об'єднання територіальних громад. А також те, що лише 10,5% опитуваних як потенційну перевагу процесу об'єднання визначили «покращення послуг для населення», що є основною метою проведення реформи.

Майже половина опитуваних (44,8%) головним недоліком процесу об'єднання визначає неможливість надання послуг на місці. Що, в свою чергу, суперечить основній меті реформи місцевого самоврядування, яка передбачає саме наближення послуг до населення.

Приблизно однакова кількість респондентів серед потенційних недоліків зазначеного процесу визначили скорочення робочих місць (37,8%) та ліквідацію шкіл (36,3%). Отже, загроза втратити роботу та ліквідація соціальних об'єктів сприяє небажанню громади підтримувати дану реформу. Транспортні перешкоди, як потенційний недолік процесу об'єднання, зазначили 33% респондентів.

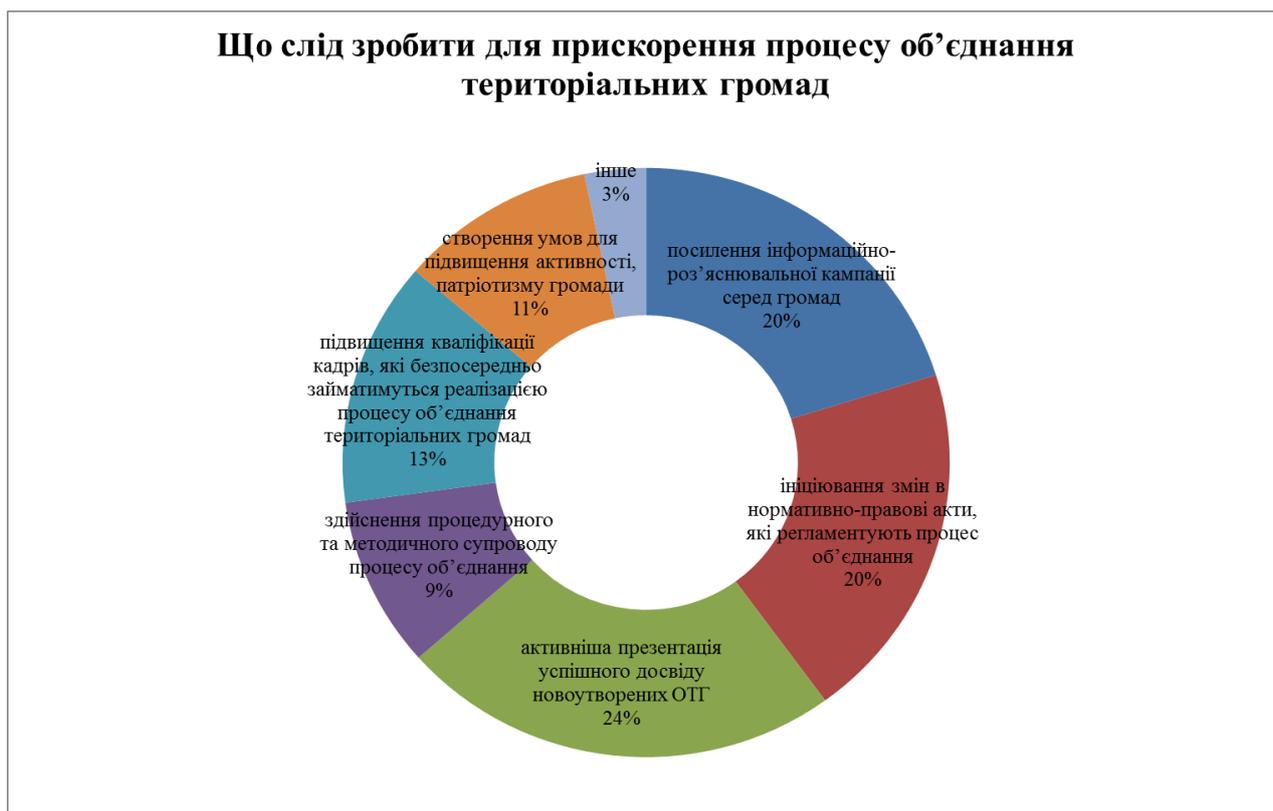

Рис. 8

Якщо порівнювати відповіді щодо переваг та недоліків у 2017 р. з 2016 р. (Рис. 9 та Рис. 10), можна відзначити, що кількість респондентів, які не бачать ніяких переваг в об'єднанні громад суттєво зменшилася (приблизно в 2 рази). За рік більше працівників органів місцевого самоврядування побачило перевагу об'єднання громад у самостійності прийняття рішень. По інших перевагах також спостерігається позитивна динаміка. Тільки кращу якість послуг відмічає менша кількість респондентів. В опитаних зміцнилася негативна думка з приводу ліквідації шкіл та медичних закладів. По інших недоліках думка працівників органів місцевого самоврядування не змінилася. Можна сказати, що проведена інформаційно-роз'яснювальна робота в цілому позитивно вплинула на свідомість респондентів. При цьому, у процесі реформування більшість опитаних підтвердило вплив низки недоліків на ефективність об'єднання громад.

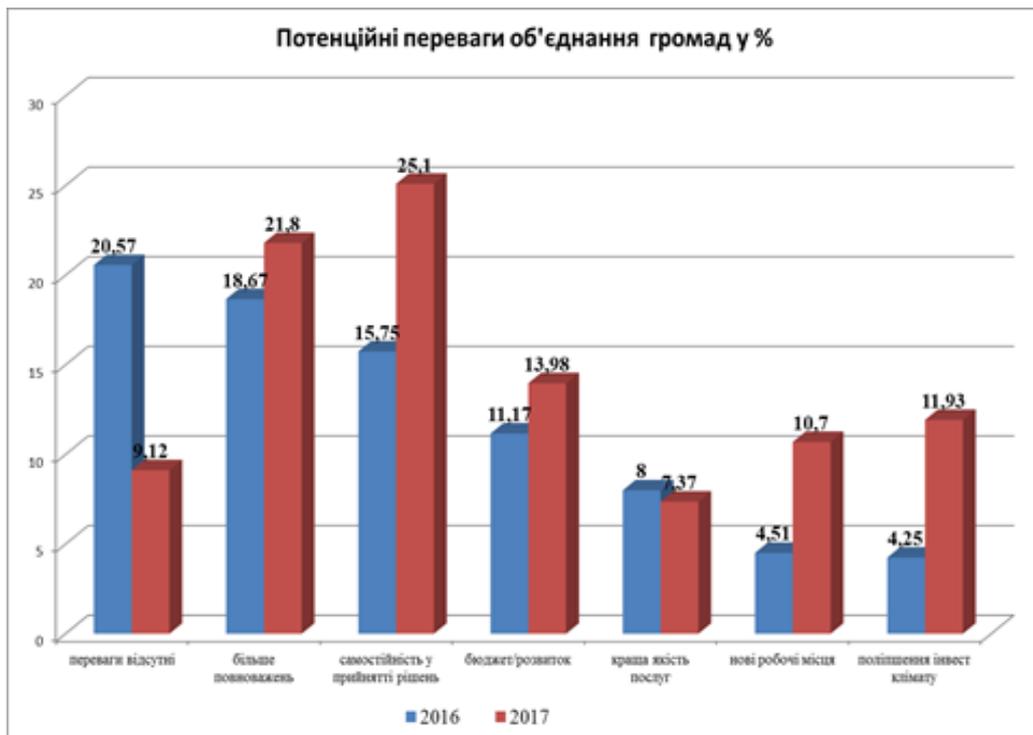

Рис. 9

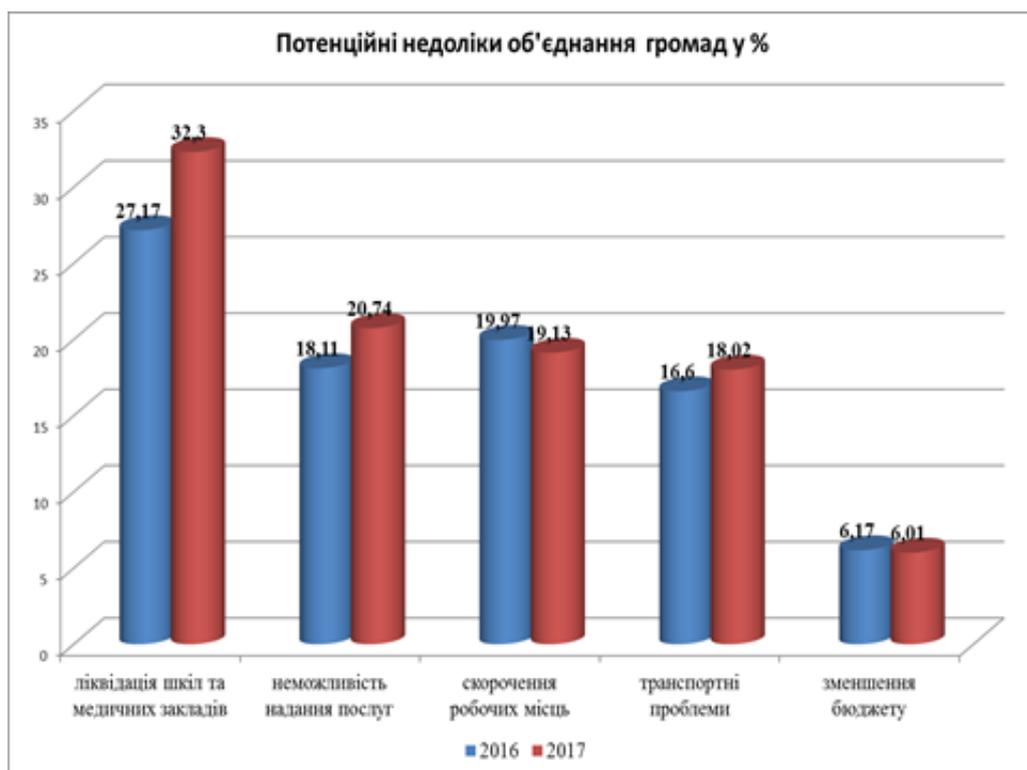

Рис. 10

Узагальнюючи отримані результати можна зробити такі висновки:

1. Переважна більшість респондентів знає про реформування місцевого самоврядування та децентралізацію влади в Україні. Але, враховуючи, що рівень обізнаності спеціалістів органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, а також депутатів сільських рад дещо нижчий порівняно з керівною ланкою та депутатами міських, районних рад, варто продовжити проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи.

2. Значна частина опитуваних підтримують дану реформу. Але, вагома частина (а саме спеціалісти місцевих рад та депутати сільських рад) займають протилежну позицію як до реформування так і до процесу об'єднання територіальних громад.

3. Очікування опитуваних щодо реформи місцевого самоврядування є досить неоднозначними: з одного боку респонденти впевнені в тому, що реформа підвищить професійність та ефективність влади, з іншого – не зменшить проявів корупції. З однієї сторони – покращить добробут громад, з іншої – не поліпшить якості послуг.

4. Майже половина респондентів відзначила саме інформаційну підтримку з боку держави. Приблизно однакові (середні) відсоткові показники отримали методична та організаційна підтримка. Фінансова, за результатами дослідження, знаходиться на останньому місці.

5. Процесу об'єднання територіальних громад, на думку більшості опитуваних, заважають побоювання мешканців громад, що життя стане гіршим та недовіра людей до влади, до її реформаторських ідей. Враховуючи результати попереднього дослідження, слід зазначити, що саме «підтримки громади» недостатньо для успішного проведення процесу реформування та об'єднання.

6. Прискорити процес об'єднання територіальних громад, за даними опитування, допоможе активніша презентація позитивного досвіду вже створених ОТГ, посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед громад; ініціювання змін в законодавстві.

7. Найбільшими перевагами процесу ОТГ визначено: більша самостійність в ухваленні рішень; одержання значних повноважень. Лише 10,5% опитуваних як потенційну перевагу процесу об'єднання визначили «покращення послуг для населення». Досить значна кількість респондентів вказала на відсутність переваг від об'єднання територіальних громад. За результатами попереднього опитування, респондентів, які вважали, що переваг від об'єднання немає, було більше, ніж тих, які обирали інші варіанти відповіді.

8. Потенційними недоліками процесу об'єднання на думку опитуваних є: неможливість надання послуг на місці, скорочення працівників, ліквідація шкіл. У дослідженні 2016 р. більша половина респондентів головним недоліком визначила ліквідацію шкіл та медичних закладів. Отже учасники опитування вважають, що йдеться не лише про освітні та медичні послуги. На їх думку, процес об'єднання не сприятиме наближенню будь-яких послуг до населення.

Підсумовуючи вище викладене вважаємо за необхідне виокремити деякі основні моменти за результатами дослідження.

По-перше, ми маємо думку саме реальних та потенційних «провідників» реформи децентралізації на місцевому рівні. Але головним ресурсом, який забезпечує успіх реформування та розвиток будь-якої адміністративно-територіальної одиниці є місцеві мешканці. Тому, ефективним соціологічний моніторинг обраної проблематики, стає тільки при співставленні думки експертів з думкою пересічних громадян. Активізація громади щодо розроблення та реалізації стратегічних планів розвитку територій (тобто з громадською участю) є першочерговим завданням місцевої влади, бізнесу та громадських активістів.

По-друге, громадську участь ми повинні розглядати як трирівневий ланцюг «інформування – консультування – спільне прийняття рішень». Помилки або недостатня інформативність вихідних даних у вигляді вуличного аудиту, соціологічних опитувань, протоколів загальних зборів громадян негативно відображається на подальшій роботі щодо громадської участі в процесах децентралізації та об'єднання територіальних громад.

По-третє, результати дослідження продемонстрували існування комунікативного бар'єру як між рівнями влади, так і між владою та організаціями громадянського суспільства. Пересічний громадянин потребує чітких та зрозумілих індикаторів виміру корисності та ефективності реформ для кожного, і тільки тоді він буде готовим прийняти частину відповідальності за наслідки прийнятих рішень на себе.

Список використаних джерел

1. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF>.
2. Про затвердження плану заходів на 2017 рік, спрямованих на активізацію реформування місцевого самоврядування та державну підтримку добровільного об'єднання територіальних громад: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 682-р URL <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/682-2017-%D1%80>.
3. Про першочергові заходи з розвитку місцевого самоврядування в Україні на 2017 рік: Указ Президента України від 7 грудня 2016 р. № 545/2016 URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/545/2016>.
4. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012 – 2020 роки: Указ Президента України від 12 лютого 2012 р. № 45/2012. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/45/2012>.
5. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. К.: НАДУ. 2010. 820 с.
6. Зелінський С.Е. Оцінка спроможності громад в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 6. С.128–134.
7. Кіпень В. Державна регіональна політика і проблеми децентралізації на місцевому рівні. Вінниця: ДонНУ, 2016. URL: <http://invest-melitopol.gov.ua/images/0000456.pdf>.
8. Малиновський В.Я. Державне управління: навчальний посібник. Вид. 2-ге, доп. та перероб. К.: Атика, 2003. 576 с.
9. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні: аналітична записка/ Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021/>.
10. Хандій О.О. Сучасний стан та особливості децентралізації влади в Україні. *Економіка та право*. 2016. № 2 (44). С. 137–145.

References

1. Pro zatverdzhennya Metodiki formuvannya spromozhnih teritorialnih gromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 8 kvitnya 2015 r. № 214. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-p>.
2. Pro zatverdzhennya planu zahodiv na 2017 rik, spryamovanih na aktivizatsiyu reformuvannya mistseвого samovryaduvannya ta derzhavnu pidtrimku dobrovilnogo ob'ednannya teritorialnih gromad: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 13 veresnya 2017 r. № 682-r. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/682-2017-r>.
3. Pro pershochergovi zahodi z rozvitku mistseвого samovryaduvannya v Ukrayini na 2017 rik: Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 7 grudnya 2016 r. № 545/2016. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/545/2016>.
4. Pro Strategiyu derzhavnoyi kadrovoyi politiki na 2012 – 2020 roki: Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 12 lyutogo 2012 r. № 45/2012. Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/45/2012>.
5. Entsiklopedichniy slovnik z derzhavnogo upravlinnya / uklad.: Yu.P. Surmin, V.D. Bakumenko, A.M. Mihnenko ta in.; za red. Yu. V. Kovbasyuka, V.P. Troschinskogo, Yu.P. Surmina. K.: NADU, 2010. 820 p.
6. Zelinskiy S.E. Otsinka spromozhnosti gromad v Ukrayini. *Naukovi zapiski Institutu zakonodavstva Verhovnoyi Radi Ukrayini*. 2016. № 6. P.128–134.

7. Kipen Volodimir. Derzhavna regionalna politika i problemi detsentralizatsiyi na mistsevomu rivni. Vinnitsya: DonNU, 2016. Available at: <http://invest-melitopol.gov.ua/images/0000456.pdf>.
8. Malinovskiy V.Ya. Derzhavne upravlinnya: Navchalniy posibnik. Vid. 2-ge, dop. ta pererob. K.: Atika, 2003. 576 p.
9. Ochikuvani riziki u protsesi detsentralizatsiyi vladi v Ukrayini: analitichna zapiska / Natsionalniy Institut strategichnih doslidzhen. Available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021>.
10. Handiy O.O. Suchasniy stan ta osoblivosti detsentralizatsiyi vladi v Ukrayini. *Ekonomika ta pravo*. 2016. № 2 (44). P. 137–145.

УДК 342.92

Дяченко Н.П.,

кандидат наук з державного управління,
докторант кафедри публічної політики та політичної аналітики,
Національна академія державного управління при Президентові України
(Україна, Київ), n.diachenko@ukr.net

МЕХАНІЗМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОГНОЗУВАННЯ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

У статті здійснено обґрунтування підходів та розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів організації прогнозування в органах державної влади з урахуванням перспективного зарубіжного досвіду та пріоритетних напрямів реформування державного управління в Україні. Розроблено модель удосконалення державного прогнозування в Україні, яка передбачає врахування потенціалу структуризованої множини зв'язків суб'єктів прогнозування (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, науково-дослідні інститути, ВНЗ, аналітичні центри, незалежні експерти та ін.), узгоджене об'єднання їх аналітичного потенціалу в рамках єдиного державного інформаційного порталу експертних оцінок і прогнозів економічного й соціально-політичного розвитку, функціонування Незалежної Ради експертів та Ради експертів при Кабінеті Міністрів України, а також безперервність процесу формування прогнозів згідно з циклічним підходом за участю зацікавлених сторін.

Ключові слова: прогнозування, органи державної влади, державне управління, інформаційно-аналітичне забезпечення, механізми державного управління.

Diachenko N.P.,

Candidate of Sciences in Public Administration,
Doctoral Candidate of the Department
of Public Policy and Political Analytics,
National academy for Public Administration
under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
n.diachenko@ukr.net

Mechanisms of organization of forecasting in the bodies of the state authority of Ukraine

The substantiation of approaches and development of practical recommendations for improvement of mechanisms of forecasting organization in the organs of state power is carried out taking into account the long-term foreign experience and priority directions of the reform of public administration in Ukraine state in the article. A model for improving state forecasting in Ukraine has been developed, which involves taking into account the potential of a structured set of links between the entities of forecasting (public authorities, local government bodies, research

institutes, universities, think tanks, independent experts, etc.), coordinated integration of their analytical potential within the framework of the single state information portal of expert assessments and forecasts of economic and social and political development, the functioning of the Independent Expert Council and the Council of Experts under the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as the continuity of the forecasting process with a cyclic approach involving interested parties.

Key words: *forecasting, state authorities, state administration, information and analytical support, mechanisms of state administration.*

Дяченко Н.П.,

*кандидат наук по государственному управлению,
докторант кафедры публичной политики
и политической аналитики, Национальная академия
государственного управления при Президенте Украины
(Украина, Киев), n.diachenko@ukr.net*

Механизмы организации прогнозирования в органах государственной власти Украины

В статье осуществлено обоснование подходов и разработки практических рекомендаций по совершенствованию механизмов организации прогнозирования в органах государственной власти Украины с учетом перспективного зарубежного опыта и приоритетных направлений реформирования государственного управления в украинском государстве. Разработано модель усовершенствования государственного прогнозирования в Украине, которая предусматривает системное объединение потенциала структурированного множества связей субъектов прогнозирования (органы государственной власти, органы местного самоуправления, научно-исследовательские институты, ВУЗы, аналитические центры, независимые эксперты и др.), согласованное объединение их аналитического потенциала в рамках единого государственного информационного портала экспертных оценок и прогнозов экономического и социально-политического развития, функционирование Независимого Совета экспертов и Совета экспертов при Кабинете Министров Украины, а также непрерывность процесса формирования прогнозов согласно с циклическим подходом с участием заинтересованных сторон.

Ключевые слова: *прогнозирование, органы государственной власти, государственное управление, информационно-аналитическое обеспечение, механизмы государственного управления.*

Постановка проблемы. *Необхідність прогнозування перспектив суспільного розвитку обумовлена об'єктивними реаліями загальноцивілізаційного розвитку, потребами ефективного регулювання суспільних відносин та необхідністю формування науково обґрунтованої державної політики, що сприяла б збереженню незалежності та цілісності держави.*

В органах державної влади інформаційно-аналітична та експертно-прогнозна діяльність здійснюється управліннями та підрозділами, що мають для цього належні засоби та повноваження. Проте, більшість заявлених прогнозів так і не знайшли свого підтвердження у практиці, що вказує на нагальну потребу вдосконалення механізмів організації прогнозування в системі державного управління України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Теоретичні положення щодо проблеми забезпечення ефективності прогнозування в органах державної влади України досліджені провідними вітчизняними та зарубіжними вченими, серед яких: І. Бестужев-Лада, О. Ахременко, К. Боришполець, К. Ващенко, С. Вировий, В. Вітлінський, В. Геєць, В. Горбатенко, В. Горбулін, О. Дегтярь, В. Жук, Ю. Кальниш, С. Лукін, В. Мамонова, В. Матвієнко, Г. Тагірова, С. Телешун, Ю. Шаров, Е. Янч.*

Зазначені науковці сформували широку методологічну базу для теоретичного дослідження окремих аспектів досліджуваної проблематики. Однак, питання ідентифікації та системного обґрунтування механізмів організації прогнозування в органах державної влади України потребує узгодження сутнісних аспектів, аналізу стану на сучасному етапі та напрямів їх удосконалення.

Мета статті – ідентифікувати механізми організації прогнозування в органах державної влади та розробити модель удосконалення прогнозування в системі державного управління України.

Вклад основного матеріалу. Потреба прогнозування, вочевидь, з'явилась з відокремленням функцій управління в суспільній чи господарській діяльності, що відповідало часу зародження перших державних утворень. Уже в давні часи філософи й вчені приділяли багато уваги шляхам передбачення перспектив розвитку суспільства. Зокрема, Конфуцій (551 р. до н.е. – 479 р. до н.е.) стверджував, що якщо «хочеш передбачити майбутнє – вивчай минуле» [2]. У своїй праці «Держава» (380 р. до н.е.) Платон запевняв, що з метою передбачення перспективи «необхідно віддалитися всією душею від всього, що існує» [4].

У період античності перші аналітики започаткували розробку аналітичних методологій, зокрема в працях Аристотеля і Платона було вказано на елементи тотожності долі держави з долею правлячого класу; в політичній аналітиці вперше запроваджено порівняльний аналіз та ідеальне моделювання; логічні прийоми (методи) власне аналітики та герменевтики; започатковано основи порівняльної політології; сформовано першу універсальну технологію політичного аналізу, яка дає змогу спостерігати динаміку державного будівництва та здійснювати прогнози щодо його результатів.

Серед сучасних наукових праць, де розглядаються теоретико-методичні основи прогнозування, слід назвати роботи:

- Політична аналітика в державному управлінні за редакцією С. Телешуна (2013 р.)
- Прогнозування розвитку територій. Демографічне прогнозування за загальною науковою редакцією М. Білинської (2013 р.);
- Прогнозування розвитку територій. Економічне прогнозування за загальною науковою редакцією М. Білинської (2014 р.);
- Прогнозування розвитку територій. Бюджетне прогнозування за загальною науковою редакцією М. Білинської (2014 р.);
- Прогнозування розвитку територій. Бенчмаркінг за загальною науковою редакцією М. Білинської (2014 р.).

В Україні закладено основи становлення прогнозування як науки, проте, напрацьовані теоретико-методичні матеріали, здебільшого, запозичені з закордонних джерел, тому вони потребують систематизації й трансформації відповідно до українських тенденцій та вдосконалення.

Прогнозування – це багатоступінчастий процес наукового дослідження, що передбачає постановку мети, одержання інформації, її обробку, оцінку й аналіз, визначення перспектив і ймовірності реалізації прогнозу [6]. Державне прогнозування, як процес системного дослідження прогнозного фону; формування, з дотриманням принципів, науково обґрунтованих прогнозів перспектив суспільного розвитку (альтернативних у тому числі); моніторингу динаміки поточних змін та внесення коректив у заявлені прогнози, які становлять підґрунтя для моделювання ефективних державно-управлінських рішень необхідно здійснювати дотримуючись алгоритму (рис. 1):

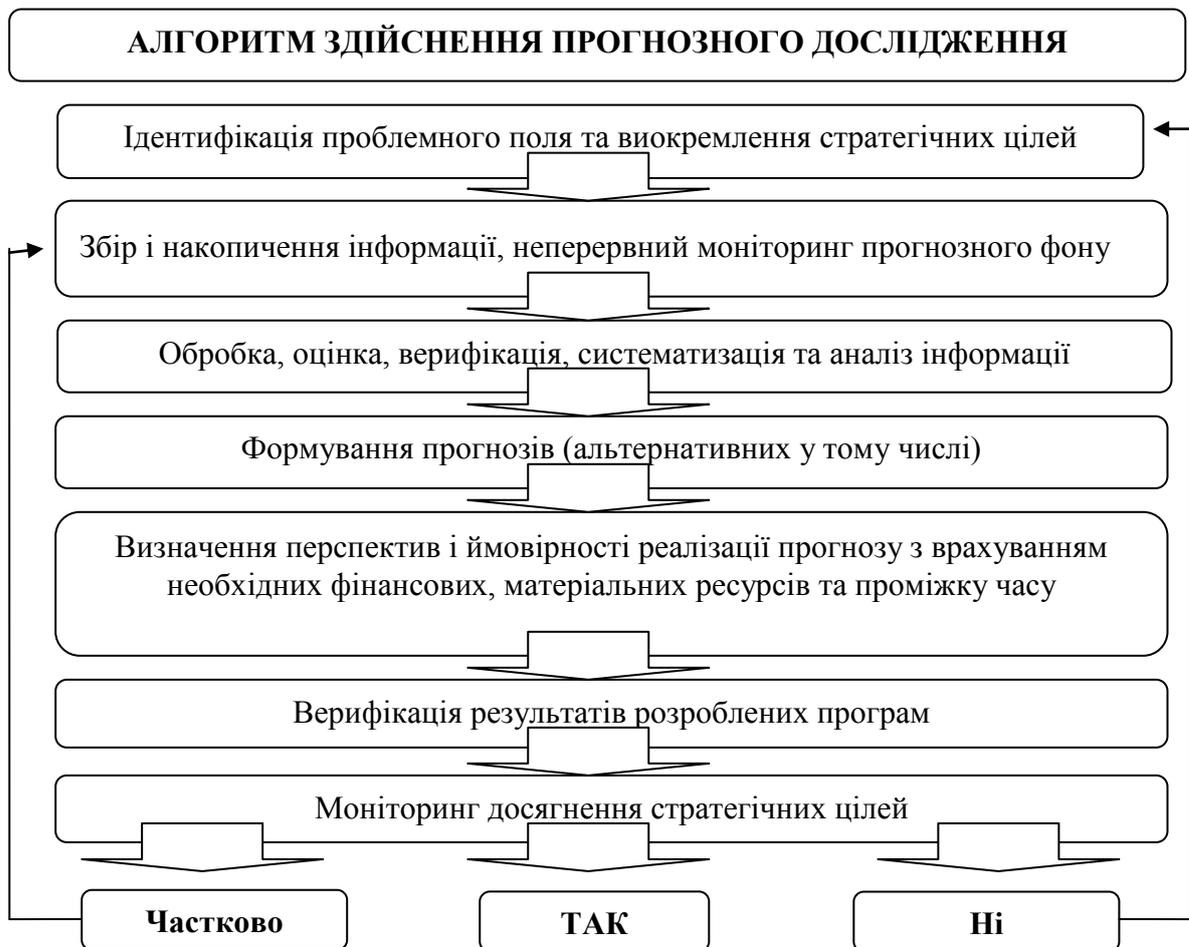

Рис. 1. Алгоритм здійснення прогнозного дослідження
Джерело: власна розробка

Прогнози виступають елементом механізму формування науково обґрунтованих рішень; сприяють соціально прогнозованому розвитку суспільства; формують підґрунтя ефективної взаємодії між інститутами громадянського суспільства, аналітичними установами, центрами, фондами і владою та шляхом оприлюднення прогнозів забезпечують можливість для моніторингу динаміки трансформації суспільної реакції.

Важливими чинником ефективності процесу моделювання й впровадження управлінських рішень є оперативність інформаційно-аналітичної та прогнозно-експертної діяльності.

Тому, у процесі формування та впровадження управлінського рішення необхідно дотримуватись послідовності:

- ідентифікація проблемної ситуації щодо якої необхідно прийняти управлінське рішення;
- акумулювання необхідної інформації;
- аналіз інформації, вироблення прогнозів перспектив розвитку;
- генерування базового та альтернативних варіантів прогнозів;
- аналіз можливих наслідків;
- формування управлінських рішень та їх уніфікування;
- доведення управлінського рішення до виконавців;
- організація процесу виконання рішення;
- верифікація виконання рішення;
- оцінка ефективності його впровадження й отриманих результатів.

Важливим чинником ефективності процесу упровадження управлінських інновацій в систему, зокрема регіонального управління є оперативність інформаційно-аналітичної та експертно-прогнозна діяльності.

Впровадження управлінських інновацій – передумова формування засад сталого регіонального розвитку [3, с. 430] (рис. 2).

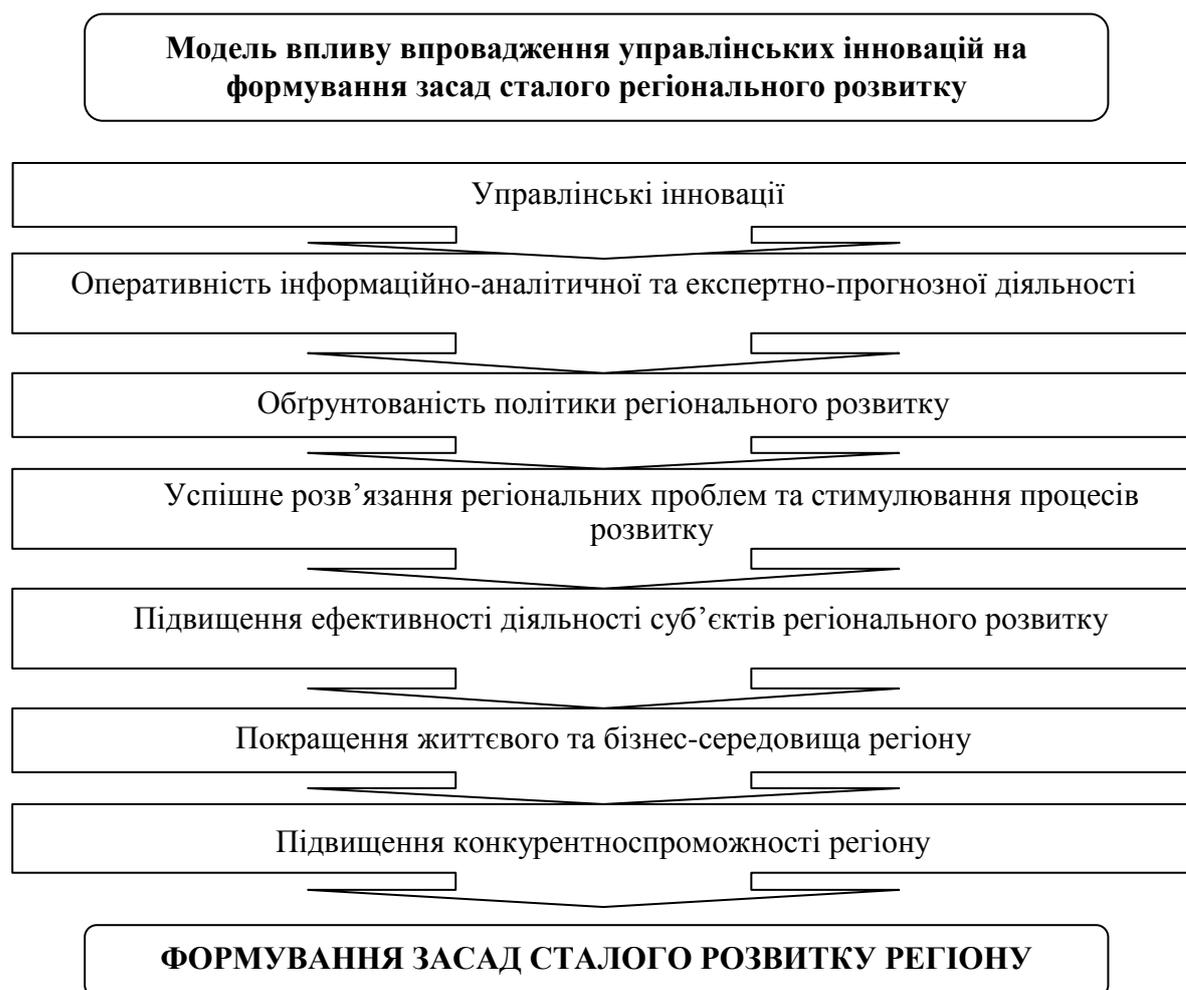

Рис. 2. Модель впливу впровадження управлінських інновацій на формування засад сталого регіонального розвитку
Джерело: власна розробка

Основними механізмами організації прогнозування в органах державної влади України є: правовий, організаційний, ресурсний (економічний, кадровий, інформаційний) та мотиваційний [1].

Серед характерних особливостей механізмів організації державного прогнозування в Україні варто виокремити:

– правовий механізм не окреслює засади здійснення прогнозування в органах державної влади, адже, націлений не стільки на забезпечення його ефективності, скільки на створення передумов інформаційного забезпечення органів державної влади України (окрім Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23 березня 2000 р. № 1602-III та його оновленої редакції від 16 жовтня 2012 р. [5], інших законів, щодо здійснення прогнозування в Україні не існує);

– організаційний механізм демонструє відсутність ієрархічних зв'язків здійснення державного, регіонального та галузевого прогнозування;

– ресурсний механізм характеризується недостатністю інвестицій у розвиток сфери державного прогнозування; потребою у висококваліфікованих спеціалістах інформаційно-аналітичної та експертно-прогнозної діяльності та необхідністю модернізації інформаційного забезпечення;

- мотиваційний механізм позначений відсутністю системи безперервного стимулювання фахівців до зростання професійного потенціалу;
- механізм управління ризиками характеризується відсутністю наукових підходів до його організації, задіяння його потенціалу в процесах правового, організаційного та ресурсного механізмів сприятиме передбаченню загроз та нейтралізації негативних наслідків у тому числі й інформаційно-аналітичної та експертно-прогнозної діяльності.

Водночас, виявлено, що центральною складовою комплексного механізму організації прогнозування в органах державної влади України, є соціальний механізм – сукупність соціальних елементів, процесів і закономірностей у їх логічному взаємозв'язку, через яку суб'єкт державного управління в процесі прогнозування окреслює потреби, інтереси, цілі суспільства та враховує їх при формуванні прогнозів.

Комплексне задіяння механізмів організації прогнозування (рис. 3) сприятиме ефективності інформаційно-аналітичної та експертно-прогнозної діяльності в органах державної влади України.

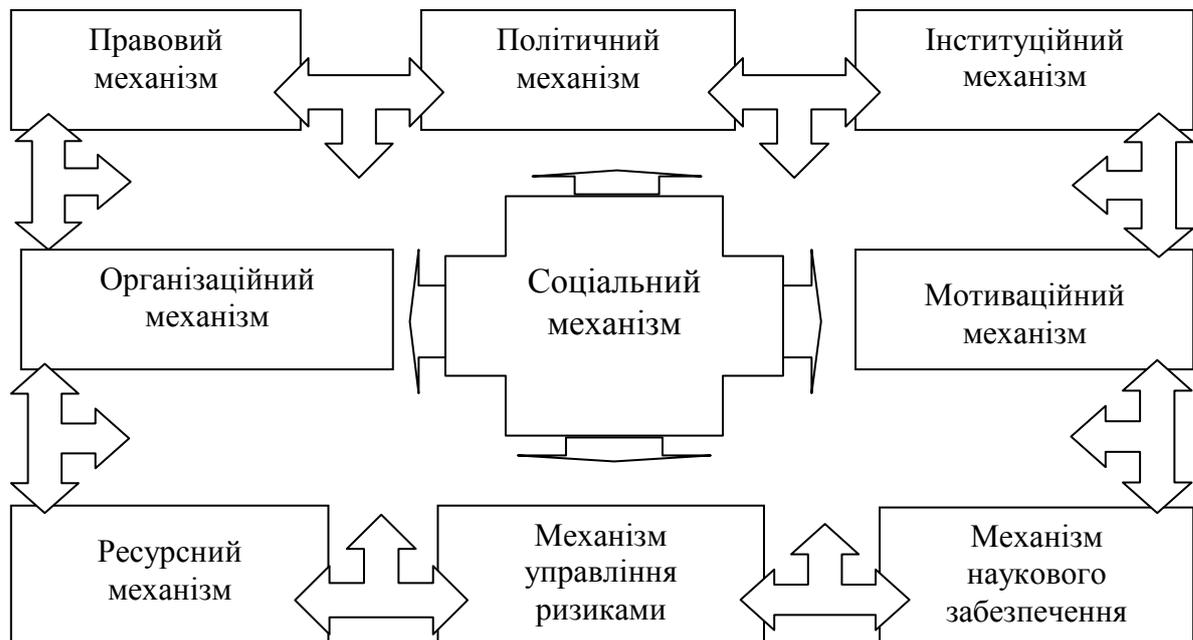

Рис. 3. Комплексна модель взаємодії механізмів організації прогнозування в органах державної влади України
Джерело: власна розробка

Незважаючи на досить розгалужену мережу установ, центрів і фондів що здійснюють інформаційно-аналітичну роботу, проблемами розвитку Української держави є кризові явища перманентного характеру, внаслідок відсутності системного передбачення та запобіжного аналізу. Відповідно до щорічного індекс-рейтингу Інституту Лаудера Університету Пенсінвалії “Global Go To Think Tank Index Report 2017” [7] діяльність українських державних аналітичних установ і незалежних центрів недостатньо ефективна, особливо в сферах внутрішньої економічної політики, національної безпеки та оборони, світової політики й міжнародних справ.

На основі узагальнення кращого зарубіжного досвіду запропоновано модель удосконалення процесу державного прогнозування в Україні (рис. 4):

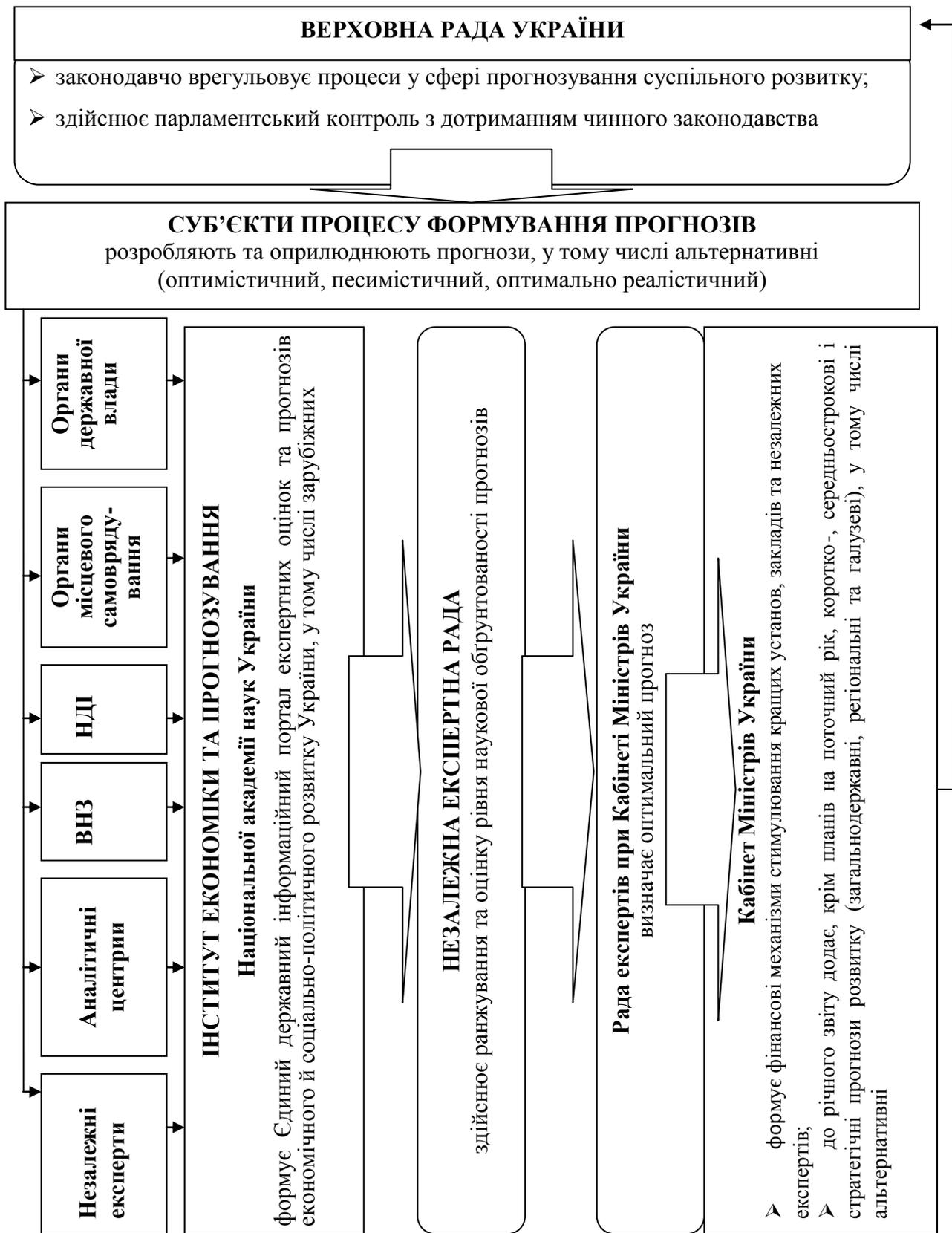

Рис. 4. Модель удосконалення процесу державного прогнозування в Україні
Джерело: власна розробка

Розроблена модель визначається тим, що:

1) ґрунтується на міжнародному досвіді забезпечення ефективності прогнозування (США, країн Західної Європи, Республіки Казахстан тощо);

2) передбачає врахування потенціалу структуризованої множини зв'язків суб'єктів прогнозування (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, науково-дослідні інститути, ВНЗ, аналітичні центри, незалежні експерти та ін.), уточнення їх функцій на засадах взаємодоповнюваності, зокрема щодо формування та оприлюднення прогнозів (загальнодержавних, регіональних, галузевих, альтернативних), узгоджене об'єднання аналітичного потенціалу суб'єктів прогнозування в рамках єдиного державного інформаційного порталу експертних оцінок і прогнозів економічного й соціально-політичного розвитку, функціонування Незалежної Ради експертів та Ради експертів при Кабінеті Міністрів України;

3) забезпечує безперервність процесу формування прогнозів згідно з циклічним підходом за участю заінтересованих сторін.

Реалізація запропонованої моделі потребує вдосконалення організаційного, правового, ресурсного та мотиваційного механізмів:

- унесення змін до чинного законодавства України для створення підрозділів з експертно-прогнозної діяльності в центральних органах державної влади створення структурних підрозділів з експертно-прогнозної діяльності при центральних органах влади та ситуаційних центрів — при місцевих;

- залучення незалежних аналітичних центрів та експертів до процесів державного прогнозування;

- надання ВНЗ офіційно-консультативної функції розробки короткострокових, середньострокових та довгострокових прогнозів розвитку (загальнодержавних, регіональних, галузевих), альтернативних у тому числі, з обов'язковою умовою їх оприлюднення;

- створення кафедр інформаційно-аналітичної та експертно-прогнозної діяльності у ВНЗ; залучення студентів і слухачів до процесу розробки прогнозів, що сприятиме формуванню кола професійних аналітиків й прогнозистів;

- створення Незалежної експертної ради;

- створення Ради експертів в центральних органах влади;

- створення Єдиного державного інформаційного порталу експертних оцінок і прогнозів економічного й соціально-політичного розвитку при Національній академії наук України;

- практичне забезпечення права на здійснення громадянського контролю за процесами та експертно-прогнозної діяльності.

Такий підхід до організації прогнозування в системі державного управління України сприятиме ефективності управління соціальними процесами, науковому обґрунтуванню дійсності, виробленню прогнозного бачення перспектив розвитку та формуванню державної політики.

Список використаних джерел

1. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П.Трощинського, Ю.П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
2. Конфуцій. Сто великих людей світу. Зороастр, Будда. Конфуцій. Магомет. Київ: МП "Муза", 1991. 168 с.
3. Основи регіонального управління в Україні: підручник / авт.-упоряд.: В.М.Вакуленко, М.К. Орлатий, В.С. Куйбіда та ін.; за заг. ред. В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого. К.: НАДУ, 2012. 576 с.
4. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.
5. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. №1602-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 25. С. 195.
6. Телешун С.О. Моніторинг джерел інформації в системі державного управління: навч. посіб. / за заг. ред. проф. С.О. Телешуна: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Упр. орг. фундамент. та приклад. дослідж., Каф. політ. аналітики та прогнозування. К.: НАДУ, 2009. 34 с.

7. Global Go To Think Tank Index Report 2017. URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=think_tan.

References

1. Encyklopedychnyj slovnyk z derzhavnogo upravlinnja / uklad.: Ju.P. Surmin, V.D. Bakumenko, A.M. Myhnenko ta in.; za red. Ju.V. Kovbasjuka, V.P. Troshhyns'kogo, Ju.P. Surmina. K.: NADU, 2010. 820 p.
2. Konfucij. Sto velykyh ljudej svitu. Zoroastr, Budda. Konfucij. Magomet. Kyiv: MP "Muza", 1991. 168 p.
3. Osnovy regional'nogo upravlinnja v Ukraini: pidruchnyk / avt.-uporjad.: V.M. Vakulenko, M. K. Orlatij, V.S. Kujbida ta in.; za zag. red. V.M. Vakulenkа, M.K. Orlatogo. K.: NADU, 2012. 576 p.
4. Platon. Derzhava / per. z davn'ogr. D. Koval'. K.: Osnovy, 2000. 355 p.
5. Pro derzhavne prognozuvannja ta rozroblennja program ekonomichnogo i social'nogo rozvytku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 23 bereznja 2000 roku №1602-III. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrainy. 2000. № 25. P. 195.
6. Teleshun S.O. Monitoryng dzherel informacii' v systemi derzhavnogo upravlinnja: navch. posib. / S.O. Teleshun, I.V. Rejterovych; za zag. red. prof. S.O. Teleshuna: Nac. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy, Upr. org. fundament. ta pryklad. doslidzh., Kaf. polit. analityky ta prognozuvannja. K.: NADU, 2009. 34 p.
7. Global Go To Think Tank Index Report 2017. Available at: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1012&context=think_tan.

УДК 35.071

Копиленко О.Л.,

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України,
директор Інституту законодавства Верховної Ради України
(Україна, Київ), zak_norm@rada.gov.ua*

Мищак І.М.,

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач науково-організаційного відділу
Інституту законодавства Верховної Ради України
(Україна, Київ), myshchak@ukr.net*

КОНТРОЛЬ ГРОМАДИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті висвітлюються ключові питання започаткованої в Україні реформи децентралізації влади і розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Встановлено, що реформа відповідає європейській практиці та положенням Європейської хартії місцевого самоврядування, учасником якої є й Україна. Проаналізовано правові механізми контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні та виділено проблемні аспекти, які потребують законодавчого врегулювання. В Україні закладені схожі із законодавством держав – членів ЄС правові механізми контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб. До механізмів впливу і контролю громади, окрім чергових виборів, належать доручення громад відповідним органам місцевого самоврядування та регулярні звіти останніх перед громадою про виконану роботу, можливість відкликання посадових осіб органів місцевого за умови порушення ними чинного законодавства та ігнорування доручень виборців. Водночас існує необхідність законодавчого врегулювання механізму відкликання не лише депутата місцевої

ради або сільського, селищного чи міського голови, а всього складу відповідної ради, який заблокований через відсутність Закону України «Про місцеві референдуми». Тому в процесі реформування місцевого самоврядування необхідно на законодавчому рівні закріпити формування виконавчих органів усіх рівнів місцевими радами. Ці виконавчі органи мають бути підзвітними й підконтрольними місцевим радам, що цілком відповідає європейським правовим стандартам і практиці держав – членів ЄС.

Ключові слова: міське самоврядування, громада, рада, контроль, закон, правовий механізм.

Kopylenko O.L.,

*Doctor of Law, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Director of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), zak_norm@rada.gov.ua*

Myshchak I.M.,

*Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher,
Head of the Scientific and Organizational Department of the
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), myshchak@ukr.net*

Community Control over the Activities of Local Self-Government Authorities in Ukraine: Problem Issues of Legal Regulation

The restoration of local self-government authorities in Ukraine and the relevant reform was proclaimed in 1990 in the context of the crisis of the Soviet regime. At that time, the Verkhovna Rada of the USSR on December 7, 1990, adopted the Law «On Local Councils of People's Deputies of the Ukrainian SSR and Local Self-Government». However, the provisions of this law were an attempt only «cosmetic» adaptation of Soviet norms to new realities. The proof of this is the definition of the concept of «local self-government» itself, which was considered as a territorial self-organization of citizens to make independent decisions – directly or through the public and civil society bodies they choose – concerning all local life issues. That is, local government was still considered a public administration authority.

Becoming a member of the Council of Europe in 1995, Ukraine has taken the course of adapting national legislation to the international legislation of this organization and that of the EU. Since the work on the preparation of the text of the Constitution of Ukraine was under way at that time, this text was, to a certain extent, sought to conform to the standards of the Council of Europe. The adoption of the Constitution of Ukraine on June 28, 1996, became the milestone in the legislative support of the local self-government institute in Ukraine. Local self-government as a separate independent institute was guaranteed by several articles. According to Article 5 of the Constitution, people exercise power directly and through state authorities and local self-government bodies, and Article 7 recognizes and guarantees local self-government in Ukraine. Independence of local self-government institute is enshrined in Article 144 of the Ukraine's Constitution, according to which the decisions of local self-government authorities can be cancelled only by court on the grounds of their non-compliance with the Constitution or laws of Ukraine. In 2015, Ukraine amended national local self-government legislation taking into account of the foreign experience in this field.

In general, the analysis of the national legislation proves that the legal mechanisms of community control over the activities of local self-government authorities and their officials in Ukraine are similar to that of EU Member States. The adoption of the Law of Ukraine «On Local Elections» of July 14, 2015 and the amendments of other legislative acts, created a real possibility to withdraw a deputy from a local council or village, town or city mayor, which had been successfully applied in a number of countries at the local level, including separate US states.

At the same time, the mechanism of withdrawal of the entire council staff provided for by the legislation of Ukraine is blocked due to the absence of the Law of Ukraine «On Local Referenda». In view of this fact, the adoption of the abovementioned law in the context of local self-government reform is currently a priority for the Ukrainian lawmakers. Also during the local self-government reform, it is necessary to establish at the legislative level the formation of executive authorities of all levels by local councils. These executive authorities should be accountable and controlled by local councils, which fully comply with the European legal standards and practices of the EU Member States.

Key words: local self-government, community, council, control, law, legal mechanism.

Копыленко А.Л.,

*доктор юридических наук, профессор,
академик НАН Украины,
директор Института законодательства Верховной Рады Украины
(Украина, Киев), zak_norm@rada.gov.ua*

Мищак И.Н.,

*доктор исторических наук, старший научный сотрудник,
заведующий научно-организационным отделом
Института законодательства Верховной Рады Украины
(Украина, Киев), myshchak@ukr.net*

Контроль общества за деятельностью органов местного самоуправления в Украине: проблемные вопросы законодательного обеспечения

В статье освещаются ключевые вопросы начатой в Украине реформы децентрализации власти и расширения полномочий органов местного самоуправления. Установлено, что реформа соответствует европейской практике и положениям Европейской хартии местного самоуправления, участником которой является и Украина. Проанализированы правовые механизмы контроля общества за деятельностью органов местного самоуправления в Украине и выделены проблемные аспекты, требующие законодательного урегулирования. В Украине заложены схожи с законодательством государств – членов ЕС правовые механизмы контроля общества за деятельностью органов местного самоуправления и их должностных лиц. К механизмам влияния и контроля общества, кроме очередных выборов, принадлежат поручение общин соответствующим органам местного самоуправления и регулярные отчеты последних перед обществом о проделанной работе, возможность отзыва должностных лиц органов местного при нарушении ими действующего законодательства и игнорирование поручений избирателей. В то же время существует необходимость законодательного урегулирования механизма отзыва не только депутата местного совета, сельского, поселкового или городского головы, а всего состава соответствующего совета, который заблокирован из-за отсутствия Закона Украины «О местных референдумах». Поэтому в процессе реформирования местного самоуправления необходимо на законодательном уровне закрепить формирования исполнительных органов всех уровней местными советами. Эти исполнительные органы должны быть подотчетны и подконтрольны местным советам, что вполне соответствует европейским правовым стандартам и практике государств – членов ЕС.

Ключевые слова: местное самоуправление, общество, совет, контроль, закон, правовой механизм.

Актуальність пропонованого дослідження обумовлена початком чергового етапу реформування місцевого самоврядування в Україні у відповідності до практики держав – членів ЄС. Однак цей процес проходить повільно. Значною мірою це зумовлено радянською спадщиною та пережитками радянських управлінських інститутів, у тому числі й на місцевому рівні. Одним із ключових елементів дієвості інституту місцевого самоврядування в демократичних країнах є наявність ефективного контролю громади за діяльністю посадових

осіб органів місцевого самоврядування та можливість їх відкликання чи переобрання у разі неналежного виконання своїх виборчих програм чи посадових обов'язків. З огляду на це правові механізми контролю громади за діяльністю посадових осіб органів місцевого самоврядування в Україні потребують удосконалення.

Проблемні аспекти реформи місцевого самоврядування в Україні висвітлювалися такими вітчизняними дослідниками, як Б. Андресюк, М. Баймуратов, О. Батанов, Б. Кофман, Н. Камінська, Р. Колишко, І. Мищак, С. Панасюк та багато інших. Однак механізми контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб досліджені недостатньо.

Мета статті – проаналізувати правові механізми контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні та виділити проблемні аспекти, які потребують законодавчого врегулювання.

Відновлення органів місцевого самоврядування в Україні, інститут яких було започатковано ще 100 років правовими актами незалежної Української Народної Республіки, та проведення відповідної реформи було проголошено в 1990 р. в умовах кризи радянського ладу. Верховна Рада тоді ще УРСР 7 грудня 1990 р. ухвалила Закон «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» [1]. Однак положення цього закону були спробою лише «косметичного» пристосування радянських норм до нових реалій. Свідченням цього є саме визначення поняття «місцеве самоврядування», яке розглядалося як територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя. Тобто, місцеве самоврядування й надалі розглядалося як орган державного управління. Однак і надалі вищестоящі ради могли скасовувати рішення нижчестоящих рад, тож принцип незалежності органів місцевого самоврядування так і не був реалізований на практиці.

Оголосивши про необхідність реформування місцевого самоврядування вже після проголошення незалежності України, парламент звернувся як до національного історичного досвіду, так і до досвіду розбудови самоврядних інститутів у країнах Європи. Як правило, процес реформування діяльності органів місцевого самоврядування проходить у кілька етапів. За результатами аналізу реформування самоврядування у країнах Європи, передусім Франції, Р. Колишко виділяє три базові етапи децентралізації: 1) етап доктринального визначення владних повноважень на вертикальних рівнях публічної влади з одночасним встановленням обсягів компетенції; 2) законодавче закріплення результатів першого етапу; 3) налагодження механізму контролю за здійсненням процесу децентралізації [2, с. 6–8].

Однак країни так званого колишнього соціалістичного табору на початку 90-х років минулого століття все ще перебували під впливом радянської системи управління. Загалом, як відзначає Н. Камінська, для всіх постсоціалістичних країн спільними рисами є широкі повноваження центральної влади, передусім уряду, який зобов'язаний розробити концептуальні засади та необхідну нормативно-правову базу децентралізації публічної влади, підтримувати контроль за економічним і політичним розвитком країни, здійснювати політику вирівнювання соціально-економічного розвитку територій, розвитку прикордонного і транскордонного співробітництва [3, с. 38]. З огляду на ці особливості реформа місцевого самоврядування потребувала в частині законодавчого забезпечення не лише ухвалення спеціальних законів, а й внесення змін до конституцій держави.

Водночас українські вчені вказують на ще одну особливість України – міжрегіональну диференціацію, яка посилилася при зростанні кризових явищ в економіці країни [4, с. 7]. Усі ці проблеми так само необхідно було якнайшвидше вирішувати на державному рівні.

Ставши членом Ради Європи у 1995 р., Україна взяла курс на адаптацію національного законодавства до міжнародного законодавства цієї організації та законодавства ЄС. Оскільки в цей час велася робота щодо підготовки тексту Конституції України, цей текст певною мірою вивірявся на відповідність нормам Ради Європи. Паралельно велася робота над підготовкою Закону України «Про місцеве самоврядування

в Україні», який було ухвалено 21 травня 1997 р. [5], а також підготовкою до ратифікації Європейської хартії місцевого самоврядування [6], яка ратифікована Верховною Радою України 15 липня 1997 р.

Рубіжною точкою в процесі законодавчого забезпечення інституту місцевого самоврядування в Україні стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України [7]. На відміну від Конституції радянської України, місцеве самоврядування як окремий незалежний інститут було гарантоване одразу кількома статтями. Зокрема, відповідно до статті 5 Конституції народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а статтею 7 в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Конституція України гарантує право громадян на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38). Конкретні норми щодо врегулювання інституту місцевого самоврядування виділені в окремий розділ XI «Місьцеве самоврядування», який налічує 7 статей (статті 140 – 146). Місьцеве самоврядування відповідно до ст. 140 визнається правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Варто відзначити, що визначення поняття «місьцеве самоврядування наведено і в Законі України «Про місьцеве самоврядування», прийнятому менш ніж через рік після ухвалення Конституції. Однак норми цього Закону більш чітко вивірялися на відповідність до норм Європейської хартії місцевого самоврядування. Тож у ст. 2 Закону України «Про місьцеве самоврядування в Україні» місьцеве самоврядування визначається як «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [5]. (Для порівняння: у Європейській хартії місцевого самоврядування місьцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення.) Зацитовані визначення місцевого самоврядування в українських законодавчих актах – Конституції і базовому законі – хоча і є схожими, проте досі не уніфіковані, і це непоодинокий випадок в українському законодавстві, що також призводить до певної плутанини і різних тлумачень в юридичній доктрині та на практиці.

Незалежність місцевого самоврядування закріплена статтею 144 Конституції України, згідно з якою рішення органів місцевого самоврядування можуть бути скасовані лише в судовому порядку з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України. До ухвалення цієї норми в Конституції незалежність місцевого самоврядування визнавалася лише формально, але не була закріплена де-юре. Крім того, відповідно до статті 145 Основного Закону права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку. Тобто, повноцінне законодавче закріплення основних принципів функціонування місцевого самоврядування було зроблено лише в рамках Конституції України.

На розвиток норм Конституції України 21 травня 1997 р. було ухвалено Закон України «Про місьцеве самоврядування в Україні» [5], який і сьогодні залишається базовим у частині регулювання прав і обов'язків місцевих громад, їх органів та посадових осіб. Загалом у процесі реформування місцевого самоврядування в Україні за час дії Закону України «Про місьцеве самоврядування в Україні» (понад 20 років) до нього внесено понад 100 змін. Тож вчені-юристи та експерти наполягають на необхідності ухвалення цього закону в новій редакції, чому має передувати внесення змін до Конституції в частині місцевого самоврядування.

У 2015 р. в Україні було внесено ряд змін до законодавства щодо реформування місцевого самоврядування, при підготовці яких було враховано зарубіжний досвід. Так, 5 лютого було ухвалено Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [8]. Після завершення повноважень сільських, селищних, міських рад, обраних

територіальними громадами, що об'єдналися, їхні виконавчі комітети продовжують здійснювати свої повноваження до затвердження сільською, селищною, міською радою, обраною об'єднаною територіальною громадою, персонального складу її виконавчого комітету. У селах, селищах, визначених за рішенням місцевої ради об'єднаної територіальної громади, утвореної відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», за винятком її адміністративного центру, обирається староста на строк повноважень місцевої ради. Староста обирається жителями населеного пункту, є посадовою особою місцевого самоврядування та представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради. Фактично, в основу цих змін ліг польський досвід, а об'єднані територіальні громади є аналогами польських гмін. Тобто, як і за кордоном, місцеві громади обирають органи місцевого самоврядування, які мають реалізовувати поставлені громадою перед ними завдання.

Водночас в Україні на рівні районів та областей виконавчими органами є районні та обласні державні адміністрації, голів яких призначає безпосередньо президент держави. Районні й обласні державні адміністрації, у свою чергу, є виконавцями бюджетів районів і областей, які розробляються і затверджуються відповідними радами. Це принципова відмінність від польської моделі, де виконавчі органи місцевого самоврядування усіх рівнів їм підзвітні та підконтрольні. В Україні до голів державних адміністрацій, призначених президентом держави, та державних адміністрацій загалом нерідко виникають претензії щодо їхньої діяльності з боку районних і обласних рад.

Передбачені Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. механізми контролю за діяльністю голів адміністрацій і їхньої відповідальності перед радою в Україні полягають у можливості ради висловити більшістю голосів недовіру голові адміністрації. Відповідне рішення про недовіру розглядається президентом держави, але він зобов'язаний звільнити голову адміністрації лише в тому випадку, якщо недовіру йому висловили дві третини від складу відповідної ради [9]. Це нерідко призводить до конфліктів між більшістю ради та державною адміністрацією, що, у свою чергу, негативно відбивається на розвитку регіонів та окремих районів. Тому вимога на законодавчому рівні закріпити в Україні необхідність формування виконавчих органів на рівні областей і районів представницькими органами місцевого самоврядування підтримується як експертами, так і широкими суспільними верствами. Відповідна норма передбачена проектом змін до Конституції України, який перебуває на розгляді в парламенті [10].

В Україні депутати місцевого рівня не працюють у раді на постійній основі, а лише збираються на засідання ради відповідно до потреби. Цей час роботи в раді їм оплачується за основним місцем роботи. Механізмом фінансового контролю депутатів місцевих органів влади і посадових осіб місцевого самоврядування є вимога подавати декларації про майновий стан і доходи власні та своєї родини як під час вступу на посаду, так і щорічно за минулий рік. За їх невчасне подання передбачені штрафні санкції. В Україні необхідність і порядок подачі такої декларації передбачена Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. [11].

За законодавством України, як і більшості держав світу, основний механізм формування системи місцевого самоврядування і, водночас, контролю забезпечується завдяки проведенню чергових виборів. В Україні такі вибори відбуваються кожні 5 років, а зарубіжна практика є різноманітною. Для прикладу, у Польщі місцеві вибори відбуваються кожні 4 роки.

Чинне законодавство України передбачає механізми контролю громадян за діяльністю депутатів місцевих рад шляхом звітування останніх не рідше одного разу на рік перед виборцями відповідно до ст.16 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» [12]. Звіт депутата місцевої ради може бути проведено і в будь-який час на вимогу зборів виборців за місцем проживання, трудової діяльності або навчання, а також органів самоорганізації населення. Крім того, згідно з частиною першою ст. 17 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» виборці можуть давати своєму депутатові місцевої ради доручення на зборах під час його звітів чи зустрічей з питань, що впливають з потреб відповідного виборчого

округу чи територіальної громади в цілому. Таке доручення виборців депутатам місцевої ради має бути підтримане більшістю учасників зборів. У свою чергу, контроль за виконанням доручень виборців здійснюється відповідними радами, їх органами та депутатами місцевих рад [13]. Депутат місцевої ради періодично інформує своїх виборців про результати розгляду радою та її виконавчими органами доручень виборців та особисту участь в організації їх виконання.

Характерно, що законодавство України містить жорсткі норми щодо присутності депутата на сесіях ради та його участі в роботі комісій ради. Так, відповідно до частини п'ятої статті 49 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» у разі пропуску депутатом протягом року більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, невиконання ним без поважних причин рішень і доручень ради та її органів відповідна рада може звернутися до виборців із пропозицією про відкликання такого депутата у встановленому законом порядку.

Законодавство України також передбачає правові механізми відкликання голів рад та їхніх заступників, а також депутата місцевої ради, який, на думку виборців, неналежним чином виконує свої зобов'язання. Так, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 55) визначає, що у своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради є підзвітним раді та може бути звільнений з посади радою шляхом таємного голосування. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менш як третини депутатів від загального складу ради [5]. При цьому для звільнення голови ради в Україні достатньо простої більшості голосів депутатів відповідної ради.

Українське законодавство передбачає і можливість дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради. Згідно зі статтею 37 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» [12] підставами для відкликання депутата можуть бути, серед іншого, порушення ним положень Конституції і законів України; невиконання без поважних причин обов'язків депутата місцевої ради у виборчому окрузі; невідповідність практичної діяльності депутата місцевої ради основним принципам і положенням його передвиборної програми, невиконання зобов'язань звітувати перед виборцями та проводити зустрічі з ними тощо. Згідно з частиною першою ст. 38 право вносити пропозицію про відкликання депутата місцевої ради за народною ініціативою (не раніше ніж через рік з моменту набуття таких повноважень) мають громадяни України, які є виборцями відповідного виборчого округу. При цьому на підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради, обраного в одномандатному виборчому окрузі, має бути зібрано підписи у кількості, що є більшою половиною кількості виборців, які взяли участь у голосуванні на відповідних місцевих виборах в одномандатному виборчому окрузі, у якому був обраний депутат. Відповідно до Закону України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р. на підтримку пропозиції про відкликання депутата місцевої ради, обраного у багатомандатному виборчому окрузі, має бути зібрана така кількість підписів у відповідному багатомандатному виборчому окрузі, що є більшою за виборчу квоту, яка була визначена у відповідному багатомандатному виборчому окрузі під час проведення виборів депутатів місцевої ради згідно із законом про місцеві вибори, але не меншою ніж кількість голосів, поданих за відповідну місцеву організацію партії у відповідному територіальному виборчому окрузі на місцевих виборах, за результатами яких він був обраний депутатом [14]. Запроваджений механізм відкликання депутата є досить новим для України і ще не набув належної практики [13]. Проте реальна можливість дострокового припинення повноважень депутатів місцевих рад значною мірою дисциплінує останніх та створює реальні важелі впливу виборців на здійснення місцевого самоврядування.

Окремо слід відзначити можливість відкликання усього складу місцевої ради. Така можливість передбачена відповідно до ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [5] – територіальна громада у будь-який час може достроково припинити повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують

здійснення наданих їм законом повноважень. Згідно з частиною третьою статті 78 закону дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради відбувається за рішенням місцевого референдуму, який може бути проведений за ініціативою сільського, селищного, міського голови, а також не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Проведення місцевого референдуму в Україні має відбуватися на підставі окремого закону. Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» був ухвалений ще до проголошення незалежності України – 3 липня 1991 р. [15]. Цей закон став знаковим для України, адже саме на його основі 1 грудня 1991 р. було проведено всеукраїнський референдум на підтвердження незалежності України. Проте після прийняття Конституції 28 червня 1996 р. частина положень зазначеного закону не відповідала її нормам, тож закон було необхідно ухвалити в новій редакції. Це процес затягнувся на багато років. Лише 6 листопада 2012 р. було ухвалено Закон України «Про всеукраїнський референдум» [16], відповідно до якого Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» втратив чинність. (Нині Закон України «Про всеукраїнський референдум» визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26.04.2018 р. [17]. Однак чинність попереднього Закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» також не відновлено). З огляду на це місцеві референдуми в Україні опинилися поза правовим полем. Отже, для законодавчого забезпечення проведення місцевих референдумів необхідно ухвалити окремий закон [18, с. 57]. Відповідні законопроекти неодноразово вносилися на розгляд парламенту України, однак досі жоден із них так і не ухвалено. Тому механізм контролю громади за місцевими радами і можливість їх розпуску на основі місцевого референдуму заблоковано. Як наслідок, єдиною можливістю впливу громади на місцеву раду залишаються лише чергові вибори – раз на п'ять років. Саме цим значною мірою пояснюється те, що політичні партії та окремі політики, які отримали мандати до місцевих рад, часто міняють свою позицію й не дотримуються тих положень у своїй роботі, які були озвучені під час перевибірчої кампанії.

Висновки. Аналіз національного законодавства дозволяє стверджувати, що в Україні закладені схожі із законодавством держав – членів ЄС правові механізми контролю громади за діяльністю органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб. До механізмів впливу і контролю громади, окрім чергових виборів, належать доручення громад відповідним органам місцевого самоврядування та регулярні звіти останніх перед громадою про виконану роботу, а також можливість відкликання посадових осіб органів місцевого за умови порушення ними чинного законодавства та ігнорування доручень виборців. З ухваленням Закону України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. та внесенням ряду змін до інших законодавчих актів з'явилася реальна можливість відкликання депутата місцевої ради або сільського, селищного чи міського голови, що успішно застосовується в ряді країн на місцевому рівні, у тому числі окремих штатах США.

Водночас передбачений законодавством України механізм відкликання усього складу відповідної ради заблокований через відсутність Закону України «Про місцеві референдуми». З огляду на це першочерговим завданням українських законотворців у процесі реформи місцевого самоврядування має стати ухвалення Закону України «Про місцеві референдуми». Крім того, проблемою українського місцевого самоврядування й надалі залишається його залежність на регіональному рівні від органів виконавчої влади – районних та обласних державних адміністрацій, які є розпорядниками бюджетних коштів органів місцевого самоврядування – районних і обласних рад. Тому в процесі реформування місцевого самоврядування необхідно на законодавчому рівні закріпити формування виконавчих органів усіх рівнів місцевими радами. Ці виконавчі органи мають бути підзвітними й підконтрольними місцевим радам, що цілком відповідає європейським правовим стандартам і практиці держав – членів ЄС.

Список використаних джерел

1. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 2. Ст. 5.
2. Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 16 с.
3. Камінська Н.В. Децентралізація влади і досвід її проведення у зарубіжних державах. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 35–40.
4. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я., Панасюк С.А. «Європа регіонів»: транскордонне співробітництво: Коментар Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями. Одеса: Фенікс, 2017. 206 с.
5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування: Міжнародний документ від 15.10.1985 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр>.
8. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
9. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
10. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
11. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
12. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/93-15>.
13. Мищак І.М. Механізми контролю громади за діяльністю депутатів місцевих рад в Україні та Польщі (порівняльно-правовий аналіз). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 56–61.
14. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 р. № 595-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 37–38. Ст. 366.
15. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>.
16. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18/para60#n60>.
18. Мищак І.М. Законодавче забезпечення місцевого самоврядування в Україні та перспективи його удосконалення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 1. С. 54–57.

References

1. Pro mistsevi Rady narodnykh deputativ Ukrainskoi RSR ta mistseve samovriaduvannia: Zakon Ukrainskoi RSR vid 7 hrudnia 1990 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. 1991. № 2. St. 5.
2. Kolyshko R.A. Detsentralizatsiia publichnoi vlady v unitarnii derzhavi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk, Kyiv 2003. 16 p.
3. Kaminska N.V. Detsentralizatsiia vlady i dosvid yii provedennia u zarubizhnykh derzhavakh. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 4. P. 35–40.

4. Baimuratov M.O., Kofman B.Ya., Panasiuk S.A. "Yevropa rehioniv": transkordonne spivrobitnytstvo: Komentar Yevropeiskoi ramkovoii konventsii pro transkordonne spivrobitnytstvo mizh terytorialnymy hromadamy abo vlastiamy. Odesa: Feniks, 2017. 206 p.
5. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr>.
6. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia: Mizhnarodnyi dokument vid 15.10.1985 r. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-vr>.
8. Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad : Zakon Ukrainy vid 05.02.2015 r. № 157-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
9. Pro mistsevi derzhavni administratsii: Zakon Ukrainy vid 09.04.1999 r. № 586-XIV. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
10. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo detsentralizatsii vlady). Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
11. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 r. № 1700-VII. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
12. Pro status deputativ mistsevykh rad: Zakon Ukrainy vid 11.07.2002 r. № 93-IV. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/93-15>.
13. Myshchak I.M. Mekhanizmy kontroliu hromady za diialnistiu deputativ mistsevykh rad v Ukraini ta Polshchi (porivnialno-pravovyi analiz). *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2016. № 1. P. 56–61.
14. Pro mistsevi vybory: Zakon Ukrainy vid 14.07.2015 r. № 595-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2015. № 37–38. St. 366.
15. Pro vseukrainskyi ta mistsevi referendumy: Zakon Ukrainy vid 03.07.1991 r. № 1286-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>.
16. Pro vseukrainskyi referendum: Zakon Ukrainy vid 06.11.2012 r. № 5475-VI. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
17. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 57 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy "Pro vseukrainskyi referendum". Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18/paran60#n60>.
18. Myshchak I.M. Zakonodavche zabezpechennia mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini ta perspektyvy yoho udoskonalennia. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 1. P. 54–57.

УДК 342.95 (477)

Сурженко К.С.,

*студентка кафедри публічного управління та адміністрування,
Чорноморського національного університету імені П. Могили
(Україна, Миколаїв), ekaterina.surzhencko@yandex.ru*

ПРОБЛЕМИ ЗДІЙСНЕННЯ МЕХАНІЗМУ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯМИ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті у систематизованому вигляді подається аналіз теоретичних і практичних аспектів громадського контролю, досліджуються проблеми здійснення контролю за діяльністю органів державної влади та їх нормативна розробка у законодавстві України, пропонуються напрямки удосконалення регулювання відносин у зазначеній сфері. Наголошується на тому, що вдосконалення механізмів здійснення громадського контролю має здійснюватись шляхом розширення його форм і методів, відпрацювання правових та організаційних механізмів відповідальності підконтрольних об'єктів громадського контролю за допущені порушення, що

були виявлені, а також забезпечення громадської легітимності суб'єктів громадського контролю, підвищення професійного рівня, спеціалізації громадських контролерів у відповідних сферах здійснення контролю та запровадження певних механізмів запобігання корупції в їхньому середовищі.

Ключові слова: громадський контроль, публічна влада, органи державної влади, громадянське суспільство, правове регулювання.

Surzhenko K.S.,

student of the Department of public management and administration
of Petro Mohyla Black Sea National University
(Ukraine, Mykolaiv), ekaterina.surzhencko@yandex.ru

The implementation issues of a mechanism of public control over the actions of the authorities in Ukraine

The article in a systematic way provides an analysis of the theoretical and practical aspects of public control, examines the problems of the control over the activities of public authorities and their regulatory development in the legislation of Ukraine, offers the directions of improving the regulation of relations in this field. It is emphasized that the improvement of mechanisms for the implementation of public control should be carried out by expanding its forms and methods, working out the legal and organizational mechanisms of responsibility of the objects of public control over the violations that were discovered, as well as ensuring public legitimacy of the subjects of public control, improvement of professional level, specialization of public controllers in the respective spheres of control and introduction of certain mechanisms of prevention corruption in their environment.

Key words: public control, public authority, state authorities, civil society, legal regulation.

Сурженко К.С.,

студентка кафедри публічного управління і адміністрування,
Чорноморського національного університету імені П. Могили
(Україна, Николаев,) ekaterina.surzhencko@yandex.ru

Проблемы осуществления механизма общественного контроля за действиями власти в Украине

В статье в систематизированном виде дается анализ теоретических и практических аспектов общественного контроля, исследуются проблемы осуществления контроля за деятельностью органов государственной власти и их нормативная разработка в законодательстве Украины, предлагаются направления совершенствования регулирования отношений в указанной сфере. Подчеркивается, что совершенствование механизмов осуществления общественного контроля должно осуществляться путем расширения его форм и методов, отработки правовых и организационных механизмов ответственности подконтрольных объектов общественного контроля за допущенные нарушения, которые были выявлены, а также обеспечение общественной легитимности субъектов общественного контроля, повышение профессионального уровня, специализации общественных контролеров в соответствующих сферах осуществления контроля и введения определенных механизмов предупреждения коррупции в их среде.

Ключевые слова: общественный контроль, публичная власть, органы государственной власти, гражданское общество, правовое регулирование.

Постановка проблеми. В умовах розбудови в Україні демократичної, соціальної, правової держави громадський контроль є невід'ємною складовою системи публічного управління та незамінним чинником розвитку суспільства, який забезпечує підтримку владно-громадських відносин у стані стабільності й рівноваги.

Аналіз чинних законів, постанов, указів, розпоряджень, які гарантують і регламентують участь громадськості в процесах контролю за діяльністю органів державного управління, складається враження, що виконавча та законодавча вертикалі влади докладають значних зусиль у цьому напрямі. Але, коли проаналізувати практику їх виконання та застосування, то ми побачимо, що, незважаючи на прийняття необхідних законодавчих актів та нормативних документів, дієвість їх залишається низькою. Оскільки розвиток суспільства відбувається за умов єдності та боротьби протилежностей – між соціумом та державою, між прагненням до необмеженої свободи та необхідністю обмежень в ім'я організації суспільного життя, своє основне завдання громадська еліта бачить у приборканні автократичної експансії держави, а державна еліта – у приборканні охлократичних тенденцій суспільства. Отже, природа громадського контролю походить від взаємовідносин влади і громади, тому збалансування цієї системи стримувань та противаг повинно забезпечувати сталий розвиток суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Механізм громадського контролю за діяльністю органів державної влади привертав увагу багатьох учених, таких як: А.С. Крупник, Т.В. Наливайко, Т.В. Панченко, В.М. Мартиненко, І.О. Сушинський однак, з огляду на різноманітність аспектів цього напрямку дослідження залишаються невирішеними.

Метою статті є дослідження проблеми здійснення механізму громадського контролю за діями влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток сучасних подій вказує на те, що в Україні триває процес інституалізації громадянського суспільства. Це потребує ухвалення значної кількості нормативних документів, покликаних забезпечити участь населення в контролі за політичним процесом та управлінням на всіх рівнях. Процес інституалізації громадянського суспільства почався не вчора, проте бурхливі події політичного життя країни надали йому нового поштовху.

При наявності значної кількості нормативних документів, спрямованих на регулювання взаємодії органів публічної влади та суб'єктів громадянського суспільства, в Україні низький рівень їх ефективності. Головними причинами цього є відсутність системного бачення ролі громадського контролю за процесом прийняття рішень і втіленням їх у життя, недосконалість наявних механізмів реалізації форм взаємодії держави та суспільства в публічному управлінні.

Дослідити на практиці взаємодії держави та суб'єктів громадянського суспільства можна шляхом аналізу ефективності впровадження постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Саме ця постанова затверджує порядок проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, визначає перелік тем, за якими обов'язково проводяться консультації, передбачає, що «для координації заходів, пов'язаних із проведенням консультацій з громадянського моніторингу врахування громадської думки, при органах виконавчої влади утворюються консультативно-дорадчі органи – громадські ради, які діють на підставі положень, що затверджуються цими органами» [8, с. 74–79].

Формальний підхід до організації співпраці неурядових організацій та владних структур не сприяє встановленню традицій ухвалення рішень у «відкритому режимі», тобто за допомогою постійних консультацій, обговорень тощо для врахування думок та пропозицій інституцій громадянського суспільства. Проте, згідно з названою постановою Кабінету Міністрів України, управлінські рішення мають прийматися за участі всіх суб'єктів даного процесу: офіційно уповноважених державних інституцій та експертного середовища громадян.

З управлінських позицій громадський контроль, як і будь-який інший контроль, є однією з функцій управління. Він здійснюється шляхом зіставлення діяльності підконтрольних об'єктів із певними соціальними нормами, обраними як еталонні, на підставі

чого робиться висновок щодо відповідності цієї діяльності встановленим вимогам. Але завдання громадського контролю не зводиться лише до виявлення розходжень між заданими та фактичними результатами. Головна мета громадського контролю – усунення та попередження причин, які породжують цю невідповідність, забезпечення додержання об'єктами контролю відповідних норм – писаних та неписаних. Крім того, на думку російської дослідниці Е. Маштакової, завдання громадського контролю полягає у тому, щоб не допустити дій контрольованих суб'єктів за межами законності й правопорядку, попередити можливі відхилення від намічених цілей, а також інтересів суспільства та його суб'єктів, а у разі появи цих відхилень усунути їх негативні наслідки [11, с. 29].

Співпраця органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства є невід'ємним елементом демократичної політичної культури європейського зразка. Наявність налагоджених ефективно діючих каналів комунікації між органами влади та громадськими об'єднаннями виступає запорукою відкритості державної політики та її підконтрольності суспільству, і в цілому – відповідності стратегічним національним інтересам. Досвід співпраці інститутів громадянського суспільства з органами влади у сфері громадського контролю засвідчує наявність проблем, що характерні для відносин між владою та громадським сектором в Україні в цілому: традиції замкненості держапарату, непрозорість вироблення державної політики, взаємна недовіра, низька ефективність громадських об'єднань у лобюванні своїх позицій [13].

Інституційну базу громадського контролю складають чотири основні компоненти: суб'єкт, об'єкт, предмет та процедура його здійснення. Суб'єктами громадського контролю виступають громадяни та громадські об'єднання – неорганізована та організована громадськість. У якості об'єктів громадського контролю можуть бути органи публічної влади, державні та комунальні підприємства, установи та організації, а також недержавні суб'єкти будь-яких організаційно-правових форм, що вирішують соціальні завдання. Предметом громадського контролю є діяльність вказаних об'єктів з реалізації прав і свобод громадян, задоволення їх потреб та інтересів. Процедура громадського контролю містить комплекс форм і методів його здійснення відповідно до завдань та характеру згаданих вище компонентів.

Отже, суб'єктами громадського контролю є організована та неорганізована громадськість.

Організована громадськість – це органи самоорганізації населення, ЗМІ, громадські, профспілкові, творчі організації та інші громадські об'єднання. До цієї ж групи ми відносимо й ті політичні партії, які на даний момент не пройшли до парламенту, а також партійні осередки обласного, районного, міського, районного у місті рівнів, які не представлені в органах місцевого самоврядування цього рівня.

Право здійснення громадського контролю має належати тим громадським організаціям, серед видів діяльності яких є й здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх установ. Безпосередньо контроль здійснюється представниками цих організацій – громадськими контролерами, кандидатури яких мають затверджуватися Уповноваженим з прав людини на певній території або Громадською радою, що створюється з представників відповідної місцевої ради, адміністрації, та громадських об'єднань, які мають право здійснювати громадський контроль.

Під неорганізованою громадськістю розуміємо громадян та їх сім'ї, які не поєднані між собою у будь-які організаційні форми і представляють власні інтереси або ситуативно – спільні інтереси жителів, користувачів або споживачів певної соціальної групи.

Потреба інституціоналізації громадського контролю в Україні визначається особливостями сучасної політичної та соціально-економічної ситуації. Суспільство детермінує процес його правового регулювання усвідомленням необхідної моделі суспільно-владних відносин, заснованої на демократичних засадах. Нині деякі форми громадського контролю стають неактуальні, а інші навпаки демонструють свою дієвість. Ці тенденції

обумовлені і соціально-політичними перетвореннями, що відбуваються у нашому суспільстві, і глобальними процесами, й інформаційною та технологічною еволюцією, що характеризує сучасну загальносвітову ситуацію [1, с. 3].

Правове регулювання громадського контролю має бути вчасним, слідувати потребам розвиненого громадянського суспільства, не залишаючи поза увагою сучасні тенденції розвитку демократії. Потреба формування правових засад громадського контролю та її своєчасна модернізація не викликає сумнівів. Початковим етапом такого процесу, безумовно, є аналіз положень Конституції України з метою виявлення перспектив правової регламентації громадського контролю.

Виходячи зі змісту багатьох конституцій сучасних демократичних країн, кожна держава має розгалужену систему різноманітних інститутів і механізмів для вирішення поставлених перед нею завдань і реалізації функцій. Конституція України не є винятком. Україна як демократична держава повинна створювати таку організаційно-інституціональну та нормативно-правову основу свого функціонування, завдяки якій об'єктивно втілюватимуться зазначені характерні ознаки та, водночас, проголошені конституційно-правові засади існування Української держави [12, с. 505]. Правові засади громадського контролю передбачені у Конституції України опосередковано. Хоча, ст. 5 Конституції визнає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ, в ст. 38 до форм участі громадян в управлінні державними справами віднесено всеукраїнський та місцевий референдуми, право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування [9]. Але, Конституція має засадничий характер, предметом її регулювання є лише фундаментальні, політико-правові та суспільні відносини. Враховуючи прогностичну функцію Основного Закону, який може передбачати майбутні моделі суспільних відносин, вважаємо, що Конституція України містить відправні засади громадського контролю, що створюють передумови для його розвитку. На цей час в Україні немає спеціального закону про громадський контроль.

Правове підґрунтя громадського контролю репрезентоване низкою галузевих законів: конституційного, адміністративного, цивільного, фінансового, трудового, інформаційного, екологічного, земельного тощо спрямування. Закономірно виникає проблема вибору найбільш доцільного підходу до дослідження його правових засад.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» в якості однієї з форм громадського контролю визначає громадські слухання (ст. 13), у ході яких «територіальна громада має право зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування» [7].

Закон України «Про інформацію» закріплює як обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування інформування про свою діяльність та прийняті рішення (ст. 10). Держава гарантує вільний доступ суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних через запит (ч. 3 ст. 13). Кожний учасник інформаційних відносин для забезпечення його прав, свобод і законних інтересів має право на одержання інформації про діяльність народних депутатів, органів державної влади, місцевого самоврядування та місцевої адміністрації (ст. 43). Закон встановлює і відповідальність за порушення законодавства про інформацію [5].

Закон України «Про об'єднання громадян» (ч. 1 ст. 20) до прав зареєстрованих об'єднань громадян відносить і право отримувати від органів державної влади і управління, органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань [5].

Згідно з Законом України «Про звернення громадян», громадяни України мають право звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ та організацій незалежно від форм власності, до підприємств, до засобів масової інформації, до посадових осіб згідно з їх функціональними обов'язками із зауваженнями, скаргами та пропозиціями щодо їх статутної діяльності, заявою чи клопотанням стосовно

реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення (ч. 1 ст. 1). Вказані суб'єкти мають розглянути ці звернення та сповістити їхніх авторів про результати розгляду (ст. 14). Причому дані права розповсюджуються і на осіб, які не є громадянами України (ч. 3 ст. 1) [6].

Закон «Про наукову та науково-технічну експертизу» вводить поняття «громадської експертизи», яка згідно зі ст. 11 може проводитися у будь-якій сфері наукової та науково-технічної діяльності, що потребує врахування громадської думки, з ініціативи громадськості, об'єднань громадян та трудових колективів на основі договорів на проведення цієї експертизи.

А близький за сферою регулювання Закон «Про наукову та науково-технічну діяльність» передбачає (ст. 18), що органи державної влади можуть залучати громадські наукові організації за їхньою згодою до участі у підготовці та реалізації рішень стосовно наукової і науково-технічної експертизи та у взаємодії з ними інформувати населення про безпеку, екологічну чистоту, економічну та соціальну значущість, екологічні та соціально-економічні наслідки реалізації відповідних програм, проектів і розробок.

Чинне законодавство України містить і норми щодо впровадження громадського контролю на рівні трудових колективів та професійних спілок. Зокрема, в Законі «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (ст. 28) встановлено, що професійні спілки та їх об'єднання мають право одержувати інформацію від роботодавців або їх об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань, що стосуються трудових і соціально-економічних прав та законних інтересів своїх членів, а також інформацію про результати господарської діяльності підприємств, установ та організацій. Крім того, стаття 30 цього Закону передбачає участь професійних спілок та їх об'єднань в охороні довкілля, захисті населення від негативного екологічного впливу, та проведення ними громадських екологічних експертиз [4].

Законодавча база захисту прав споживачів в Україні нараховує нині понад 40 законів та підзаконних нормативних актів. Зокрема, це стаття 42 Конституції України та Закон України «Про захист прав споживачів», який встановлює права споживачів та визначає механізм їх захисту. Згідно з цим Законом держава підтримує діяльність об'єднань споживачів (ст. 24), які мають право одержувати від органів влади інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; вносити їм пропозиції щодо розроблення нормативних документів, які встановлюють вимоги до якості продукції; представляти і захищати інтереси споживачів в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; вносити цим органам пропозиції щодо підвищення якості продукції та з інших питань захисту прав споживачів (ст. 25). Отже, вказані функції є, по суті, формами громадського контролю за якістю товарів, робіт, послуг. А враховуючи, що значну частину функцій органів місцевої влади складають саме адміністративні та соціальні послуги населенню (і така тенденція дедалі більше набирає силу), то згідно Закону «Про захист прав споживачів» громадський контроль за якістю цих послуг стає реальним інструментом впливу громадськості на ефективність діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування [3].

Останнім часом в органах публічної влади набувають все більшого поширення такі форми контролю, як адміністративний аудит та контролінг. Але, на думку сучасних дослідників державного управління, у транзитивному суспільстві слід використовувати не лише комплексний адміністративний аудит, а й демократично зорієнтований аудит, до проведення якого мають залучатися широкі кола громадськості. Таке поєднання методів державного і громадського контролю формує новий управлінський метод – державно-громадський контролінг (ДГК). Запровадження цього методу в органах публічної влади сприяє їхній демократизації, підвищує скоординованість та ефективність здійснення державної політики на місцевому рівні та створює багатоканальну систему інформаційного забезпечення управлінського процесу.

Таким чином, в Україні громадський контроль є невід'ємною складовою державного управління та місцевого самоврядування, а також найважливішим чинником розвитку громадянського суспільства [10, с. 126–127].

Можна виділити дві основні форми здійснення громадського контролю з боку громадян, які закріплені в Конституції України:

1. Здатність здійснювати громадський контроль через публічні заходи. Реалізація права збиратися мирно, без зброї, проводити збори, мітинги, демонстрації, пікетування, сприяє вираженню настроїв людей по відношенню до життя, до суспільства, до держави.

2. При реалізації права громадян на створення громадських об'єднань. У тому числі можна виключати дані форми як способи впливу на органи державної влади і місцевого самоврядування або вираження негативної реакції до здійснюваної політики [14].

В оцінках розвиненості громадського контролю в Україні спостерігається достатня однаковість експертних оцінок. Як вважають фахівці, громадянський контроль в сучасному українському суспільстві перебуває у кризовому стані. Про існування зрілого інституту громадянського контролю як реального механізму громадянського суспільства поки ще говорити рано [2, с. 35].

Для дієвості громадського контролю за діяльністю державних органів доцільно забезпечення їх інформаційної прозорості, відкритості і доступності для громадян. Для цього необхідно в засобах масової інформації розміщати проекти законодавчих та підзаконних нормативних актів, ухвалені акти та інформацію про хід їх виконання, результати голосування на засіданнях (сесіях) відповідного органу тощо. Також в мережі Інтернеті мають бути створені сайти органів влади усіх гілок і рівнів з розміщенням на них інформації про всі аспекти їх діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, на сьогоднішній день в органах державної влади відсутня усталена практика визначення типу підрозділу, відповідального за взаємодію з громадськістю, також, залежно від типу органу державної влади, існують різні підходи до виконання вказаних функцій.

Водночас, більш істотна причина неефективної комунікації органів державної влади та громадян (їх організацій) лежить у нормативно-правовій площині. Справа в тому, що за відсутності однакових структурних одиниць центральних органів виконавчої влади, відповідальних за комунікацію із громадськістю, неможливо прийняти щодо них типові положення, тобто привести їх діяльність до спільного знаменника. Практика свідчить, що роз'єднані підрозділи, які не мають навіть чіткого нормативно-правового визначення, неспроможні впроваджувати цілісну комунікативну політику. Це зумовлено суттєвою різницею їх функціональних обов'язків. Тому лише інституційне впорядкування та належне координування забезпечить налагодження систематичного зворотного зв'язку влади та населення. Натомість поки що питання комунікативної взаємодії органів державної влади та громадськості розпорошені в низці нормативно-правових актів, частину з яких становлять акти Кабінету Міністрів України. Внаслідок цього важливі інструменти такої взаємодії, включно з громадським контролем (консультації з громадськістю, громадська експертиза тощо), поширюються переважно на гілку виконавчої влади. У свою чергу комунікативне забезпечення органів законодавчої та судової влади України, які не мають підрозділів зі зв'язків з громадськістю, обмежується функціонуванням пресслужб.

Серед інших не менш важливих проблем взаємодії органів державної влади та громадськості більшість дослідників відмічають:

– відсутність системності у впровадженні політики сприяння розвитку громадянського суспільства на практиці;

– систематичне ігнорування з боку органів державної влади при прийнятті остаточних рішень як громадської думки в цілому, так і позицій інститутів громадянського суспільства, висловлених у процесі консультацій, у проведених експертизах, моніторингах, слуханнях тощо;

– надання формалізованих або необгрунтованих відповідей громадянам на інформаційні запити до органів державної влади, порушення строків відповідей; безпідставна передача звернень іншим органам, практика визнання скарг громадян необгрунтованими без надання роз'яснень;

– формалізований підхід до наповнення Інтернет-сайтів органів державної влади переважно інформацією про кількість проведених слухань, громадських експертиз, створених громадських рад, а не про їх реальний внесок у зміст прийнятих рішень чи їх корегування.

Подальше вдосконалення механізмів здійснення громадського контролю має здійснюватись шляхом розширення його форм і методів, відпрацювання правових та організаційних механізмів відповідальності підконтрольних об'єктів громадського контролю за допущені порушення, що були виявлені, а також забезпечення громадської легітимності суб'єктів громадського контролю, підвищення професійного рівня, спеціалізації громадських контролерів у відповідних сферах здійснення контролю та запровадження певних механізмів запобігання корупції в їхньому середовищі.

Список використаних джерел

1. Бойко Н.Л. Особливості трансформації соціального контролю в сучасному українському суспільстві: автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». К., 2002. 16 с.
2. Гирибов В.В. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: навчальний посібник. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. 376 с.
3. Грабильніков А.В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2006. 187 с.
4. Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні. *Проблеми законності*: матеріали круглого столу. Харків. 2009. Вип. 103. С. 220.
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
6. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
7. Про місцеве самоврядування: Закон України: від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
8. Їжа М. Громадський контроль в системі публічного управління як ефективний інструмент експертизи державно-управлінських рішень. *Публічне управління: теорія та практика*. 2012. № 4 (12). С. 74–79.
9. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України 242 «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 19. Ст. 583.
10. Мартиненко В.М. Державно-громадський контролінг як метод демократизації державного управління. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць ХарПІ НАДУ. Вип. 2 (21). У 2 ч. Ч. 2. Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. С. 124–129.
11. Маштакова Е.А. Теоретико-правовые вопросы государственного контроля в Российской Федерации: дисс. ... на соискание уч. ст. канд. юрид. наук. Ростов-н/Д, 2000. 204 с.
12. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія. Х.: Право, 2009. 600 с.

13. Полтораков О. Громадський контроль над «силовими» структурами в Україні: проблеми та перспективи. Національний інститут проблем міжнародної безпеки. Публікації. URL: <http://www.niisp.org.ua/defau38.php>.
14. Сушинський О.І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти. Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002. 468 с.

References

1. Boiko N.L. Osoblyvosti transformatsii sotsialnoho kontroliu v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: avtoref. ... dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. sotsiol. nauk: spets. 22.00.03 "Sotsialni struktury ta sotsialni vidnosyny". K., 2002. 16 p.
2. Hylyrybov V.V. Derzhavne budivnytstvo i mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Navchalnyi posibnyk . Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2004. 376 p.
3. Hrabynnikov A.V. Konstytutsiine pravo hromadian Ukrainy braty uchast v upravlinni derzhavnymy spravamy.: problemy teorii i praktyky: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. K., 2006. 187 p.
4. Danylian O.H. Mistse i znachennia sotsialnoho kontroliu u sferi pravovoho vykhovannia. Problemy pravovoho vykhovannia v suchasni Ukraini (kruhlyi stil). *Problemy zakonnosti*. 2009. Vyp. 103. P. 220.
5. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 r. № 2657-XII. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
6. Pro zvernennia hromadian: Zakon Ukrainy vid 02.10.1996 r. № 393/96-VR. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96-vr>.
7. Pro mistseve samovriaduvannia: Zakon Ukrainy: vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr>.
8. Yizha M. Hromadskyi kontrol v systemi publichnoho upravlinnia yak efektyvnyi instrument ekspertyzy derzhavno-upravlinskykh rishen. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka*. 2012. № 4 (12). P. 74–79.
9. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 (zi zminamy vnesenymy Zakonom Ukrainy 242 "Pro vidnovlennia dii okremykh polozhen Konstytutsii Ukrainy" vid 21 liutoho 2014 r. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2014. № 19. St. 583).
10. Martynenko V.M. Derzhavno-hromadskyi kontrollinh yak metod demokratyzatsii derzhavnogo upravlinnia. *Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnia: zb. nauk. prats. KharRI NADU*. Vyp. 2 (21). U 2 ch. Ch. 2. Kh.: Vyd-vo KharRI NADU "Mahistr", 2004. P. 124–129.
11. Mashtakova E.A. Teoretyko-pravovye voprosy hosudarstvennoho kontroliia v Rossyiskoi Federatsyy: dyss. ... na soyskanye uch. st. kand. yuryd. nauk . Rostov-n/D, 2000. 204 p.
12. Nalyvaiko L.R. Derzhavnyi lad Ukrainy: teoretyko-pravova model: monohrafiia. Kh.: Pravo, 2009. 600 p.
13. Poltorakov O. Hromadskyi kontrol nad "sylovymy" strukturamy v Ukraini: problemy ta perspektyvy . Natsionalnyi in stytut problem mizhnarodnoi bezpeky. Publikatsii. Available at: <http://www.niisp.org.ua/defau38.php>.
14. Sushynskyi O.I. Kontrol u sferi publichnoi vlady: teoretyko-metodolohichni ta orhanizatsiino-pravovi aspekty. Lviv: LRIDU UADU, 2002. 468 p.

Розділ II. Історичні та культурологічні аспекти державного управління

УДК 94(477) 1917/1920: 35.07

Баюк М.І.,

магістр державного управління,
директор Хмельницького центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників органів державної
влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій
(Україна, Хмельницький), cpk-metod@univer.km.ua

КОНСОЛІДАЦІЯ ДІЙ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ДУХОВЕНСТВА В ПИТАННЯХ ДОСЯГНЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1917–1920 РОКАХ

У науковій статті розглядаються питання розвитку державно-церковних відносин в Україні в період Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії. Аналізується відродження релігійних уподобань багатоконфесійного населення України в різних її регіонах. Акцентується увага на релігійних чинниках забезпечення національної безпеки України, їх вагомість у реалізації національної гуманітарної політики. Виділено причини поразок нових українських державних формувань, їх зв'язок з невизначеністю конструктивної співпраці з релігійними формуваннями. Акцентовано увагу на ролі, важливості створення, функціонування на рівні держави відповідного державного органу з питань впорядкування, координації в Україні державно-церковних відносин – Міністерства ісповідань. Обґрунтовано важливість консолідації дій органів влади та духовенства для досягнення внутрішньо-політичної стабільності в державі, міжконфесійної стабільності, запобігання виникнення конфліктів на релігійній основі, посилення міжнародного авторитету країни.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійні організації, консолідація суспільства, національні, духовно-релігійні права й свободи, автокефалія, багатоконфесійність.

Bayuk N.I.,

Master of Public Administration,
Director of the Khmelnytsky centre of the in-career training of the civil servants
(Ukraine, Khmelnytskyi,) cpk-metod@univer.km.ua

Consolidation of activities of authorities and mechanics in respect of achieving stability of ukrainian state in 1917–1920

The scientific study examines the development of state-church relations in Ukraine during the Central Rada, the hetmanate of P. Skoropadsky, the Directory. The revival of religious preferences of the multi-confessional population of Ukraine in different regions is analyzed. Attention is focused on religious factors ensuring national security of Ukraine, their importance in the implementation of the national humanitarian policy. Attention is focused on the role, importance of the establishment, functioning at the state level of the relevant state body on the issues of improvement, coordination of state-church relations in Ukraine – the Ministry of Confession. The reasons for the defeats of the new Ukrainian state formations, their connection with the uncertainty of constructive cooperation with religious formations are singled out. It is justified the importance of consolidating the actions of government bodies and clergy to achieve internal political stability in the state, interfaith stability, preventing the emergence of conflicts on a religious basis, strengthening the country's international authority.

Key words: state-church relations, Religious organizations, Consolidation of society, National, spiritual and religious right and freedoms, Autocephaly, Multi-confessional.

Баюк Н.И.,
магістр державного управління,
директор Хмельницького центру перепідготовки
і підвищення кваліфікації працівників органів державної
влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ та організацій
(Україна, Хмельницький), *prk-metod@univer.km.ua*

Консолидація дій органів влади і духовенства в питаннях досягнення стабільності українського державства в 1917–1920 роках

В науковій статті розглядаються питання розвитку державно-церковних відносин в Україні в період Центральної Ради, гетьманата П. Скоропадського, Директорії. Аналізується відродження релігійних уподобань багатоконфесійного населення України в різних її регіонах. Акцентується увага на релігійних факторах забезпечення національної безпеки України, їх значимість в реалізації національної гуманітарної політики. Виділені причини поразок нових українських державних формувань, їх зв'язок з неопределенністю конструктивного співробітництва з релігійними формуваннями. Акцентовано увагу на ролі, важливості створення, функціонування на рівні держави відповідного державного органу за питаннями благоустрою, координації в Україні державно-церковних відносин – Міністерства віросповідань. Обґрунтовано важливість консолідації дій органів влади і духовенства для досягнення внутрішньої політичної стабільності в державі, міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню конфліктів на релігійній основі, посилення міжнародного авторитету країни.

Ключові слова: державно-церковні відносини, релігійні організації, консолідація суспільства, національні, духовно-релігійні права і свободи, автокефалія, багатоконфесійність.

Актуальною для українського громадянського суспільства залишається проблема збереження духовно-релігійної, культурної і громадянської самоідентифікації українського народу, його традицій.

Проблема гарантування безпеки в гуманітарній сфері, зокрема, становлення та розвитку релігій, міжконфесійних відносин, ролі, участі церкви в консолідації суспільства, забезпечення його стабільності є однією з найгостріших для сучасного світу, України. Гострота питання викликана особливими факторами, що характеризують сучасний стан розвитку українського суспільства.

Сьогодні, з середини та ззовні українському народові нав'язуються споживацька ідеологія, всюдозволеність, низькопробна масова культура, в окремих випадках продовжує існувати суспільна мораль радянського періоду нашої історії.

Тому в нинішніх умовах, становлення нової демократичної, проєвропейської держави, важливо окреслити, утвердити нові морально-духовні цінності, що мають скласти основу консолідації громадянського суспільства.

«Головним суб'єктом національної безпеки у духовно-релігійній сфері – констатує Л. Чупрій – є держава, що разом із релігійними організаціями здійснює цілеспрямовану політику, покликану забезпечити духовну єдність українського народу, стабільність і динамізм прогресивного розвитку суспільства» [1, с. 58].

Проблеми діяльності релігійних організацій, державно-церковним відносинам на різних етапах існування Української держави, їх ролі у гармонізації духовного життя українців та активної участі в упередженні, подоланні загроз національній безпеці України були предметом дослідження українських науковців С. Здіорука, В. Ульяновського, Б. Андрусина, Ю. Дорошенка, Л. Чупрія, В. Кваси та інших.

Саме релігія, як свідчить історична практика, є одним з головних джерел формування моральності людства, толерантності, терпимості. На протязі різних періодів розвитку України, релігія активно сприяла консолідації українського народу, зміцненню моральних засад суспільства та забезпеченню його стабільності. У своєму науковому дослідженні В. Єленський відзначав: «Якоїсь миті стало зрозумілим, що Церква здатна бути серйозною консолідуючою і, не в останню чергу, націотворною силою не через проведення демаркаційних ліній з інорелігійними спільнотами та мобілізацію колективного «ми» проти «вони», а надаючи політиці надійного морального підґрунтя, збагачуючи її фундаментальними цінностями свободи, відповідальності та справедливості» [2, с. 100].

На нашу думку, яскравим підтвердженням цієї значимості церкви в житті та розвитку суспільства може бути дослідження, характеристика державно-церковних відносин у період Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії.

На початку ХХ ст. в Україні було 500 благочинних округів, 10333 храмів та 105 монастирських осель, діяло 31 духовне училище, 9 семінарій, духовна академія. 855 слухачів духовних училищ були вихідцями із священницьких родин. На Поділлі функціонували 1351 православних церков, 183 церкви приписні, 48 цвинтарних церков, 13 домових, 148 католицьких костьолів [3, с. 98, 102].

Складністю та неоднозначністю в Україні характеризувалися міжетнічні культурно-релігійні стосунки. Це було пов'язано з протистоянням між католицькою та православною церквами, які великою мірою впливали на етнічну культуру місцевих поляків та українців. Адже окремі православні селяни та священники в силу історичних традицій продовжували дотримуватися багатьох обрядів, спільних з католицькою релігійною культурою, які категорично заборонялися канонічним православ'ям. Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли польська спільнота на чолі з католицькою церквою активно проводили антиросійський політичний курс на відновлення незалежної Польщі – а офіційна російська влада під гаслом захисту самодержавства суворо заборонила діяльність польських шкіл і релігійно-культурних товариств, обмежила українсько-польські релігійно-культурні відносини, хоч певні взаємини залишались і надалі [4, с. 75–79].

Напередодні УНР в Україні здійснювалася сувора регламентація і зросійщення системи церковно-релігійного життя, релігійної російської освіти і виховання духовенства, адміністративно-синодне управління і судово-репресивні методи антиукраїнського впливу щодо чорного і білого духовенства, архієреїв до московського прислужництва. Російський Церковний Синод забороняв будь-яку українізацію релігійного життя. Зокрема, використовувати українські тексти Святого письма, проводити богослужіння, церковно-релігійні обряди, релігійну освіту українською мовою. Жорстоко витравлювалась ідея незалежності та автокефалії УПЦ [5, с. 371].

У правобережних єпархіях російський уряд взагалі не допускав до церковної влади українців. з 1795 р. по 1918 р. з 24 керуючих Подільською єпархією лише двоє були українцями, або трохи більше 8 відсотків, решта – росіянами (цит за [(3), с. 127]).

В результаті жорстокої колоніальної антиукраїнської гуманітарної політики російського царизму національна інтелігенція була пасивною, яка майже не впливала на національне духовно-культурне піднесення.

Інтелігенція була незначним прошарком, що ледь зберігав національну самоідентифікацію і де-не-де очолював національно-культурне життя. Адже переважну більшість населення України складало економічно слабке і політично необізнане селянство, а елітні суспільні групи в результаті іноземної колонізації протягом століть мігрували в інші суспільства, особливо в польське і російське та служили їхнім державним і суспільним інтересам.

В період УНР церковно-релігійна політика, як одна з найважливіших сфер функціонування суспільного організму і інструмент зміцнення національної єдності, відродження національної пам'яті народу, формування його національної свідомості і самосвідомості, була поставлена в центр державотворчих процесів. На Поділлі, чи не

найбільш інтенсивно, відбувалися активні духовно-релігійні процеси, відроджувались національні традиції Української Православної Церкви. Цьому сприяло перебування у Кам'янці-Подільському уряду Директорії УНР, а також заснування державного українського університету, концентрації видатних патріотично налаштованих українських церковно-релігійних і національно-культурних, політичних діячів.

В 1917 р. на Поділлі відновлюється ліберально-обновленський рух РПЦ, який раніше пристосовувався до російських імперських умов, але відмовлявся від поклоніння царизму, виступав за незалежність церкви від держави, за ліквідацію церковної цензури, активізацію поза церковної роботи з віруючими, введення літургії російською мовою тощо. З 1917 р. Українська православна ліберально-обновленська церква виступає за автономію України, автономію православної церкви, українське богослужіння, вивчення в духовних навчальних закладах української історії і літератури. Пізніше в 1923 рр. Обновленська Українська православна автокефальна церква вийшла з підпорядкування РПЦ (цит за [(3), с.145–146]).

Автокефалію УПЦ підтримували різні національно-орієнтовані партії, українські церковні, політичні і державні діячі (С. Петлюра, В. Садовський, В. Блакитний, Є. Терлецький, С. Єфремов, О. Лотоцький, М. Міхновський, В. Зінківський).

Українська державність, яка народжувалася в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. мала дати чітку відповідь на нагальні питання політичного, соціально-економічного життя республіки, серед них – визначення статуту православної церкви та її участі в їх розв'язанні. Ця місія покладалася на Центральну Раду як виразницю інтересів більшості українського населення, що проживало на теренах нашої держави.

Проте Центральна Рада не змогла позитивно оцінити патріотичної активності православних священників. Вона схвалила націоналізацію церковного і монастирського майна без винагороди і викупу, а відсутність у їх складі «консервативного елемента» «позбавило рідну державу щирої підтримки з боку патріотичного духовенства, що найкраще знало душу народу...».

Центральна Рада, її верховне керівництво, як відомо, мали власну точку зору на місце православної церкви в українському суспільстві і не збиралися від неї відмовлятися. Перший український уряд на чолі з його головою В. Винниченком дотримувався «системи невтручання в справи церковно-релігійні, як справу приватну, як справу людської совісті, що не підлягає компетенції урядових державних чинників» [6, с. 198]. За часів Центральної Ради урядовий кабінет не мав навіть Міністерства віросповідань, а справи Церкви належали до одного відділу при Міністерстві внутрішніх справ [7, с. 373].

Офіційно своє ставлення до релігії Центральна Рада висловила в кінці грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради такою резолюцією: «Державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністративних установ для тої справи було б віддаленням від ідеалу» [8, с. 154–157]. Уряду Центральної ради не вдалося провести консолідуючі заходи для формування єдиного бачення, єдиної політики щодо взаємин, дій із церквою. Пропагуючи ідею українізації церкви, її автокефалію департамент ісповідань при Міністерстві внутрішніх справ, крім гарантування громадянам України права на свободу віросповідань, відокремлення церковних діянь від держави та школи, не зумів запропонувати жодного нормативно-правового акту щодо статусу Церкви.

Значно покращилася ситуація у вирішенні даного питання з приходом до влади глибоко віруючої людини – гетьмана Павла Скоропадського. Він брав участь у богослужіннях, організував Міністерство віросповідань, дбав про українізацію церковно-релігійного життя, відстоював інтереси церкви, особисто включався у виборчі кампанії ієрархів Української православної церкви.

Ставлення до релігії гетьман П. Скоропадський чітко висловив у «Законах про тимчасовий державний устрій України». У розділі «Про віру» підкреслювалося: «Передовою в Українській Державі вірою є християнська православна. Всі не приналежні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України, користуються кождий на кождім місці свободним відправленням їх віри і богослужіння по їх обряду» [9, с. 5].

Прийшовши до влади, гетьман zorganizував Міністерство віросповідань, вважаючи релігію не приватною справою і надаючи їй суспільного, національного, політичного і державного значення.

Міністерство було створено на весні 1918 р. З метою успішної, ефективної діяльності Міністерства ісповідань УНР у справі розбудови Української православної церкви були підбрані патріотично налаштовані кадри, сформовані відповідні структурні підрозділи.

Міністерство ісповідань являло собою державний орган, який мав спрямовувати церковно-релігійне життя з точки зору його відповідальності законам та інтересам Української держави.

Міністр ісповідань здійснював верховний державний нагляд над «суміжною з цивільно-політичними інтересами стороною життя всіх церков та віросповідань громад». Крім того, щодо Православної Церкви міністрові належали права присутності особисто або через уповноваженого на засіданнях найвищого органу управління Православною Церквою в Україні [10, с. 95–96] та ін.

Ці та інші завдання, права й обов'язки урядовців були сформульовані в «Положенні про Міністерство ісповідань та органи Міністерства ісповідань на місцях» (цит за [10, с. 95–96]).

Виступаючи 6 липня 1918 р. на Всеукраїнському церковному Соборі, П. Скоропадський зазначав: «Я гадаю що розквіт православної віри, розквіт духовенства буде хутко йти в нас в Україні, бо кожний з нас розуміє, що розквіт національного духовенства – це розквіт вільної Української держави. Бажаючи певного і вільного розвитку православної віри і духовенства, я хочу, щоб усі діла Української Церкви рішались тут у нас в Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу» [11, с. 375]. Проте бажання не здійснилося – Собор схвалив статут, за яким УПЦ підпорядковувалась московському патріархові Тихонові.

Водночас, саме у період Гетьманату державна політика щодо церкви стала формуватися на засадах системності, послідовності, із вирішенням багатьох організаційних, нормативно-правових питань. Головною проблемою нової православної церкви, політики Гетьманського уряду було їх проросійська орієнтація. Питання автокефалії, українізації церкви відійшли на другий план, що було перешкодою на шляху єднання українського народу, його духовного відродження, консолідації у боротьбі із зовнішніми та внутрішніми ворогами.

Одним з її перших законодавчих актів Директорії, після приходу до влади, був «Закон 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», проведений як декрет нової державної інституції. В ньому, підкреслюючи незалежність національної церкви, вказувалося, що вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада в Україні належить Всеукраїнському Церковному Собору.

Внаслідок чергової реорганізації уряду УНР восени 1919 р., з 15 вересня Міністром культів став Іван Огієнко. Обрання його на цю посаду затвердив С. Петлюра, а 14 жовтня І. Огієнко склав присягу на вірність Україні [12, с. 8–9]. Після призначення І. Огієнка активність державної влади в питаннях релігії і церковного життя значно зросла. Він розпочав свою діяльність з вирішення мовних проблем та українізації (дерусифікації) церковного життя.

Звертаючись до українського народу Міністр ісповідань І. Огієнко підкреслював роль священослужителів у процесах національно-культурного відродження: «... звертаючись до парафіян із промовама рідною українською мовою, правте службу Божу з українською вимовою, святе Євангеліє читайте і тлумачте рідною мовою, усвідомлюйте нарід про славне минуле України і Української автокефальної Церкви, переконайте своїх парафіян, що великий гріх їм буде перед Богом і незмитний сором перед людьми, коли вони, Вищі вівці духовні, байдуже ставитимуться до своєї національності або й зовсім зрікатимуться її ...» [13, с. 343]. Ставши міністром ісповідань, Огієнко особливу увагу приділяв організаційній стороні справи в галузі церковно-релігійної діяльності. При очолюванні ним Міністерстві було створено колегіальний дорадчий орган – спеціальна Рада міністерства [14, с. 28–29].

При її формуванні міністр покладався насамперед на власну інтуїцію, найбільше цінуючи в людях компетентність, освіту, витримку, відданість справі. Рада, що складалася з фахівців, допомагала міністру орієнтуватися в ситуації при обговоренні поточних, злободенних проблем, визначити пріоритети у діяльності відомства тощо.

17 вересня 1919 р. Міністр ісповідань І. Огієнко звернувся до народу. У програмному листі-зверненні «До українського народу від міністра ісповідань» [15, с. 76]. Огієнко закликав до повного братства, до щирого єднання і до одностайної допомоги в збудуванні нашої Народної Української Республіки і її автокефальної Церкви. Він нагадував, що «коли вся Україна, а з нею й Українська Православна Церква були вільними і ні від якої чужої влади не залежали», «тоді українська воля і українська державність міцно будувалися і на церковному ґрунті». І. Огієнко закликав український народ до церковної праці. «Відновимо ж, браття, – закликав він українців, – старі завіти нашої рідної автокефальної української церкви і однодушною церковною працею з'єднаймо різноманітні сучасні течії громадянства».

28 жовтня 1919 р. згідно до порядку денного рада розглядала актуальне питання – про церковне управління в Україні. Відповідно прийнятого рішення очолював церковне управління Всеукраїнський Церковний Собор (періодичність його скликання передбачалася 1 раз на три роки); постійними органами управління були – Міністерство ісповідань та Український Священний Синод; до органів управління також входили – Єпархіальне управління (Архієрей, Єпархіальне зібрання, Єпархіальна Церковна Рада), Благочинницькі управління (Рада), Парафії (парафіяльна рада, парафіяни) (цит. за [13, с. 342]).

Завдання Святого Синоду було – бути найвищою церковною владою в Україні. Як найвища церковна влада в Україні, Синод повинен був іти в повній згоді з урядом УНР і для цього в його складі мусив бути представник державної влади. Таким представником був сам Міністр ісповідань, що викликало незадоволення з боку В. Липківського та В. Чехівського [16, с. 120].

Щоб створити сприятливі умови для дерусифікації і відродження Української Церкви, Рада міністерства, враховуючи досвід західних держав 18 жовтня 1919 р. розмежувала функції Міністерства і Синоду. «Діла Віри, Богослужіння і Суду, – відзначалося в ухвалі, – повинні належати до Священного Синоду, всі інші – до Міністерства ісповідань». На засіданні було затверджено також і текст законопроекту «Про Віру», який проголошував домінуючими сповіданнями більшості населення України християнську православну та католицьку східного ісповідання віру, і водночас проголошував право «кожному громадянину і кожній громаді вільно ісповідувати віру, яку вони бажають, і вільно публічно виконувати обов'язки своєї віри». Замість Духовних консисторій поставали Церковні Ради (цит. за [16, с. 110]).

Боротьба проти гетьманщини з боку опозиційно-повстанських сил затінила на певний час національно-церковні проблеми. Хоча 1 січня 1919 р. Директорія видала закон про автокефалію Української православної церкви (УПЦ), але домогтися проведення його в життя було дуже складно. По-перше, осередки УПЦ на місцях тільки почали складатися, були ще слабкими і не могли на рівних протидіяти заходам добре організованих і підтримуваних більшістю населення структур Російської православної церкви. По-друге, державна церковна політика не могла бути стійкою і ефективною через військово-політичні обставини – в лютому-травні 1919 р. Директорія поспіхом переїжджала з міста в місто (Київ, Вінниця, Проскурів, Рівне, Радзиви́лів, Красне, Тернопіль), що практично виключало здійснення нормальної політики. Основним питанням для неї було військове. По-третє, територія, яку формально опікали органи УНР, катастрофічно скорочувалася (на початку липня 1919 р. під Директорією було лише у кілька повітів і найбільше місто цієї території – Кам'янець-Подільський).

В умовах остаточного утвердження радянської влади наприкінці 1920 р. ситуація у Православній церкві Подільської губернії продовжувала залишатися складною. Позиції РПЦ продовжували залишатись домінуючими. Російська Православна церква протягом багатьох років була вірною опорою монархічної влади у боротьбі проти польського, а пізніше українського національних рухів.

Прихильники автокефалії Православної церкви в Україні з приходом радянської влади дещо втратили свої позиції, оскільки найбільш видатні прибічники «українізації» церкви емігрували за кордон (І. Огієнко, В. Біднов та інші). Проте на Поділлі ідеї автокефалії продовжували залишатись поширеними. Їх пропагували вчителі українських початкових шкіл, сільська молодь, яка навчалась у вищих навчальних закладах Кам'яця Подільського і підтримувала та відстоювала українські ідеї [18, с. 28–29].

Проте в цілому взаємопроникнення церковного і світського національних рухів не відбулося. Заважали міжпартійні, міжконфесійні, міжнаціональні протиріччя. Партії не змогли піднятися до розуміння потенційної ролі церкви в українському відродженні, а духовенство зупинилося перед соціальною експресією молодих партійних конгломератів. Чи не є це повчальним висновком для консолідації церкви та національних рухів нині, в умовах сучасного українського державотворення.

Аналіз реформування та розвитку державно-церковних відносин, як одного з факторів консолідації українського суспільства, забезпечення безпеки українській державності у післяреволюційний період на початку ХХ століття, засвідчує про прагнення гармонізувати взаємини між органами влади та Церквою, здійснити українізацію та утвердити автокефалію останньої. За певних обставин, в окремі періоди Української держави – Центральної Ради, гетьманату Скоропадського, Директорії – Церква виступала консолідуючим осередком громадськості у національно-культурному відродженні українських ідей, примиренні, усуненні внутрішньополітичних та зовнішніх загроз.

Список використаних джерел

1. Чупрій Л.В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 57–63. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/9-1442220081.pdf>.
2. Єленський В. Держава та релігійні інститути в Україні до і після Помаранчевої революції: політичний дискурс. *Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійні організації: правові та політичні аспекти*. Науковий щорічник. К. 2006. С. 98–110.
3. Полонська-Василенко П. Історія України. 2-е вид. К.: Либідь, 1993. Т. 2. Від середини ХVІІ століття до 1923 року. 608 с.
4. Нестеренко В.А. Українсько-польські культурно-релігійні відносини на Поділлі в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 5. С. 75–79.
5. Баюк М.І. Духовні процеси на Поділлі як важливий чинник національно-культурного відродження регіону у 1917–1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 15. С. 370–381.
6. Дудко О. Олександр Гнатович Лотоцький на шляху до автокефальної української церкви. *Наукові записки: збірник праць молодих вчених*. К., 1999. Т. 4. С. 195–205.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993. 413 с.
8. Тимошик М. Огієнко Іван Іванович. *Українська журналістика в іменах*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 154–157.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр.: в 4-х т. Відень, 1921. Т. 3. С. 5.
10. Шептицький А. Огієнку І. 1 жовтня 1941 р. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 95–96.
11. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
12. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і Українське відродження. *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців*. К.: Либідь, 1999. С. 7–61.
13. Баюк М.І. Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський., 2009. Т. 14. С. 335–346.

14. Богуславська В.Г. Історіографія проблеми становлення народної освіти в період української національно-демократичної революції (1917–1920). *Вісник Донецького університету. Сер. Б: гуманітарні науки*. Донецьк, 1999. Вип. 1. С. 27–33.
15. Уляновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського): навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 320 с.
16. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції. Київ – Львів, 1923. Т. II. Кн. 4. 1917–1923. 364 с.
17. Огієнко І. До українського народу від міністра ісповідань. *Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження: наук. доповіді другої Всеукраїнської наук.-теорет. конференції (Кам'янець-Подільський 18–19 лютого 1997 р.)*. Київ, 1997. С. 76–79.
18. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): дис. ... канд. істор. наук / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1996. 227 с.

References

1. Chuprii L.V. Diialnist relihiinykh orhanizatsii ta zahrozy natsionalnii bezpetsi Ukrainy. *Stratehichni priorityty*. 2011. № 4 (21). P. 57–63. Available at: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/9-1442220081.pdf>.
2. Yelenskyi V. Derzhava ta relihiini instytuty v Ukraini do i pislia Pomaranchevoi revoliutsii: politychni dyskurs. *Relihiina svoboda. Vzaiemny derzhavy i relihiini orhanizatsii: pravovi ta politychni aspekty. Naukovyi shchorichnyk*. K. 2006. P. 98–110.
3. Polonska-Vasylenko P. Istoriiia Ukrainy. 2-e vyd. K.: Lybid, 1993. T.2. Vid seredyny XVII stolittia do 1923 roku. 608 p.
4. Nesterenko V.A. Ukrainsko-polski kulturno-relihiini vidnosyny na Podilli v druhii polovyni XIX– na poch. XX st. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi*, 2005. T. 5. P. 75–79.
5. Baiuk M.I. Dukhovni protsesy na Podilli yak vazhlyvyi chynnyk natsionalno-kulturnoho vidrozhennia rehionu u 1917–1920 rr. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi*, 2010. T.15. P. 370–381.
6. Dudko O. Oleksandr Hnatovych Lototskyi na shliakhu do avtokefalnoi ukrainskoi tserkvy. *Naukovi zapysky: zbirnyk prats molodykh vchenykh*. K., 1999. T. 4. P. 195–205.
7. Nahaievskiy I. Istoriiia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia. K., 1993. 413 p.
8. Tymoshyk M. Ohiienko Ivan Ivanovych. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh*. Lviv, 1995. Vyp. 2. P. 154–157.
9. Khrystiuk P. Zamitky i materialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920 rr.: v 4-kh t. Viden, 1921. T. 3. P. 5.
10. Sheptytskyi A. Ohiienu I. 1 zhovtnia 1941 r. *Pamiat stolit*. 1998. № 2. P. 95–96.
11. Skoropadskyi P. Spohady: kinets 1917 – hrudden 1918. Kyiv – Filadelfia, 1995. 493 p.
12. Tymoshyk M. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko) i Ukrainke vidrozhennia. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko). *Zhyttypsy velykykh ukraintsiv*. K.: Lybid, 1999. P. 7–61.
13. Baiuk M.I. Mistse tserkovno-relihiinoi polityky u protsesakh natsionalno-kulturnoho vidrozhennia Podillia v period UNR. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr. Kamianets-Podilskyi*, 2009. T.14. P. 335–346.
14. Bohuslavska V.H. Istoriohrafiiia problemy stanovlennia narodnoi osvity v period ukrainskoi natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1920). *Visnyk Donetskoho universytetu. Ser. B: humanitarni nauky*. Donetsk, 1999. Vyp. 1. P. 27–33.
15. Ulianovskyi V. Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917–1920 rr. (doba hetmanatu Pavla Skoropadskoho): navch. posibnyk. K.: Lybid, 1997. 320 p.
16. Dotsenko O. Litopys Ukrainskoi revoliutsii. Materialy y dokumenty do istorii Ukrainskoi revoliutsii. Kyiv – Lviv, 1923. T.II. Kн. 4. 1917–1923. 364 p.

17. Ohienko I. Do ukrainskoho narodu vid ministra ispovidan. *Dukhovna i naukovo-pedahohichna diialnist I.I.Ohienka (1882–1972) v konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia*: nauk. dopovidi druhoi Vseukrainskoi nauk.-teoret. konferentsii (Kamianets-Podilskyi 18–19 liutoho 1997 r.). Kyiv, 1997. P. 76–79.
18. Rotar N.Yu. Diialnist ukrainskykh natsionalno-demokratychnykh uriadiv v haluzi osvity (1917–1920 rr.): dys. ... kand. istor. nauk / Chernivetskyi derzh. un-t im. Yu. Fedkovycha. Chernivtsi, 1996. 227 p.

УДК 352.08(477)''18/19''

Воробей Р.Б.,

кандидат наук з державного управління, доктор філософії (PhD)
директор Державного архіву Чернігівської області
(Україна, Чернігів), super.vraisa@ukr.net

СИСТЕМА ВІДНОСИН ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ З ОРГАНАМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті проводиться аналіз системи міського самоврядування в Чернігівській губернії в другій половині XIX століття та визначається ступінь самостійності міської думи та міської управи відносно до губернських органів державної влади та управління. Міська реформа розпочалася після затвердження 16 червня 1870 року «Городового положення», яке стало значним кроком у напрямі розширення самостійності органів міського самоврядування. Виборчі права громадян будувалися на нових, загальностанових підставах. «Городове положення» 1870 року надавало містам значні права, передусім у питаннях муніципальної компетенції. Міські думи й управи отримали значну самостійність у вирішенні місцевих господарських питань. Проте всі важливіші остаточні рішення приймалися губернатором чи губернськими присутствіями. Згідно із «Городовим положенням» 11 червня 1892 року, прийнятим на зміну попереднього, обов'язки «загального нагляду за правильністю дій міського громадського управління» також покладалися на губернатора. Незважаючи на виборчий характер, система міського самоврядування мала незначні важелі впливу на губернську та повітову адміністрацію. Проте вона сприяла піднесенню національної свідомості та стала тією школою, яка привчала людей до самоуправління. Не слід також недооцінювати діяльності органів земського та міського самоврядування з будівництва та утримання місцевих лікарень, шкіл та благодійних закладів, ремонту шляхів, мостів та благоустрою територій, пропаганди агрономічних знань тощо.

Ключові слова: губернія, міське самоврядування, губернатор, «Городове положення».

Vorobey R.B.,

PhD in Public Administration,
Director of State Archives of Chernihiv region
(Ukraine, Chernihiv), super.vraisa@ukr.net

System of relations between government bodies and city self-government in Chernihiv province in the second half of the XIX century

In the article is analysed the system of city self-management in the Chernihiv's province in the second half of XIX century and the spent the degree of independence the cities organs concerning provincial organs of the government and management. The city reform has begun after the statement on June, 16th, 1870 "The city provision" which became significant step in a direction of expansion the independence of organs the city self-management. Suffrages of citizens were under

construction on the new bases. "The city provision", 1870, gave to cities the significant rights, first of all in questions of the municipal competence. The municipal organ's have received significant independence in the decision of city economic questions. But all the major and final decisions were accepted by the governor or provincial presence. According to "The city provision The Policeman of provision" on June, 11th, 1892, come in the stead previous, duties of the general supervision of correctness of actions the city public management also were assigned to the governor. Despite of elective character, the system of city self-management had insignificant levers of influence on provincial and district administration. But it promoted rise of national consciousness and became that school, which accustomed people to self-management. It is not necessary to underestimate also activity of bodies self-management on construction and the maintenance of local hospitals, schools and charitable institutions, repair of roads, bridges, an accomplishment of territories, etc.

Key words: province, city self-management, governor, "The city provision".

Воробей Р.Б.,

кандидат наук по государственному управлению,
доктор философии (PhD),
директор Государственного архива
Черниговской области (Украина, Чернигов),
super.vraisa@ukr.net

Система отношений государственных органов с органами городского самоуправления в Черниговской губернии во второй половине XIX века

В статье проводится анализ системы городского самоуправления в Черниговской губернии во второй половине XIX века и определяется степень самостоятельности городской думы и городской управы относительно губернских органов государственной власти и управления. Городская реформа началась после утверждения 16 июня 1870 года «Городового положения», которое стало значительным шагом в направлении расширения самостоятельности органов городского самоуправления. Избирательные права граждан строились на новых, общесловных принципах. «Городовое положение» 1870 года предоставляло городам значительные права, прежде всего в вопросах муниципальной компетенции. Городские думы и управы получили значительную самостоятельность в решении городских хозяйственных вопросов. Но все важнейшие и окончательные решения принимались губернатором или губернскими присутствиями. Согласно «Городового положения» 11 июня 1892 года, принятого на смену предыдущего, обязанности общего надзора за правильностью действий городского общественного управления также возлагались на губернатора. Несмотря на выборный характер, система городского самоуправления имела незначительные рычаги влияния на губернскую и уездную администрацию. Но оно способствовало подъёму национального сознания и стало той школой, которая приучала людей к самоуправлению. Не стоит также недооценивать деятельность органов земского и городского самоуправления по строительству и содержанию местных больниц, школ и благотворительных заведений, ремонту дорог, мостов, благоустройству территорий и т.д.

Ключевые слова: губерния, городское самоуправление, губернатор, «Городовое положение».

У фактичному підпорядкуванні губернатора в другій половині XIX століття в Чернігівській губернії перебували міські думи – розпорядчі органи міського самоврядування, та міські управы – виконавчі органи, які займалися вирішенням місцевих проблем адміністративно-господарського характеру.

Міська реформа розпочалася після затвердження 16 червня 1870 року «Городового положення», яке стало значним кроком у напрямі розширення самостійності органів міського самоврядування. Вибірчі права громадян будувалися на нових, загальностанових підставах [1, с. 422–463, ст. 1948–2130]. До виборців належали жителі міста чоловічої статі,

майновий стан яких відповідав вимогам майнового цензу. Він полягав у необхідності володіння на території міста нерухомим майном або торговельними та промисловими підприємствами.

Виборці поділялися на три нерівномірні курії, кожна з яких вносила третину міських зборів з нерухомості, торговельних і промислових підприємств і обирала третину гласних нового розпорядчого органу міського самоврядування – міської думи. Міські вибори проводилися один раз на чотири роки [8, с. 315].

Половина складу управи повинна була оновлюватися через кожні два роки. Міський голова міг призупинити рішення управи. Протириччя між думою і управою вирішував губернатор.

Міськими думами формувалися виконавчі органи – міські управи. Ключовою фігурою самоврядування був міський голова, який обирався поміж власників виборчого цензу (причому не обов'язково тих, які входили до складу міської думи). Голова губернського міста затверджувався міністром внутрішніх справ, а повітового – губернатором. Міський голова мав достатньо широкі повноваження, керував роботою як думи, так і управи. Він видавав розпорядження про скликання думи і визначав порядок денний її засідань, представляв інтереси міста в адміністративних органах та інших установах.

Міська управа мала постійну канцелярію, яка поділялася на ряд відділів, що відповідали функціям міського самоуправління; тут же утворювалися різні постійні тимчасові виконавчі комісії.

Усвідомлюючи особливу роль великих міст у соціально-економічному і політичному житті країни, самодержавство велику увагу приділяло благонадійності міських голів, все активніше використовуючи право не затверджувати їх на посаді, часто без зазначення формальних причин. Відразу після обрання міського голови документи передавалися губернатору для затвердження та пересилання з відповідною характеристикою до Міністерства внутрішніх справ. Одночасно з головою обиралися і члени міської управи, кожному з яких дума доручала керувати тією чи іншою галуззю міського господарства. Кількість членів управи законодавством не обмежувалася і залежала, як правило, від кількості населення міста. На відміну від міських голів, кандидатури членів управи не підлягали адміністративному затвердженню.

Гласні міських дум працювали на громадських засадах, члени управ – на постійній основі. У невеликих містах дума могла не обирати управу, а покласти виконавчі функції на міського голову.

«Городове положення» 1870 року надавало містам значні права, передусім у питаннях муніципальної компетенції. Міські думи й управи отримали значну самостійність у вирішенні місцевих господарських питань. Досить зазначити, що міські кошториси приймалися без адміністративного затвердження. Губернатори не мали права необмеженого втручання у муніципальні справи, здійснюючи лише нагляд за законністю постанов та рішень міських дум і управ.

Закон надавав органам міського самоврядування певні можливості для власної нормотворчої діяльності. Йдеться про право міських дум видавати з санкції губернаторів (котрі пильнували, як вже зазначалося, за законністю діяльності міських органів) обов'язкові постанови для мешканців підвідомчих міст. Водночас органи міського самоврядування не могли клопотати про зміну існуючого законодавства, будь-яка власна суспільно-політична позиція муніципальних установ не допускалася.

Незважаючи на те, що «Городове положення» 1870 року передбачало самостійність міського громадського управління у межах наданої йому влади, губернатори зберігали важелі впливу на муніципальні установи.

Зокрема, начальник губернії міг опротестувати внесення тих чи інших питань до порядку денного засідання, з яким міський голова мусив ознайомити його заздалегідь, призупинити виконання постанов органів міського самоврядування на строк до одного місяця. У цьому випадку питання передавалося на розгляд губернського у міських справах

присутствія, очолюваного губернатором. Дума мала право оскаржити рішення присутствія в Сенат, однак до винесення останнім вердикту, міське самоврядування повинно було виконувати постанову губернського у міських справах присутствія.

З приводу взаємовідносин між губернаторами і міськими головами виникали непорозуміння, тому міністром внутрішніх справ було видано циркуляр губернаторам від 9 лютого 1873 р. «Об отношении Городских Голов к Начальникам губерний»: «Вследствии возникших недавно сомнений по поводу тех отношений, в коих должны состоять Городские Головы к Начальникам губерний, с Высочайшего Государя Императора разрешения имею честь уведомить ваше превосходительство, что по смыслу подлежащих статей закона о пространстве и пределах власти Губернаторов...Городские Головы подведомственны Губернаторам на том же основании, как и другие лица, служащие в губерниях по выборам.

Из сущности этих же законоположений истекает, что Городские Головы оказывают губернатору, коему присвоено право надзора за законным исполнением городским общественным управлением возложенных на него обязанностей, должное уважение, как представителю высшей правительственной власти...» [4, с. 1–2].

Отже, нагляд за міським самоврядуванням здійснювався губернатором, губернським у міських справах присутствієм, Міністерством внутрішніх справ та Сенатом.

Відповідно до «Городового положення» 1870 року на Чернігівщині протягом 1871 – 1873 рр. формування самоврядних структур відбулося більш ніж у 30 населених пунктах. Причому, введення «Положення» в окремих містах губернії відбувалося згідно із розпорядженням Міністерства внутрішніх справ. В «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1873 р. знаходимо розпорядження такого змісту: «Министерством Внутренних Дел разрешено приступить к введению в действие Высочайше утвержденного 16 июня 1870 года Городового Положения в городах: Остре, Козельце, Борзне, Городне, Новозыбкове, Березне, Коропе, Погаре и в посаде Добрянке» [5, с. 3].

Матеріальною основою функціонування муніципальних органів були місцеві бюджети. Видаткова частина бюджетів включала обов'язкові та необов'язкові відрахування. Обсяги обов'язкових витрат, які поглинали значну частину прибутків, визначалися державними органами на утримання в'язниць, поліції, військових і пожежних частин тощо. Отже, вводячи нове міське самоврядування, держава, як і у випадку з земствами, поклала на нього вантаж власних витрат. Протягом першого десятиріччя існування міських самоврядних структур в Чернігові обсяг їх обов'язкових витрат збільшився на 27.656 карбованців [3, арк. 150–160].

Згідно із «Городовим положенням» 11 червня 1892 р., прийнятим на зміну попереднього, обов'язки «загального нагляду за правильністю дій міського громадського управління» також покладалися на губернатора [2, с. 202, ст. 76]. Якщо губернатор не визнавав можливим затвердити постанову міської думи, він передавав її на розгляд губернському у земських і міських справах присутствію, яке, в разі згоди з губернатором, визнавало постанову недійсною, а в разі незгоди передавало її на розгляд міністру внутрішніх справ [2, с. 213, ст. 80]. Губернатор мав право втручатися в роботу міської думи в тих випадках, коли вбачав, що її постанови не відповідають закону чи прийняті з порушенням «круга ведомства, пределов власти и порядка действий общественного управления», або не відповідають державним чи місцевим інтересам [2, с. 216, ст. 86]. А Сенат мав повноваження відмінити будь-яку постанову міської думи в будь-який час.

Всі постанови думи надавалися міським головою губернатору. Зважаючи на те, що законодавчо на губернатора були покладені обов'язки загального нагляду за діяльністю міського самоврядування, та могла виникати необхідність в отриманні додаткових свідчень та оригіналів постанов міської думи, Сенат визнав, що губернське у земських і міських справах присутствіє за поданням губернатора має право вимагати необхідні документи [2, с. 202–203, ст. 76].

Існував порядок оскарження постанов міських дум установами та приватними особами – заяви подавалися на ім'я губернатора. Питання, що належали до компетенції губернатора, передавалися на вирішення губернському у земських і міських справах присутствію, інші – міністру внутрішніх справ.

Скарги на розпорядження управи дозволялося подавати губернатору чи міській думі. Губернатор, визнавши скаргу такою, що заслуговує на увагу, пропонував управі прийняти рішення на користь заявника [6, с. 54–55].

Справи про відповідальність міського голови, його помічника, членів управи та міського секретаря за злочини порушувалися постановою міської думи чи розпорядженням губернатора та, після розгляду губернського у земських і міських справах присутствія, передавалися до суду. Голова, його помічник та члени управи губернських міст поставали перед судом згідно із постановами Ради міністра внутрішніх справ, затвердженими міністром [6, с. 55–56].

Таким чином, міське самоврядування перебувало ще у більшій залежності від урядової адміністрації, ніж земські установи.

Визнане законодавчо земське та міське самоврядування в другій половині XIX століття фактично підпорядковувалося державній владі, не маючи повновладних повноважень своєї діяльності. Навіть спеціальним указом імператора в 1879 р. було затверджено положення Комітету міністрів «Про надання губернаторам особливих прав при заміщенні постійних посад по земським та міським установам», де наголошувалося на необхідності затвердження губернатором навіть тих посадових осіб земських та міських установ, які не передбачалися діючим законодавством, ... «с тем, чтобы, независимо от сего, по требованию губернатора, были немедленно удаляемы от должностей по упомянутым учреждениям все те лица, которые признаны будут неблагонадежными...» [7, с. 12].

Звернувшись лише до окремих аспектів взаємодії самоврядних структур з губернськими органами виконавчої влади, переконуємося, що земське та міське самоврядування цього періоду мало специфічний характер – воно співіснувало з могутнім бюрократичним апаратом державної адміністрації на місцях. Незважаючи на виборчий характер, система самоврядування мала незначні важелі впливу на губернську та повітову адміністрацію. Проте вона сприяла піднесенню національної свідомості та стала тією школою, яка привчала людей до самоуправління. Також не слід недооцінювати діяльності органів земського та міського самоврядування з будівництва та утримання місцевих лікарень, шкіл та благодійних закладів, ремонту шляхів, мостів та благоустрою територій тощо.

Список використаних джерел

1. Городовое положение 16 июня 1870 года. Свод законов Российской империи. С.-Петербург, 1876. Т. 2. Ч. 1: Общее губернское учреждение. С. 422–463.
2. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Составил присяжный поверенный М.И. Мышь. С.-Петербург, 1910. С. 202, ст. 76. С. 213, ст. 80. С. 202–203, ст. 76.
3. Записка сенатора Половцова о состоянии городского хозяйства в городах Черниговской губернии (часть II). *Держархів Чернігівської області (ДАЧО)*. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 14460. Арк. 150–160.
4. Земский сборник Черниговской губернии. 1873. № 2. С. 1–2.
5. Земский сборник Черниговской губернии. 1873. № 3. С. 3.
6. Земский сборник Черниговской губернии. 1892. № 8. С. 54–56.
7. Земский сборник Черниговской губернии. 1879. № 9. С. 12.
8. Історія держави і права України: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак. у 2 ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; за ред. А.Й. Рогожина. К.: Ін Юре, 1996. С. 315.

References

1. Gordovoe polozenie 16 iuny 1870 goda. Svod zakonov Rossiyskoy imperii. S.-Peterburg, 1876. – T. 2. Ch. 1: Obzee gubernskoe uchrezdenie. P. 422–463.
2. Gordovoe polozenie 11 iuny 1892 goda s odnosimiyami k nemu uzakoneniymi, sudebnimi i pravitelystvennymi razysneniyami. Sostavil prisyznyy poverenniy M.I. Mish. S.-Peterburg, 1910. P. 202, st. 76. P. 213, st. 80. P. 202–203, st. 76.
3. Zapiska senator Polovzeva o sostoynii gorodskogo hozystva v gorodax Chernigovskoy gubernii (chasty II). *Derzarchiv Chernigovskoy oblasti*. F. 185. Op. 3. Spr. 46. Ark. 150–160.
4. Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. 1873. № 2. P. 1–2
5. Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. 1873. № 3. P. 3.
6. Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. 1892. № 8. P. 54–56.
7. Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii. 1879. № 9. P. 12.
8. Istorii derzavi i prava Ukraini: Pidruch. dly urid. vishix navch. zakladiv i fak. u 2 ch. / A.Y. Rogozin, M.M. Strachov, V.D. Goncharenko ta in.; za red. A.Y. Rogozina. K.: In Ure, 1996. P. 315.

УДК 94(477.51): 329.14'272 – 059.2 Шраг І. “1917/1921”

Демченко Т.П.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), kafist@ukr.net

ПОДІЇ ТА ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. В ЛИСТАХ ДО ІЛЛІ ШРАГА

У статті проаналізовано зміст листів доби Української революції 1917–1921 рр. до провідного діяча українського національно-визвольного руху на Чернігівщині Іллі Шрага (1847–1919). Серед авторів були однопартійці адресата (члени Української партії соціалістів-федералістів), представники інтелігенції та селяни – переважно жителі або уродженці Чернігівської губернії. Тематику кореспонденції виступали як конкретні запитання, пов'язані з революційними змінами, що здійснювалися в краї, долею окремих осіб, проханнями про допомогу та повідомленнями про якісь заходи чи події, так і спроби осмислити доленосні переміни в житті українського народу. Загалом епістолярій характеризує погляди суспільно активної частини тогочасного соціуму, водночас додає нові штрихи до постаті Іллі Шрага, підтверджує його лідируючу роль в національно-державному будівництві.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., УНР, Українська держава, Чернігівщина, І. Шраг, епістолярій, державне будівництво, формування армії.

Demchenko T.P.,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Department of history of Ukraine and archaeology,
National university “Chernihiv collegium” after T.G. Shevchenko,
(Ukraine, Chernihiv), kafistukr@ukr.net

The Events and figures of Ukrainian revolution 1917–1921 in the letters to Illia Shrah

The article analyzes the content of the letters that were written in the epoch of Ukrainian revolution 1917–1921 and were addressed to I. Shrah – a well-known figure of the Ukrainian national-liberation movement in Chernihiv region. Among the authors of the letters were one-party

fellows of the addressee (members of the Ukrainian Socialist-Federal Party), representatives of intelligentsia and peasants – mainly inhabitants or natives of Chernihiv region. The correspondence deals both with definite topics, related to the revolutionary changes in the region, destinies of some persons, requests for the help, reports of some events, and also it tries to comprehend the decisive changes in the life of the Ukrainian people. Thus the epistolary characterizes the revolutionary activist's opinions, throws light to I. Shrah figure and consolidates his leading role in the construction of the Ukrainian state.

Key words: *The Ukrainian revolution 1917–1921, UNR, the Ukrainian state, I. Shrah, Chernihiv region, epistolary, the construction of Ukrainian state, the formation of the national army.*

Демченко Т.П.,

кандидат исторических наук,

доцент кафедры истории Украины и археологии,

Национальный университет «Черниговский колледж» им. Т.Г. Шевченко,

(Украина, Чернигов), kafistukr@ukr.net

События и личности Украинской революции 1917–1921 гг. в письмах к Илье Шрагу

В статье проанализировано содержание писем времен Украинской революции 1917–1921 гг., адресованных известному деятелю украинского национально-освободительного движения Черниговщины Илье Шрагу (1847–1919). Среди авторов были однопартийцы адресата (члены Украинской партии социалистов-федералистов), представители интеллигенции и крестьяне – в основном жители или уроженцы Черниговской губернии. В корреспонденции поднимались как конкретные темы, связанные с революционными изменениями, которые происходили в крае, судьбой отдельных лиц, просьбой о помощи, сообщениями о тех или иных мероприятиях или событиях, так и попытки осмыслить судьбоносные перемены в жизни украинского народа. В целом эпистолярный характеризирует взгляды граждански активной части общества времен революции, раскрывает новые черты личности Ильи Шрага, его лидирующую роль в национально-государственном строительстве.

Ключевые слова: *Украинская революция 1917–1921 гг., УНР, Украинская держава, Черниговщина, И. Шраг, эпистолярный, государственное строительство, формирование армии.*

«Сучасна історія революції – це вузлова проблема української історії ХХ ст., а тому невичерпне джерело для інтелектуальних рефлексій, розлогий полігон для випробування нових методологій, з'ясування регіональних особливостей, історичної оцінки еліти, пошуків відповіді на одвічне питання: «Хто такі українці і чого вони прагнуть?»», – так чітко сформулював цілі дослідників історії Української революції та нові перспективи, що відкриваються перед ними сьогодні, В. Верстюк [1, с. 23].

Схоже, що такі підходи поділяють і зарубіжні вчені. У нещодавньому інтерв'ю популярному тижневику відомий канадський історик Франк Сисин так визначив завдання дослідників історії Української революції: «Якщо повернутися до думки про те, як сьогодні в Україні потрібно говорити про події столітньої давності, Українську революцію та Визвольні змагання, то цілком природною після довгого періоду неправдивої радянської історії, очорнення діячів українського руху є спроба показати, їхні досягнення, якими ж вони були. Як на мене, найголовніше, найбільше із них полягає в тому, що Україна, якої не існувало на політичній мапі світу на початку 1917 р., на зорі 1918-го вже там була. Думаю, колись ми зможемо відійти від тієї дискусії, чого ж ми програли, і просто оцінити тих осіб, які брали участь у подіях 1917–1920 років, як людей свого часу, зрозуміємо цей етап в історії українського народу та української державності» [17, с. 56].

Думається, що суттєвим джерелом до з'ясування подій, аналізу та оцінок вчинків людей тієї доби можуть стати листи, що зберігаються в особових фондах Іллі Людвиговича Шрага (1847–1919). Термін не випадково вжитий у множині. Один з найбагатших особистих архівів Чернігівщини по смерті вдови І. Шрага (за іншою версією ще за її життя) був поділений між чернігівськими музеями та архівосховищем. Левова його частка опинилася у фондах Історичного музею імені В. Тарновського (далі – ЧІМ). У фонді І. Шрага обліковано 276 одиниць зберігання (1077 документів 1868–1919 рр.) [18, с. 48]. У переважній більшості це листи численних адресантів. Деякі з них стосуються й історії Української революції. Однак більша частина епістолярію з даної тематики опинилася в Чернігівському обласному архіві, де згодом був утворений особовий фонд, у якому нині нараховується 81 одиниця зберігання. Серед них є й листи: від М. Грушевського, О. Шульгина, М. Могилянського, Г. Одинця [4, с. 256]. Ще одна частина архіву І. Шрага потрапила до фондів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського. Листи, що зберігаються в цій добірці, в основному писалися літераторами, але в ній добірці є епістоли, в яких відображаються події і люди революційної доби.

Виходячи з теми нашого повідомлення, ми вважаємо за краще аналізувати листи не за місцем їх зберігання, а за соціальним статусом кореспондентів. Усі вони так чи інак підтримували ідею революційного оновлення країни. Репутація І. Шрага, котрий був обраний головою Об'єднаного комітету громадських організацій Чернігівської губернії, членом Української Центральної Ради (далі – УЦР), згодом отримав призначення на посаду голови Чернігівського окружного суду, а визнаним лідером українського національно-визвольного руху на Чернігівщині вважався задовго до лютневої революції, була настільки однозначною, що противники революційних перемін до нього й не зверталися. Отже, адресантів І. Шрага доречно буде поділити на однодумців з інтелігентських кіл (зазвичай з виразними українськими симпатіями) та вихідців з селянства. Переважна більшість з них добре знали І. Шрага як громадського і партійного діяча, відомого юриста, авторитетного члена ТУП'у ще задовго до революційних подій 1917 р. Вступивши до Української партії соціалістів-федералістів, він підтвердив своє реноме, здобув визнання як переконаний борець за реалізацію програмних завдань цієї партії.

Багато хто з очільників УЦР розраховував на його безпосередню участь у творенні Української державності у Києві. На суттєву допомогу І. Шрага сподівалися і його однопартійці. О. Шульгин писав 19 липня 1917 р.: «В Секретаріаті справа налагоджується потроху, але далеко ще нам до «совершенства». Справа дійсно надзвичайно [підкреслено червоним олівцем. – Т. Д.] тяжка і мимоволі питаєш себе: чи не забагато ми взяли на себе [підкреслено синім олівцем. – Т. Д.] [...] Переводити таке грандіозне і велике діло та ще в такий час! Це справа гігантів, але... не бачу я щось таких навкруг себе. Треба опиту, розважного розуму і творчих сил... Зараз наш «Кабінет» ще не зформувався остаточно. В розмовах з Винниченком ми не раз згадували Вас, і я б дуже Вас просив одповісти мені: чи не згодилися би Ви взяти на себе Секретаріат юстиції. Садовський – дуже славний і розумний чоловік, але через свої партійні справи, а також через деякі інші причини тільки й мріє за те, щоб усунутися з цієї посади і перейти на щось інше. На Вас всі б погодились, і Ви єдиний справжній кандидат на цю справу. Дуже і дуже я радів би, коли б Ви згодилися на це. Звичайно, Вас би роботою не обтягали, і товариші могли б допомогти Вам чимало. З боку партійного для мене це було б надзвичайно і корисно, і приємно» [13, арк. 2 зв., 3].

М. Грушевський, у листі без дати (зазначено тільки 1917 р.) просив, щоб І. Шраг поїхав депутатом до Тимчасового уряду. Важко встановити, що це була за «справа надзвичайно важна» [14, с. 259], адже в Центральній Раді постійно виникали проблеми, а то й конфлікти у відносинах з петроградською владою.

Очільники Генерального Секретаріату хотіли бачити відомого юриста в складі колегії Українського генерального суду. У листі колишнього члена Чернігівського окружного суду В. Гаврика від 6 грудня 1917 р. до І. Шрага повідомлялося, що генеральний секретар судових справ М. Ткаченко збирається запропонувати йому вищеназану посаду [8, арк. 2].

За доби Гетьманату Міністр юстиції Української держави М. Чубинський листовно й телеграфно «пропонував посаду «сенатора адміністраційного департаменту» чернігівському правознавцю [6, арк. 1]. На всі подібні пропозиції І. Шраг незмінно відповідав відмовою. Обставини склалися так, що він не завжди міг виїхати до Києва навіть для участі у тому чи іншому заході. Так, на запрошення Генерального секретаря народної освіти від 16 вересня 1917 р. взяти участь у роботі «Всеукраїнського з'їзду Просвіт» І. Шраг олівцем накидав чернетку відповіді: «Складаю сердечну подяку за честь, яку мені зроблено, не маючи, на жаль, змоги прибути [...], прохаю З'їзд прийняти від мене найщиріше вітання, радію, що здійснилася давня мрія “просвітян” – з'єднання “Пр[освіт]” на всеукраїнському з'їзді. [...] Вітаю факт великої ваги в історії культури на Україні» [22, арк. 6–6 зв.]. Вочевидь, він не планував залишати Чернігів і ту роботу, що провадив тут, як будівничий нової України, її державних органів. Ймовірно, його зупиняли від рішучого кроку й вироблена роками юридичної практики розважливість, поважний вік і погіршення здоров'я, але насамперед усвідомлення того, що й на місцях, в провінції, теж повинен хтось працювати...

Листи революційної доби від чернігівців підтверджують раціональність такого підходу. Обрання І. Шрага головою Чернігівського губернського виконавчого комітету громадських організацій, гласним міської думи, його усталена репутація земського діяча, визнаного лідера чернігівських українців в очах багатьох людей перетворювали його на чільну постать революційного руху. Тому й зверталися до нього з багатьох приводів. Інколи це були люди, можливо, навіть особисто незнайомі з ним. Уродженець Чернігова, студент одного з київських вищих навчальних закладів, член Коаліційної ради Київських студентів (на жаль, підпис його нерозбірливий) закликав «старого, стійкого борця за свободу людини, за благоденство Росії» звернути увагу на повільну чистку поліцейських кадрів у Чернігові. Зокрема, його обурило, що не усунули з посади й не відправили на фронт помічника місцевого поліцмейстера Крамаренка, у якого була репутація погромщика і антисеміта. Листа датовано 21 березня 1917 р. [10, арк. 1]. Хоча не пройшло й місяця з часу перемоги лютневої революції, але юнак вважав, що революційні зміни впроваджуються надто повільно й нерішуче, вимагав їх прискорити.

Донька покійного громадського діяча В. Хижнякова Анна Баранова, яка мешкала у Вінниці, у листі від 20 квітня 1917 р. просила підшукати роботу дружині чернігівського присяжного повіреного Міхельсона, який лежав у шпиталі, а родина голодувала [7, арк. 1]. Інша донька цього ж діяча – Єлизавета – у листі від 27 квітня 1917 р. просила поради, що і як робити на посаді голови волосного виконавчого комітету с. Антоновичі Чернігівського повіту. Жінка розуміла, що обрали її як доньку В. Хижнякова й хотіла відповідати виявленій честі. Крім того, вона переймалася долею священника с. Кезі, якого, на її думку, безпідставно звинуватили в якихось контрреволюційних діях [12, арк. 1–4]. З містечка Седнева – малої батьківщини І. Шрага – до нього зверталася донька Ф. Лизогуба Олена. У листі від 18 листопада 1917 р. вона просила посприяти у придбанні українських книжок для місцевої «Просвіти» [19, арк. 1–2].

До І. Шрага досить часто зверталися за порадою або зі своєрідним звітом й офіційні особи з повітових міст Чернігівської губернії. Так, «громадяни Сосницького повіту» у листі від 7 квітня 1917 р. виявили незадоволення своїм «теперішнім» повітовим комісаром і прохали І. Шрага посприяти, щоб до них погодився приїхати Михайло Могилянський. Якщо останній не прийме запрошення, то, можливо, Ілля Людвигович їм когось порекомендує [21, арк. 9]. Один із чернігівських просвітян, фельдшер за освітою Михайло Белкінд 8 квітня 1917 р. звітував, як виступав у селі Горбів поблизу Чернігова (тепер Куликівського району): де «була дуже численна аудиторія, до якої я почав промову коло 3-х годин дня, а зкінчив коло 12-и ночі. За цей час я зробив два невеликих перерива. Насамперед я провів параллель між революціями в Персії, Турції, Португалії, Албанії, Китаї і Росії. 2) Історія Російських царів (Романових), причому я найдовше зупинився на Александрі II і Миколі II і особливо детально я розібрав останнього. Після цього я зроблю перерив. 3) Історія України. Перерив. 4) Огляд того, що ми

мали і чого можемо сподіватись. Установчі збори, і в зв'язку з цим автономно-федералістичний устрій Росії. Конечна потреба в автономії для України. На останньому питанні довелося дуже надовго зупинитися». Потім агітатора запросили виступити в сусідньому селі. Привертає увагу висновок автора: «Не знаю, чи задоволені мої слухачі, а я своїми аудиторіями дуже задоволений» [24]. У листі Миколи Рубісова з Конотопа від 30 вересня 1917 р. [дата вказана на штемпелі конверта] йдеться про вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Автора чернігівський осередок УПСФ виставляв кандидатом. Конотопський лікар і відомий громадський діяч (депутат Другої Державної думи від Чернігівської губернії і лідер Трудової громади в ній) цікавився: «Треба негайно в'яснити, як будуть виступати соц[іалісти]-фед[ералісти] чи окремо, чи увійдуть в блок з українсь[кими] соц[іал]-демокр[атами] і соц[іалістами]-[революціонерами]. Дуже прошу Вас дати мені коротеньку відомість про цю справу» [20]. Вірогідно, М. Рубісова турбувало питання єдності українських представників у майбутній Конституанті Росії.

Значний інтерес викликають і листи чернігівських селян, що відклалися в архівних фондах І. Шрага. Проблема селянської ментальності напередодні та під час Української революції останні роки перебуває в центрі уваги дослідників. Оцінки істориків розходяться. Так, Ю. Присяжнюк стверджував: «Селяни виявилися морально і психологічно не готовими до політичної діяльності навіть на рівні села й волості. Для пересічного представника української сільської людності другої половини ХІХ – початку ХХ ст. “місцева політика” була швидше однією з ланок державної системи управління, ніж можливістю власної суспільно-політичної самореалізації» [16, с. 32]. Натомість В. Верстюк пропонує інше бачення: «У процесі формування концепції Української революції як самостійного історичного явища стало зрозуміло, що селянський повстанський рух був однією з її найважливіших особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку і до кінця. Уже в 90-ті роки ХХ ст. вітчизняним історикам вдалося доволі повно описати особливості повстанського руху, вивчити його кількісні параметри, партизанську тактику, ареали активних дій, особи отаманів. Великий вплив на українських істориків – дослідників повстанського руху мала книжка відомого італійського історика Андреа Граціозі “Більшовики і селянство в Україні, 1918–1919 роки: нариси про більшовизми, націонал-соціалізми та селянські повстання”, опублікована в 1997 р. А. Граціозі, вивчаючи проблему, дійшов висновку, що український повстанський рух набрав характеру національно-визвольного і “має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право першості в багатьох історіях нашого століття”. Тобто те, що відбулося в Україні, неодноразово повторювалося згодом в інших країнах, які виборювали право на національну незалежність. у зв'язку з цим не треба дивуватися, що постать Н. Махна в світі відоміша за постаті М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри» [2, с. 7–9].

Як проходила подібна метаморфоза – перехід від байдужості, несприйняття, окремих виступів до активного повстанського руху – дадуть певне уявлення листи до І. Шрага. Безумовно, далеко не всі селяни були байдужими до громадського й політичного життя. Уже на зламі століть, згодом за доби революції 1905–1907 рр. дехто з них виявляв непідробний інтерес до проблем, що далеко виходили за межі їхньої повсякденності. На жаль, до подій 1917 р. не дожив Василь Хвіст – посланець чернігівських селян до Другої Державної думи. Його листи до І. Шрага із заслання засвідчують, що чернігівці мали б визнаного селянського лідера, якби доля розпорядилася інакше [3]. До речі, познайомилися депутати перших двох Дум у чернігівській тюрмі, де І. Шраг відбував покарання за підписання Виборзької відозви, а на В. Хвоста очікувало сибірське заслання, з якого він так і не повернувся. Один з шрагівських адресантів 1917 р. – Тит Ковбаса із-під Шостки, (с. Локотки, тепер Сумської області) – нагадав Іллі Людвиговичу, як разом з В. Хвостом та самим Шрагом проводив у тюрмі «нудні хвилини» [9, арк. 1]. Отже, відзначимо, що переважна більшість селянських кореспондентів І. Шрага знала його ще з дореволюційних часів і цілковито довіряла чернігівському адвокату. Вищезгаданий Т. Ковбаса, повернувшись із Сибіру, заходився організувати українців у своїй волості. Він створив по селах «маленькі гуртки, а тоді з'єднав їх в один Волосний гурток». Досить швидко гурток став розпадатися на «секції» – соціалісти-революціонери, соціал-

демократи, народні соціалісти й інтернаціонал, під яким, очевидно, малися на увазі більшовики. Автор листа переживав, «щоб не пошло на розвал», і просив поради: «будьте ласкаві, дайте раду, як вести, щоб не розвалилось діло, а тими ж секціями, щоб ще більше з'єдналося в єдину Українську Суспільну Організацію» [9, арк. 1–2]. Так по-сучасному міркував чернігівський селянин, котрий мав досвід революційної боротьби, усвідомлюючи, що найважливішою умовою перемоги українського руху виступає не чистота партійних переконань, а єдність сил.

Старший віком Макар Трухан із с. Держанівка (тепер Носівського району), який листувався із І. Шрагом у 1917 р., теж ймовірно, знав чернігівського адвоката ще до революції. Його лист від 4 серпня 1917 р. стосується подій 26 липня, коли в Києві російські війська обстріляли ешелони вояків І Українського (Богданівського) полку, які відправлялися на фронт. Син М. Трухана служив у цій же частині, тому автор побував у казармах, спілкувався навіть з її командиром полковником [так у листі. – Т. Д.] Ю. Капканом. Власне, його можна вважати й очевидцем подій, бо перебував у Києві якраз 25–26 липня. Побачене й почуте там, помножене на життєвий досвід трансформувалося у стійку недовіру до Росії й росіян взагалі, сформувало переконання, що саме вони – найнебезпечніший ворог українців: «Я бачу, що найзавзятіші вороги нашого краю темні кацапи та недостойні сини України, читателі і поклонники «Киевлянина», а ми, як чесні Українці, не гаючи часу, должны подати свій голос на захист краю, на захист правди, і щоб Київський Генеральний Секретаріат оповістив про цю подію відозвою до всіх Українців...». Варто відзначити, що вкрай негативно цей голова волосного комітету оцінював і тих етнічних українців, котрі перейшли на бік «внутрішнього ворога». У листі зазначено: їхня остання (15 червня) зустріч з І. Шрагом завершилася тим, що він просив у Іллі Людвиговича поради, що робити, але, за його словами, чіткої відповіді так і не отримав. Після ж трагічних подій у Києві вирішив для себе остаточно: Україні потрібна автономія й козацьке військо. Цей патріот заявив: «Я маю дома молодих ще двох синів і тих пошлю на захист України, а на захист ворогів не посилаю» [10, арк. 2–3].

У листах Якова й Ганни Суярко наголошується на трагічному боці революції, до якого мали стосунок солдати, котрі дезертирували з фронту. Події відбувалися у Білорусії на станції Годилівичі Могілянської губернії. Я. Суярко служив там у маєтку. Очевидно, він потрапив туди вимушено, після заслання. Його листи до І. Шрага сповнені прохань про допомогу у поверненні на Батьківщину. Судячи з усього, жилося цій родині не надто комфортно, а особливо вразив погром маєтку, вчинений солдатами при підтримці місцевого люмпену. Так трапилося, що власники і управитель маєтку покинули його, інші службовці поховалися, а Я. Суяркові на власні очі довелося спостерігати вакханалію руйнування та ще й боятися за долю родини й власне життя. Його помешкання теж було знищене: «Все наше майно, маленька книгарня, одіж, посуд, все побито вщент, а дещо забрато, дякуючи непорозумінню солдатів, які зрозуміли Свободу сліпо і накинулись спільно з людьми на сей маєток, кажучи: “Що панські землі будуть наші і все, що панському дворі, повинно зараз же перейти до рук людей і солдатів”. А до того ще допоміг спирт, якого в цьому маєткові було 2500 відер. Спершу розгромили льох зі спиртом, напились і пішли громить, але і палили». Цього чоловіка вразила швидка втрата людської подобі сп'янілої юрби: «Я зроду і не чув, і не бачив, щоб оттак було безчоловічне почуття в людини, яка носить образ Божий». «Все беруть, гребуть, мертве несуть, живе ріжуть, колють, б'ють, птицям голови тут же скручують, скот ріжуть, свиней колють». Судячи з дати листа, все це творилося у квітні 1917 р. [11, арк. 9 зв., 10]. Пережитий жах посилював бажання родини Суяроків повернутися в рідні краї. З допомогою І. Шрага чи без неї, але остання інформація, яку ми виявили, ймовірно, про цю людину гласила, що він працював народним учителем у с. Веркіївка і був учасником Всеукраїнського церковного собору 1921 р. [15, с. 435], що дає підстави до сумних висновків про його подальшу долю. Серед листів і телеграм революційної доби зустрічаються і прохання про допомогу в конкретній справі. Так, Іван Сагайдак із села Слобідка просив посприяти у справі затвердженні статуту «гуртка “Просвіта”» [23, арк. 19].

На переважній більшості переглянутих нами листів стоїть характерна для І. Шрага помітка: «одп[овів]» із зазначенням дати, а це означає, що адресат не тільки сприймав інформацію, відгукувався на прохання, але й прагнув якимось вплинути на ситуацію, хоча далеко й сам не завжди розумів, як потрібно краще вчинити. Проте життєвий досвід і фахові знання підказували, що не варто безкомпромісно поривати з минулим, кидатися у вир привабливих на перший погляд закликів і модних ідеологій, бездумно руйнувати чужі життя, наражаючи на небезпеку свої власні. Якщо такі прагнення й можна розуміти у молодих людей, то людині, котра у 1917 р. відзначила своє сімдесятиріччя вони не личили. Можливо, тому І. Шраг не відгукнувся на заклик «військового сотника Самостійного Війська України Василя Павленка», котрий наприкінці березня 1917 р. заходився закладати «з вільних людей самостійну сотню в г. Чернігові» [5, арк. 1]. Надто утопічними виглядали наміри комісованого поручика російської армії, особливо якщо взяти до уваги, що щойно заснована Центральна Рада ще не виробила своєї лінії у такому важливому питанні. І. Шраг був людиною команди і прагнув координувати свої дії з організованим рухом. Добре це чи не дуже, але відома приказка про двох українців і трьох гетьманів явно не про нього.

Таким чином, підсумовуючи, можна відзначити, що листи до І. Шрага революційної доби відображають значну панораму подій і постатей початкового етапу Визвольних змагань на Чернігівщині та за її межами. Широкий спектр питань, що їх порушували автори листів, охоплює чимало тогочасних проблем, характеризує всю складність і непередбачуваність революційної доби, дає змогу скласти більш-менш конкретне уявлення про особистість кореспондентів І. Шрага та логіку вчинків його самого. Водночас варто пам'ятати, що до чернігівського діяча зверталися переважно (або ж він зберігав тільки їхні листи) прибічники революційних перетворень. На Чернігівщині, як, мабуть, скрізь в Україні, було чимало відвертих чи прихованих противників руйнування усталеного ладу, але вони не листувалися із І. Шрагом, котрий мав заслужену репутацію чільного українського революціонера в краї.

Список використаних джерел

1. Верстюк В.Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 8–23.
2. Верстюк В. Повстанський рух – прикметна риса Української революції: вступне слово Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / авт. колектив: Д. Архирейський, П. Ісаков та ін. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля» (Громадський просвітницький проект «ЛПКБЕЗ. Історичний фронт»), 2017. С. 4–14.
3. Демченко Т.П. Листи Василя Хвоста. *Сіверянський архів*. 2010. Вип. 4. С. 81–90.
4. Державний архів Чернігівської області: Анований реєстр описів. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2005. Т. 1. Ч. 1: Фонди дорадянського періоду. 408 с.
5. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 18.
6. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 50.
7. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 54.
8. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 55.
9. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 59.
10. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 63.
11. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 65.
12. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 66.
13. Держархів Чернігівської області. Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 70.
14. Нагорнева Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага. *Український історик*. 1998. Т. 1–4. С. 253–259.

15. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / упоряд. Михайличенко Г.М., Пилявець Л.Б., Преловська І.М. Київ; Львів, 1999. 559 с.
16. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23–33.
17. Сисин Ф. Україна, якої не існувало на політичній мапі світу на початку 1917 року, на зорі 1918-го вже там була / Спілкув. Г. Трегуб. *Український тиждень*. 2017. 10–16 листопада. № 45 (521). С. 56–59.
18. Ситий І.М. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. *Скарбниця української культури: збірн. наук. праць*. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 46–50.
19. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). Ф. 603. Інв. № Ал 59–114.
20. ЧІМ. Ф. 603. Інв. № Ал 59–167.
21. ЧІМ. Ф. 603. Інв. № Ал 59–240.
22. ЧІМ. Ф. 603. Інв. № Ал 59–247 і 250.
23. ЧІМ. Ф. 603. Інв. № Ал 59–255.
24. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського, фонди, інв. № А-4444.

References

1. Verstyuk V.F. Vid “Velikoi Oktyabr'koi sotsialisticheskoi revolyutsii i hrazhdanskoi voiny na Ukraine (1917–1921)” do “Narysiv istoriyi Ukrayins'koyi revolutsiyi” i dali: transformatsii doslidnyts'koi paradygmy. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*. 2016. № 3. P. 8–23.
2. Verstyuk V. Povstans'kyi rukh – prykmetna rysa Ukrayins'koyi revolutsiyi: vstupne slovo. *Viyina z derzhavoyu chy za derzhavu? Selyans'kyi rukh v Ukrayini 1917–1921 rokiv / Avt. kolektyv: D. Arkhireyskyi, P. Isakov ta in. – Kharkiv: Knyzhkovyi klub “Klub simeynogo dozvillya” (Hromads'kyi prosvitnyts'kyi proekt “LIKBEZ. Istorychnyi front”)*, 2017. P. 4–14.
3. Demchenko T. P. Lysty Vasylya Khvosta. *Siveryans'kyi arkhiv*. 2010. Vyp. 4. P. 81–90.
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivs'koyi oblasti: Anotovanyi reyestr opysiv. Chernihiv: RVK “Desnyans'ka pravda”, 2005. T.1. Ch. 1: Fondy doradyans'kogo periodu. 408 p.
5. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 18.
6. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 50.
7. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 54.
8. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 55.
9. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 59.
10. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 63.
11. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 65.
12. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 66.
13. Dekzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 1081. Op. 1. Spr. 70.
14. Nagornyeva N. Lysty Mykhaila Hrushevs'kogo do Illi Shraga. *Ukrayins'kyi istoryk*. 1998. № 1–4 (136–139). P. 253–259.
15. Pershyi Vseukrayins'kyi pravoslavnyi tserkovnyi sobor UAPTs 14-30 zhovtnya 1921 roku: dokumenty i materialy / uporyad.: Mykhaylychenko H.M., Pylyavets' L.B., Prelovs'ka I.M. Kyiv; L'viv, 1999. 559 p.
16. Prisyazhnuk U.P. Mental'nist' ukrayins'kogo selyanstva v umovah kapitalistychnoi transformatsiyi suspil'stva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*. 1999. № 3. P. 23–33.
17. Sysyn F. Ukrayina, yakoi ne isnuvalo na politychnyi mapi svitu na pochatku 1917 roku, na zori 1918-go vzhe tam bula / spilkuvalas'. H. Tregub. *Ukrayins'kyi tyzhden'*. 2017. 10–16 lystopada. № 45 (521). P. 56–59.

18. Sytyi I.M. Arkhivna kolektsiya Chernihivs'kogo istorychnogo muzeyu im. V.V. Tarnovs'kogo. *Skarbnytsya ukrayins'koyi kul'tury: zbirnyk nauk. prats'*. Chernihiv, 2002. Vyp. 2. P. 46–50.
19. Chernihivs'kyi istorychnyi muzey imeni V.V. Tarnovs'kogo (dali – ChIM). F. 603. Inv. № A1 59–114.
20. ChIM. F. 603. Inv. № A1 59–167.
21. ChIM. F. 603. Inv. № A1 59–240.
22. ChIM. F. 603. Inv. № A1 59–247 i 250.
23. ChIM. F. 603. Inv. № A1 59–255.
24. Chernihivs'kyi literaturno-memorial'nyi muzey-zapovidnyk M.M. Kotsyubyns'koho, fondy, inv. № A-4444.

УДК 94:929(477)“1900/1920“ Єфремов С.

Іваницька С.Г.,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін
Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій
(Україна, м. Запоріжжя,) isvetlana@hotmail.com

**«ВЕЛИКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІСТ»: ПОЛІТИКО-ЕТИЧНА
СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА ГЕРЦЕНА У РЕЦЕПЦІЇ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
(1900–1919 РОКИ)**

*«Чем свободнее лицо, община, город, провинция, тем меньше дел государству; три четверти труда, обременяющие ныне правительства, будут делаться сами собой, без всякого участия и ведения центрального правительства»
(А. Герцен)*

Метою статті є виявлення та осмислення текстів видатного критика, публіциста, історика літератури Сергія Єфремова (1876–1939), де згадується й аналізується інтелектуальна та етична спадщина великого російського мислителя Олександра Герцена, передусім сторінки, присвячені питанням федералізму, проблемам українсько-російських відносин, захисту прав «недержавних» народів Російської імперії. Це був один із небагатьох російських інтелектуалів, що публічно визнавав принципи культурної й політичної окремішності України. В історіографічному контексті проаналізовано думки С. Єфремова щодо політичних та етичних підстав світогляду Герцена, доведено їхню актуальність. Виявлена роль писань Герцена у формуванні світогляду молодого Єфремова. Доведено, що Герцен може розглядатися як один із «значущих Інших» у системі цінностей С. Єфремова. Особливу увагу приділено працям С. Єфремова «30-літні роковини смерті Герцена» (1900), «Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерті Герцена» (1910), «Герцен і українство. На 100-літні роковини народження Герцена» (1912), «В пустині велелюдній» (1918), «Непримиренні» (1919). Звернено увагу на високу оцінку спадщини Герцена М. Драгомановим та І. Франком, постаті яких були референтними для Єфремова. Здійснено порівняння поглядів С. Єфремова з публіцистичним виступами М. Грушевського, Б. Кістяківського, С. Петлюри в 100-річчя з дня народження Герцена (1912). Зроблено висновок, що свобода особистості, право на вільне життя та самостійний культурний розвиток кожного з народів, зокрема, слов'янських, федералізм як антипод централізму, широке місцеве самоврядування, етичний соціалізм – саме ці постулати Герцена приваблювали Сергія Єфремова і його однодумців із середовища української розумової й політичної еліти.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Олександр Герцен, публіцистика, федералізм, українське питання.

Ivanytska S.G.,
Ph. D. in History, Lecturer,
Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies
(Ukraine, Zaporizhzhya), isvetlana@hotmail.com

«The Great Russian Federalist»: the political and ethical heritage of Alexander Herzen in the reception of Serhiy Yefremov (1900–1919)

The purpose of the article is to identify and comprehend the texts of the outstanding critic, publicist, literary historian Serhiy Yefremov (1876–1939), which mentions and analyzes the intellectual and ethical heritage of the prominent Russian thinker Alexander Herzen, especially the pages devoted to the issues of federalism, the problems of the Ukrainian-Russian relations, protection of the rights of “non-state” peoples of the Russian Empire. It was one of the few Russian intellectuals who publicly recognized the principles of cultural separation and the right to independent political choice of Ukraine. In a historiographical context, Yefremov’s thoughts, based on the political and ethical foundations of Herzen’s views, were analyzed, and their relevance was proved. The role of Herzen’s literary works in the formation of the young Yefremov’s views is revealed. It is proved that Herzen can be considered as one of the “significant Other” in Yefremov’s value system. Particular attention is paid to the Yefremov’s works “The 30th anniversary of the death of Herzen” (1900), “Herzen and Ukrainians. To the 40th anniversary of the day of the death of Herzen” (1910), “Herzen and Ukrainians. At the 100th anniversary of the birth of Herzen” (1912), “In the wilderness of the great people” (1918), “Irreconcilable” (1919). Attention is paid to the high esteem of the Herzen’s legacy, which expressed M. Dragomanov and I. Franco, whose figures were referential for Yefremov. A comparison of Yefremov’s views with the publicity speeches of M. Hrushevsky, B. Kistyakovsky, S. Petliura at the 100th anniversary of the Herzen’s birth (1912). In conclusion, such Herzen’s postulates as the freedom of the individual, the right to free life and independent cultural development of peoples, in particular the Slavs, federalism as an antipode of centralism, broad local self-government, ethical socialism attracted Serhiy Yefremov and his adherents from the Ukrainian intellectual circle and political elite.

Key words: Serhiy Yefremov, Alexander Herzen, journalism, federalism, the Ukrainian question.

Иваницкая С. Г.,
кандидат исторических наук, доцент,
заведующий кафедрой права и социально-гуманитарных дисциплин
Запорожского института экономики и информационных технологий
(Украина г. Запорожье), isvetlana@hotmail.com

«Великий российский федералист»: политико-этическое наследие Александра Герцена в рецепции Сергея Ефремова (1900–1919 годы)

Целью статьи является выявление и осмысление текстов выдающегося критика, публициста, историка литературы Сергея Ефремова (1876–1939), в которых упоминается и анализируется интеллектуальное и этическое наследие видного российского мыслителя Александра Герцена, прежде всего страницы, посвященные вопросам федерализма, проблемам украинско-российских отношений, защиты прав «негосударственных» народов Российской империи. Это был один из немногих российских интеллектуалов, который публично признавал принципы культурной обособленности Украины и ее право на самостоятельный политический выбор. В историографическом контексте проанализированы мысли С. Ефремова по поводу политических и этических основ мировоззрения Герцена, доказана их актуальность. Выявлена роль литературного творчества Герцена в формировании мировоззрения молодого Ефремова. Доказано, что Герцен может рассматриваться как один из «значимых Иных» в системе ценностей С. Ефремова. Особое внимание уделено работам С. Ефремова «30-літні роковини смерті Герцена» (1900), «Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерті Герцена» (1910), «Герцен і українство. На 100-літні роковини народження Герцена» (1912), «В пустині

велелюдній» (1918), «Непримиренні» (1919). *Обращено внимание на высокую оценку наследия Герцена М. Драгомановым и И. Франко, фигуры которых были референтными для С. Ефремова. Осуществлено сравнение взглядов С. Ефремова с аналогичными публицистическими выступлениями М. Грушевского, Б. Кистяковского, С. Петлюры в 100-летие со дня рождения Герцена (1912). Сделан вывод, что свобода личности, право на свободную жизнь и самостоятельное культурное развитие каждого из народов, в частности, славянских, федерализм как антипод централизма, широкое местное самоуправление, этический социализм – именно эти постулаты Герцена привлекали Сергея Ефремова и его единомышленников из круга украинского интеллектуальной и политической элиты.*

Ключевые слова: Сергей Ефремов, Александр Герцен, публицистика, федерализм, украинский вопрос.

У публіцистичних працях Сергія Єфремова виразно виокремлюється як одна з провідних тем – ставлення російських інтелектуалів до українства. Він не проминав жодного видатного імені та жодної праці, де бриніли б ноти приязні до української культури, співчуття національним вимогам українства, сприяння боротьбі за самостійний політичний та культурний розвиток України. Поряд із сучасними йому діячами (Федір Корш, Віктор Обнінський, Володимир Короленко, Петро Якубович та ін.) [12; 7], Єфремова цікавили й символічні особистості минулого. До таких його «значущих Інших», безперечно, можна віднести й О.І. Герцена. Сприйняття Сергієм Олександровичем Єфремовим (1876–1939) – видатним публіцистом, критиком, літературознавцем, громадсько-політичним діячем, – літературної спадщини Герцена і, передусім, її націоналістичної та етичної складової не були, наскільки нам відомо, предметом спеціальної уваги фахівців [13; 14]. Постає О.І. Герцена, що його Ленін у статті «Памяти Герцена» (1912) трактував як видатного представника «покоління дворянських, поміщицьких революціонерів першої половини минулого сторіччя», засновника «“російського” соціалізму», людину, що «підняла знамено революції», була легалізована в радянській історіографії, але вивчалася переважно з точки зору поступування революційно-демократичної думки від народництва до марксизму. «Принцип партійності» змушував пояснювати думки Герцена, що не вкладалися в офіційну схему, його соціальним походженням та «класовою обмеженістю». Втім, у працях М.В. Нечкіної, Н.М. Пірумової, Н.Я. Ейдельмана, В.Г. Хороса та деяких інших фахівців діяльність Герцена розглядалась неупереджено. В 1985 р. в серії «Литературное наследство» (т. 96) було видано збірку документів під назвою «Герцен и Запад». Як свідчать матеріали міжнародної конференції «Александр Герцен и исторические судьбы России» (2012) до 200-річчя народження, постає цього мислителя й нині перебуває у фокусі уваги сучасних російських та зарубіжних вчених [1]. Серед доробку сучасних українських авторів назовемо дисертаційні праці Наталі Чернишової «Національне питання в історичній концепції О.І. Герцена» (1996) та Ірини Ковальської-Павелко «“Колокол” О.І. Герцена і Україна. Джерелознавчий аналіз» (2001).

В квітні 2012 р. за участю відомих українських філологів, філософів, письменників відбувся «круглий стіл» з промовистою назвою «Герцен і ключі до української свободи», модератором якого виступила головний редактор всеукраїнської газети «День» Лариса Івшина. Російський політолог і історик, провідний співробітник Центру Карнегі Лілія Шевцова наголосила, що «Герцен являє собою цілком неможливий для Росії тип особистості – людини, яка вірила, що його свобода, як і свобода його народу, неможлива без свободи інших» [17].

За датою народження Герцен належав до покоління кирило-мефодіївських братчиків (Костомаров – Куліш – Шевченко). Його високо цінували М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Лисенко, М. Грушевський, І. Франко, М. Павлик – діячі, життя й діяльність яких так багато важили для Єфремова. М. Драгоманов у п'ятому класі гімназії зачитувався творами Герцена. Іван Франко у власній бібліотеці зберігав комплект «Колокола», переклав окремі розділи «Минулого і дум» («Спомини з еміграції»), написав до них передмову (1911)

й подав короткий огляд життя й діяльності її автора, «одного з найвизначніших літературних і політичних діячів Росії XIX в., особливо в останніх роках XIX в., коли в Росії якийсь час дихнуло було свободнішим духом». Франко вважав, що у Галичині ще мало знають про Герцена, хоча той може бути цікавим для українців як визначний громадсько-політичний діяч і видавець політичної літератури в еміграції [4, с. 3–4]. Д. Дорошенко, представник покоління С. Єфремова, дипломну роботу в Київському університеті захистив за темою «Слов'янофільство Герцена» [2, с. 192]. Найбільш яскравий в плеяді російських мислителів 1840-х років, яка сформувалася під впливом німецького романтизму й французького соціалізму, Герцен – один із тих діячів, що за «часів зовнішнього рабства і внутрішнього звільнення» правління Миколи I започаткував соціальну критику як інструмент боротьби з деспотизмом й кріпосництвом, став фундатором незалежної емігрантської преси, що сприяла пробудженню громадянського суспільства.

Олександр Герцен (25 березня (6 квітня) 1812, Москва – 9 (21) січня 1870, Париж) народився в родині багатого поміщика Івана Яковлева та німкені Луїзи Гааг. Шлюб батьків не був офіційно зареєстрований, тому хлопчик вважався незаконнонародженим і мав статус «вихованця» свого батька, який дав йому прізвище Герцен (від німецького слова Herz, тобто «дитя серця»). У 1847 р. в зв'язку з переслідуваннями за опозиційну діяльність Герцен з сім'єю покинув миколаївську Росію і розпочав своє довічне емігрантське буття в Західній Європі. У 1853 р. створив «Вільну російську друкарню» в Лондоні. Спільно з М. Огарьовим видавав альманах «Полярная звезда» (1855 – 1868) і газету «Колокол» (1857 – 1867), де відстоював ідеї свободи особистості, конституціоналізму та соціалізму. Як відомо, Герцен публічно протестував проти придушення царатом польського повстання 1863 р. («Плач», «Протест», «1863», «Братская просьба. К русским воинам»). Залишив автобіографічний твір «Былое и думы» (1852 – 1868), публіцистичні й художні твори, листування. У його виданнях відбилися події суспільно-політичного життя України, він підтримував зв'язки з українськими діячами різних політичних напрямків. Т. Шевченко вважав Герцена «апостолом правди і волі», 1860 р. передав для нього примірник «Кобзаря», згадував про нього в «Щоденнику». Герцен читав переклади його поезій, опублікував матеріали та статтю з приводу його смерті. Був особисто знайомий з Марком Вовчком, яка допомагала йому в отриманні кореспонденцій з Росії та України [3].

Найбільшу вагу для Герцена мали селянське і національне питання. Погляди Герцена на національність висловлені в його філософському творі «Дилетантизм у науці» (1843): «Нації, безмежні й велетенські дійові особи світової драми, виконують ролі людства кожна по-своєму, додаючи мистецького стилю й правдивості до дії в п'єсі. Справді, нація була б жалюгідним явищем, якщо б вона розглядала своє існування лише як крок у невідоме майбутнє». Вважаючи звільнення Польщі «половиною звільнення Росії», Герцен підкреслював, що «польське питання» перш за все питання національне. В той же час він наполегливо закликав учасників польського визвольного руху до радикального вирішення селянського питання, до відмови від націоналістичних претензій на території України, Білорусії та Литви. Обмірковуючи проблему політичного устрою майбутньої демократичної Росії, Герцен висував вимогу знищення централістичного ладу, бо, на його думку, «централізація суперечить слов'янському духу; федерація більш властива його характеру», новий лад має будуватися на підставах виборності, самоуправління, а центральний орган – Земський собор – має виконувати консультативно-погоджувальну функцію. Це дійсно був один із небагатьох російських інтелектуалів, що публічно визнав принципи культурної й політичної окремішності України. Тому не випадковим є постійне й наполегливе звернення С. Єфремова до герценовської інтелектуальної й етичної спадщини.

З творами Герцена С. Єфремов ознайомився ще під час навчання в Київській духовній семінарії (1891 – 1896 рр.). В споминах літературознавець залишив детальні свідчення щодо чинників формування власного світогляду під час перебування у лавах семінарської громади (цей період він називає добою «кризи», його тоді хвилювали найбільш два питання – ставлення до релігії й церкви та до автократичної влади): «І тут критика, аналіз йшли поруч

з знаннями з читанням книжок, які подавали правду з сфери політичного укладу, малювали справжні його прояви і все на належне ставили місце. Пам'ятаю, яке справила на мене вражіння одна з книжок, на які я натрапив саме під час кризи в нелегальній громадській бібліотеці. То було старе, 50-х років, видання Іскандерове, з його ж і передмовою, про смерть Павла І, про Катерину ІІ, декабристів тощо. Наче бомба луснула коло мене й оглушила була мене, але коли я очувався й опам'ятався – пошану і страху перед самодержавієм не лишилось і сліду. І тут на руйновищі, на порожньому місці в душі треба було щось нове будувати, щоб давало сенс життю й керувало волею до якоїсь мети» [11, с. 345]. Йдеться про дві книги «Исторического сборника Вольной русской типографии в Лондоне» 1859 та 1861 рр., де було вперше оприлюднено чотири публікації періоду царювання нащадків Петра І, документи Павла І, твори декабристів та інші джерела стосовно подій 14 грудня 1825 р. В іншому місці споминів Єфремов знову згадує про те, що було «чимало нелегального» в громадській бібліотеці, як «старі видання Герценові», пізніше – «Народної волі» та т. і. [11, с. 355]. Як зауважує коментатор споминів В. Плачинда, посилаючись на «Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века» (в 3 ч. Ч. 1. Книги. А-М. М., 1981. С. 71–79), це були три лондонські видання «Хрещеної власності» 1850-х рр., московське видання «Исторического развития революционных идей у России» (1861), женецьке видання вибраних статей 1857 – 1869 рр. під загальною назвою «Колокол» (1887), два женецькі видання (1870, 1874) посмертної збірки статей із передмовою М. Огарьова та ін.

Вивчаючи життя та творчість видатного драматурга І. Карпенка-Карого (Тобілевича), С. Єфремов знов-таки не проминув увагою твори, що вплинули на формування світогляду «незвичного» колишнього секретаря поліції – а це були женецькі видання, «Колокол», «Полярная звезда», публікації Герцена... «Не диво, – коментує дослідник, – що цей секретар поліції був центром, до якого горнулося все, що входило в конфлікт з офіційною Росією того часу. Перебуваючи формально у ворожому таборі, він робив усе, щоб той табір позбавити його шкодливої сили...» [8, с. 336].

Можливо, С. Єфремову Герцен у деяких рисах нагадував – своїми космополітичними і просвітницько-гуманістичними інтенціями, прагненням до поєднання загальнолюдських та національних цінностей, етичних вимог та реалій політичної боротьби, послідовністю у боротьбі з деспотизмом, відстоюванням прав особистості, нарешті, системністю суспільного мислення – одного з найвидатніших українських інтелектуалів на еміграції, Михайла Драгоманова (1841–1895). Тим більш, що останній у своїх працях детально проаналізував позицію Герцена з національного питання (Письма М.А. Бакунина к А.И. Герцену и Н.И. Огареву. С приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М.П. Драгоманова. Женева, 1896, Кн. 3/4. – С. 321–367; Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева к Ал. Ив. Герцену / С объясн. примеч. М. Драгоманова. Женева: Н. Georg, 1892. – XII, 228 с.; Письмо к издателю «Колокола» / Передм. М. Драгоманова. Женева, 1885. – 13 с; Письмо до видавця «Колокола» / Передм. М. Драгоманова; Пер. В.Гнатюка. Львів, 1902. – 37 с.; Драгоманов М.П. А.И. Герцен и его отношение к польско-украинскому вопросу (Отрывок из труда «Историческая Польша и великорусская демократия») [Передм. Науменка В.] // Киевская старина. 1906. Т. 92. Кн. 1. – С. 1–35; Драгоманов М.П. М. Бакунин и русские прогрессисты 60-х годов в вопросе о польско-украинских отношениях (Отрывок из труда «Историческая Польша и великорусская демократия») // Киевская старина. 1906. Т. 92. Кн. 3–4. – С. 320–367; Драгоманов М.П. Герцен, Бакунин, Чернышевский и польский вопрос. Казань, 1906). Єфремов ці праці свого «вчителя в політиці» уважно вивчав.

Першою публікацією Єфремова, присвяченою Герцену, підписаною криптонімом «С. Є.», була невеличка за обсягом ювілейна замітка у львівському «Літературно-науковому вістнику» під назвою «30-літні роковини смерті Герцена» (Літературно-науковий вістник. 1900. Т. X. Кн. 4. – С. 60–61): «9 січня минуло 30 літ від дня смерті відомого емігранта, російського письменника Герцена, що в своїм часі мав величезний вплив на російську суспільність. Широка освіта, певний світогляд на філософічній підставі, надзвичайний розум

і літературний хист, а до того ще слава борця за волю – все се надавало Герценові в очах російського суспільства надзвичайно велике значення і до його «Колокола» мусили прислухатися навіть в урядових сферах. Його літературні твори («Кто виноват?», «Сорокаворовка», «Былое и думы», «От того берега» і інші) завжди мали немало читачів, незважаючи на те, що до сього дня заборонені в Росії. З нагоди 30-літніх роковин російські часописи подають думку, щоб заборона творів Герцена в Росії була нарешті знесена з причини їх високої літературної вартости та глибокого ідейного змісту».

Наступною важливою працею С. Єфремова стосовно зазначеної проблеми була стаття «Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерти Герцена» (Рада. 1910. № 8. 12 январа (25 січня). – С. 1), що розпочиналась рядками:

«9/21 январа 1870 року помер Олександр Герцен.

Нема, певне, в Росії інтелігентної людини, яка б не чула цього ймення. З далеких країв, з чужої чужини вільно і голосно лунав колись по цілій Росії його «Колокол» і кликав живих людей (“Vivos Voco!”) (лат.: «Кличу живих!» – С. І.) на працю для щастя – долі народу. «С того берега» не переставав Герцен доводити потребу визволення кріпаків конче з землею, потребу вільного розвитку державних установ та велику вагу вільного слова. Великий публіцист і художник неабиякий, Герцен був і першим справжнім соціалістом на російському ґрунті; він перший накреслив програму того теоретичного соціалізму, який потім так пишню розцвів у творах Михайловського та його учеників. І в історії російської думки ім'я Герцена, сміливо можна сказати, невмируще, як теоретика, як учителя й духового керманича цілих поколінь». Далі Єфремов приділив спеціальну увагу позиції Герцена в національному питанні, зазначивши, що «незабутнє теж ім'я його і в історії російсько-українських стосунків. Виховавшись на федералістичних ідеях Прудона, Герцен приклав їх і до становища та національних потреб українського народу. ... І ввесь час, поки перо було в руках, Герцен боровся проти поневолення однією нацією другої. З числа рівноправних народів Герцен не тільки, як дехто інший, не виключав українців, а навіть давав їм визначну ролю в російсько-польських стосунках. ... Разом з тим один із перших Герцен повстав проти репресій над українством і ніхто зліше од його не висміяв «административные вмешательства в букварь, министерство грамматики, департамент спряжений». З цього погляду йому зненависна була всяка примусова регламентація мови в школі, в суді та інших публічних установах і він обстоював те, що сорок літ по його смерті одкинула Державна Дума». Окреслюючи своє кредо щодо української справи, Герцен висловив його словами Костомарова, «сжато, – як він каже, – представляющими все воззрение наше: “Пусть же ни великороссы, ни поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом”».

С. Єфремов обіцяв читачам «Ради» повернутися до поглядів Герцена на українську справу, бо «це ж одна з найкоштовніших і найцікавіших, може, сторінок в історії українсько-російських стосунків, і варто уважніше і наново її перечитати» та збирався докладніше поговорити про ті практичні помилки, які робив Герцен, виходячи з зовсім певних теоретичних підвалин. «Поки ж що, – завершував свій нарис публіцист, – нагадуємо про ці погляди великого російського федераліста, щиро бажаючи, щоб вони збивали громадянство в Росії з тієї часом досить непевної і двозначної позиції, яку воно займає до національних справ взагалі і до українства зокрема».

Більш розгорнутою була наступна праця Сергія Єфремова – «Герцен і українство. На 100-літні роковини народження Герцена» (Рада. 1912. № 72. 29 марта (11 квітня). – С. 2–3). Ювілей гучно святкувався ліберальною Росією. Невипадково Єфремов писав: «Єсть за що добрим словом спогадати великого вигнанця і нам, українцям. В публіцистичних працях не раз доводилось Герценові торкатися й українського питання і просто дивно стає, як він зумів - швидче геніальним натхненням, ніж докладним знанням обставин – угадати, чого треба Україні й як російська інтелігенція повинна ставитись до її розвитку. Ще Драгоманов завважив, що з українським питанням фактично Герцен ознайомлений був дуже мало, – не більш за столичного літератора тих часів. А отже навіть з такими вбогими даними Герцен дійшов правди і знов-таки перший з-межи російського громадянства зумів не тільки

правдиво і справедливо поставитись до української оправи, а не злякатись навіть крайніх, як здавалося, висновків із свого становища. Твори Герцена – це одна з найкращих у російському письменстві сторінок, присвячених українському питанню, яка захоплює вас своїм надзвичайно щирим, одвертим тоном і може служити за зразок того, як треба ставити і розвідувати національні питання в письменстві пануючої нації». Як бачимо, Єфремов розглядав проблему в контексті зв'язку поколінь і одночасно покликався на авторитетну думку Драгоманова щодо позиції Герцена в українському питанні.

Для С. Єфремова було безсумнівним, що погляди Герцена на національне питання взагалі і зокрема на українське впливали з усієї системи його світогляду. Герцен обороняв право селянства на волю і землю, додаючи одночасно інше гасло – «волю областям», і це останнє, підкреслював Єфремов, «було другою умовою справді вільного ладу, який для Герцена ніколи не міг існувати в формі централізованої держави», бо «умови справжньої волі він бачив тільки в федералістичних народних державах. Вільна спілка рівних народів – такий був для Герцена ідеал державного життя». (По суті – майбутній конституційний проект Драгоманова). Але практично Герцен ішов далі й ладен був навіть помириться із правом «недержавних народів» імперії на самостійне життя. «Саме лихо од роз'єднання все-таки було для Герцена меншим лихом, коли рівняти до централізму», – трактував його висловлювання Єфремов.

«Нема нічого надзвичайного, що такі теоретичні підстави довели Герцена до того, що він зрозумів і відчув серцем національне становище України. Він хоча й не знав добре українського життя, проте бачив ясно, що Україна – і не Польща, і не Московщина, що вона окрема країна з своїми національними прикметами і з власними інтересами, які наказують їй дбати насамперед про своє власне життя, не поступаючись ним перед сусідами. Для цього великого синтетичного розуму, що все-таки знав у загальних рисах історію стосунків України до Польщі й Московщини, не може бути й питання, кому «должна принадлежать» яка-небудь залюднена земля, і він навіть іронізує, що поступові великороси з поляками, мовляв, неначе якісь «наследники Венского конгресса», пробують розписувати державні межі між землями, не питаючись людей, що живуть на тих землях, яка їх власна воля. Прихильник того принципу, щоб кожен народ сам вільно порядкував своєю долею, Герцен прикладав це й до України, не спиняючись навіть перед тим, що робити, коли Україна і не схоче бути «ни Польской, ни Русской». «Украйну, – пише Герцен в статтях «Россия и Польша», – следует в таком случае признать свободной и независимой страной... В Малороссии, – каже він далі, – живут люди, люди подавленные рабством, но не настолько сломанные ..., что потеряли всякое чувство народности, совсем напротив – родовое сознание у них очень развито... Развяжемте им руки, развяжемте им язык, пусть речь их будет совершенно свободна и тогда пусть они скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через папуж к вам, или, если они умны, протянут нам обоим руки на братский союз и на независимость от обоих». Проте Герцен певен, що сама Україна не схоче відокремлюватись, якщо держава даватиме їй повні гарантії вільного життя й розвитку, і страхи перед сепаратизмом він облишає на «казених патріотів», що не тямлять навіть азбуки державного життя й установ і звикли до всього прикладати мірку надсильства».

І далі Єфремов підкреслює, що «сам Герцен дуже добре розумів зв'язок між своєю загальною позицією в національному питанні та українською справою. ... Йому навіть було б шкода, якби Україна, маючи волю вибирати, зреклась своєї незалежності, звичайно, в федеративному розумінні («Русским офицерам в Польше»); слова з надрукованого в «Колоколе» листа Костомарова: «Пусть же ни великоросы, ни поляки не называют *своими* земли, заселенныя нашим народом» – Герцен приймав цілком, як свої власні – «сжато представляющия все воззрение наше». Певна річ, що не міг Герцен не обстоювати й чисто національних потреб українського народу. [...] Український народ Герцен мав за самостійну націю і признавав за нею всі національні права, між ними – право на свій національний розвиток, що однаково не мирився ні з обрусенієм, ні з полонізацією. [...] Українець, на думку Герцена, ніколи не проміняє своєї мови ні на урядову московську, ні на панську польську, і до

обох пануючих націй він обертається з такою порадою: «начнем же, господа, прежде лингвистического завоевания народа юго-русского с того, что отдадим ему его землю, а потом посмотрим, как он захочет говорить и учиться» («По поводу письма из Вильны»).

Щоправда, Єфремов не заперечував наявності у Герцена «деяких хитань» щодо стосунків України до Польщі, – хитань, які ще Драгоманов добре показав і пояснив у праці «Историческая Польша и великорусская демократия». Річ у тому, що Герцен ніколи не писав про українське питання спеціально, а раз у раз торкався його з приводу і в зв'язку з питанням польським. «Проти своєї волі, більш під тиском Бакуніна, Герцен іноді сходив з свого широкого принципіального ґрунту й ніби давав деякі аванси заступникам «історичної Польщі». З другого боку, відповідаючи на домагання поляків, Герцен прохоплювався деякими незручними фразами і в другий бік (напр., що Київ такий само «русский» город, як і Москва). Ці хитання пояснюються надзвичайно важким і поплутаним становищем, у якому проти волі опинився Герцен, обороняючи польську справу перед і під час повстання. З одного боку, він уважав польське повстання передчасним і до того ж бачив, що повстанцям «в сущности до крестьянской земли мало дела, а до провинций слишком много»; з другого – не міг виступити й проти поляків, не бажаючи піддержувати ще більш йому огидну справу централістичного насильства. На ту середню, а через те й єдино певну дорогу, що цілком рішуче розрізняла межі державні від етнографічних, Герцен не міг ще ступити, хоч і, безперечно, вже знайшов був її. Знайшов самотужки, без певних проводирів, керуючись єдино своїм чуйним розумом, випередивши на цілі десятиліття своїх земляків щодо української справи. Досить тільки порівняти те, що тепер чуємо від якого-небудь Струве, з тим, що 50 років тому писав Герцен, щоб оцінити його просто-таки геніяльну інтуїцію, яка допомогла йому знайти, зрозуміти й зважити найважливіші моменти в українському питанні». І, як висновок: «Перед зазначеною у Костомарова невмирущою заслугою Герцена в ніщо обертаються оті його невеличкі хитання, за які не самого його й винуватити треба. Перед широкою й правдивою людяністю його поглядів на українську справу зникають дрібні помилки. Герцен все-таки перший у російському письменстві сказав, як треба ставити й розв'язувати українське питання, і ми можемо тільки жалкувати, що присвячені українству сторінки його творів так мало відомі серед російського громадянства й ще менше з ними рахувались Герценові наступники».

Привертає також увагу рецензія С. Єфремов на перші три числа нового російського часопису «Заветы» (Рада. 1912. 159. 13 июля. – С. 3), яку він розпочинає рядками: «Портрети Герцена й Михайловського в першій книжці замість програмової статті, кілька відомих у журналістиці найменнів, виразна ідеологія і добір статей – і перед нами вирисовується обличчя нового російського журналу. Це має бути орган лівого крила російських народників. Починаючи з 1906-го року, цей напрям не мав свого заступника в журнальній літературі; ідеологічно було ним хіба «Русское Богатство», але цей журнал, що мав *свою* певну фізіономію, не міг цілком заступити всіх суміжних напрямів, і «Заветам» певне знайдеться своє місце й своя робота на журнальному полі».

[...] З свого боку можемо тільки вітати цю зовсім виразну й певну позицію нового журналу в національному питанні і висловити надію, що нам доведеться ще не раз стрінутись на товариському обмірковуванні всяких подробиць цього питання, а серед них, розуміється, і тих, що нас, як українців, найдужче обходять».

В тому ж році, майже одночасно з єфремовськими текстами, з'явилося ще дві важливих публікації: М. Грушевського – «В столітні роковини Герцена» (Літературно-науковий вістник. 1912. Т. 58. Кн. 4. С. 19–26; републікація: Грушевський М.С. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2002. Т. 2. С. 434–440) та Б. Кістяківського (псевдонім: Хатченко А.) – «Герцен и Украина» (Украинская жизнь. 1912. Кн. 4. – С. 22–30).

М. Грушевський, видатний історик і лідер українського руху, твердив, що «для нас, українців, і для всіх недержавних народностей Росії, а також і для всіх щирих прихильників децентралізації й автономізму, Герцен нині пам'ятний особливо своєю проповіддю федералізму в приложенні до Росії».

Відданий всею душею ідеям визволення людини і забезпечення їй свобідного й незв'язаного розвою, він скоро переконався, що самі гарантії політичної свободи – конституціоналізм і парламентаризм – не забезпечують такої повної і всесторонньої свободи. Приглянувшись на практиці до ліберального централізму Франції, не тільки не порушеного гаслами свободи і рівності, а навпаки – ще більше скріпленого і доведеного до крайності революційними рухами, він стає прихильником ідей автономії й федералізму.

Зблизившись з Прудоном, звісним проповідником федералізму, як неминучої прикмети і гарантії дійсної свободи, Герцен став щирим одномишленником його. Потім Польське повстання 1863 року, змусивши його застановитися над питанням про становище недержавних народностей, дало йому нагоду вияснити собі сі питання особливо щодо Польщі і України, яка опинилася тоді між великоросами і поляками, служачи предметом претензій для сих двох державних народів – одного сучасного, другого бувшого». М. Грушевський зауважив, що, «невважаючи, що становище Герцена як оборонця польського повстання було досить трудне, він, одначе, вмів узяти вірний тон в своїй обороні прав України на національне самоозначення, а zarazом рішуче і гаряче виступив з ідеєю загальної федералізації. [...] Різко виступаючи против усякого поневолення народів, против кріпощення їх державою силоміць, немов своєї безсловесної власності, він zarazом рекомендував федерацію як єдиний вихід з сучасних відносин». Таке рішуче становище Герцена в сих питаннях було тим більш замітне, що від національних питань Росії він взагалі стояв здалека – з українцями не мав близьких зносин, не міг черпати від них інформацій та й українське життя в тім часі було дуже слабке і особливо мало проявляло себе в сфері політичній. «Старі кирило-мефодіївські ідеї слов'янського федералізму відступили на далекий план перед біжучими питаннями життя – селянським визволенням, народною школою і освітою. Нічого дивного, що, не маючи перед собою яскравіших фактів українського життя, Герцен, взявши в принципі такий рішучий тон в українським питанні, в деталях не завжди витримував його і збивався під впливами різних традицій, навпаки, дивуватися треба, що він міг так глибоко визволитися з впливів сих традицій у тих поглядах, які я характеризував ото вище». Як бачимо, провідні тези Єфремова та Грушевського в потрактуванні герценовської спадщини в «українському питанні» в усіх головних аспектах співпадають. Більш того, Грушевський, як здається, не вельми зважав на цензуру й більш виразно акцентував щодо принципів моментів, зауваживши, що «таких рішучих і свобідних від усяких «посторонних соображений» поглядів на українське питання, які важився висловити Герцен, українське громадянство не чуло не тільки перед тим, але й потім – принаймні з уст хоч приблизно стільки авторитетних, як Герценові», бо серед тих людей, що вважають себе епігонами Герцена – спадкоємцями його ідейних заповітів, «даремно шукали б ми людей з так ясно вираженими поглядами на потребу перестрою Росії на підставах широкої децентралізації, в інтересах свобідного і незв'язаного розвою її народів. Його народолобні, поступові, свободолобні ідеали знайшли наступників, які розвинули його ідейну спадщину, пішли навіть значно далі в своїх домаганнях; але спадщина Герцена-федераліста, його поняття про свобідне самоозначення народностей і областей зісталися виморочним спадком між признаними проводирями сучасної поступової Росії». Український рух в роки Першої революції та в 1908–1912 рр. незмірно виріс, але М. Грушевський та інші діячі ТУП все одно були вимушені доводити Павлу Мілюкову та кадетам, що на той час розглядалися як єдино можливі заступники домагань українства у Державній Думі Російської імперії те, що було самозрозумілими речами для Герцена в 1860-ті рр.: потребу народної школи на українській мові, народної мови в суді, церкві, в урядуванні. «Про пієтизм тодішніх українців до Герцена вони згадували; не забули спом'янути ще, як побожно цілував Шевченко листки «Колокола», вперше діставши до рук. Але що міг би поцілувати сучасний українець з писань нинішніх Герценових епігонів?» Грушевський підкреслював, що Герцен «не тягнув тогочасних українців до спільного ділання, сього й не треба було при тім виразнім становищі, яке зайняв він супроти недержавних народностей взагалі і супроти українців зокрема. Українці вважали його одномишленником і речником своїх національних

інтересів і до солідарності з Герценовими однодумцями їм не треба було заохоти. Нинішні українці, навпаки, чують ненастанно сі поклики або й докори за те, що вони відокремляються від спільного ділання. Але поклики не роблять свого враження, і, очевидно, й не зроблять, неважаючи навіть на всі зусилля найщиріших прихильників українсько-великоруського контакту, поки в самих тих голосах з великоруського боку не зазвучать ноти щирого і неупередженого, сміливого і послідовного признання прав народів, які звучали в огненних словах великого вигнанця Росії».

Богдан Кістяківський, син відомого діяча Старої громади, історика права Олександра Кістяківського, подав загальний огляд поглядів Герцена на політичні та національні проблеми й, перекинувши місток до сучасності, продовжив полеміку зі своїм недавнім приятелем, редактором журналу «Русская мысль» П. Струве. «Но обратимся от прошлого к современности. Посмотрим, как теперь решается вопрос об Украине выдающимися русскими публицистами. Из всех современных русских общественных деятелей и публицистов скорее всего с Герценом может быть сопоставлен Струве. Мы, конечно, отвлекаемся от разницы в масштабах. Что делать, если люди измельчали! В остальном, однако, параллель может быть проведена очень далеко. И именно поэтому особенно поражает различие в отношении Герцена, с одной стороны, и Струве – с другой, к чужой народной индивидуальности.

На страницах «Украинской Жизни» достаточно уже критиковалась стаття Струве «Общерусская культура и украинский партикуляризм», и мы не намерены еще раз подвергать ее здесь критике. Только на одной маленькой подробности его статьи мы не можем не остановиться в данном месте. Струве, между прочим, призывает нас возвратиться к Костомарову. Но он рекомендует нам не Костомарова эпохи Кирилло-Мефодиевского братства и не Костомарова, как он высказался в своем письме в «Колоколе», а своего особого, конструируемая им «украинофильского» Костомарова.

... В ответ на обращенный к нам призыв Струве, возвратиться к Костомарову последней эпохи его жизни мы должны направить призыв к нему самому возвратиться во взглядах на Украину к Герцену. Оставим пока в стороне политические, государственно-правовые и юридические вопросы. Ограничимся в данный момент только вопросами культуры. Мы должны сказать Струве, а вместе с ним и всем тем великороссам, которые еще не усвоили себе точки зрения Герцена на Украину: не гасите нашего духа! Предоставьте нам свободу в нашем культурном самоопределении! Дайте нам пока хоть народную украинскую школу!»

Виступи М. Грушевського і Б. Кістяківського підсумував український соціал-демократ Симон Петлюра в огляді «Эпигоны Герцена» (Украинская жизнь. 1912. Кн. 5. – С. 118–120). Він твердив, що «образ великого изгнанника России дорог и украинскому обществу. [...] Вполне понятной представляется та признательность, с какой вспомнило украинское общество знаменитого великоросса, «друга Украины» в столетнюю годовщину его рождения». Петлюра писав, що не зайвим було б на конкретних прикладах проілюструвати позицію «епігонів Герцена» в українському питанні, зазначивши, що такі приклади читач має змогу віднайти в цій же книжці журналу в статтях Дмитра Донцова та Валентина Садовського [15, с. 244–247].

Показово, що спадщина Герцена, його думки про «добро й правду», його настанови до вимог «недержавних народів» набули актуальності в дні Лютневої революції та в часи українських визвольних змагань. Так, 20 серпня 1917 р. С. Єфремов у нотатках «Війна до кінця» засуджував намір Антанти вести війну «до повної перемоги», хоча «разом з тим з язиків не сходять солодкі слова про згоду», та коментував: «Видимо, ще не виповнилась щерть чаша мук людських, і не досить ще крові, хоча їй «веселіше текти в жилах, аніж по землі та піску», мовляв Герцен...» [9, с. 249].

У статті «На кладовищі» (грудень 1917 р.), зазначаючи схожість між останніми перед агонією часами самодержавного режиму та подіями теперішніми, говорячи про кризу революційних ілюзій після Жовтневого перевороту в Петрограді та початку агресії

Радянської Росії проти України, що стала на шлях побудови суверенного життя після III Універсалу, окреслюючи з властивою йому емоційністю атмосферу «дикого нігілізму й тієї деморалізації, яку неминуче поведуть за собою вчинки наших теж проклятих часів», Єфремов пригадує скорботний «з того берега» крик Герцена з приводу вражень від підсумків революції 1848 р. у Франції: «Внутри все было оскорблено, все опрокинуто, очевидные противоречия, хаос». І як висновок (що не втрачає своєї ваги і в наші часи): «Жадна революція не доводила до краю своїх завданнів, і через те кожна з них кінчалась зневір'ям, розпачем та розпачливою переоцінкою всіх вартостей» [9, с. 404]. Нарешті, єфремовська ремарка: «Сумна буде доля покоління, що набиратимуться перших вражіннів і виростатимуть на мертвому кладовищі!» [9, с. 405].

В статті «Соціалізація думки» (9 березня 1918 р.), обурюючись декретом більшовиків «про монополізацію на п'ять років творів усіх російських письменників, про яких тільки чуло большевицьке вухо», Єфремов подає перелік обраних для перевидання авторів, серед них – такі дорогі його серцю, читані-перечитані О. Герцен, М. Михайловський, О. Пушкін, П. Якубович, Л. Толстой, Г. Успенський, М. Салтиков-Шчедрін... Щоправда, одночасно публіцист задається питанням – а чи заглядали діячі Наркомпросу до творів тих письменників, думки яких вони так сміливо «соціалізували»? Бо за царату саме «думка, вживлена в творах письменства, крапля по краплі продовжувала мури деспотизму, руйнувала самоволлю, нищила грубе насильство – тобто якраз усі ті підвалини, на яких будується большевизм...» [9, с. 500]. Дійсно, 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) було прийнято Декрет ВЦВК про Державне видавництво, що централізував видання книг, заклав основи державного цензурування, зобов'язував Народний комісаріат освіти «негайно приступитися до широкої видавничої діяльності». Йшлося про те, що «у першу чергу повинно при цьому бути поставлено дешеве народне видання російських класиків. Твори тих з них, термін авторського права яких закінчився, повинні бути перевидані. Твори всіх авторів, які переходять таким чином зі сфери приватної власності в сферу громадськості, можуть бути для кожного письменника спеціальною постановою Держ. ком. по освіті оголошені державною монополією, терміном, однак, не довше як на п'ять років. Комісія зобов'язана скористатися цим правом по відношенню до корифеїв літератури, твори яких перейдуть згідно з цим законом у власність народу» [19, с. 221–222]. До співпраці було запрошено визначних представників «старої» інтелігенції.

Показово, що пресові думки С. Єфремова, який послідовно не сприймав усе, що було пов'язано з більшовизмом та експансією радянської моделі влади на Україну, перегукувалися з спостереженнями та виступами критично мислячих російських інтелектуалів. Так, письменниця Зінаїда Гіппіус в петербурзькому щоденнику нотувала: «Знищили авторське право. Що ще? Так все знищують. Треба спеціально згадувати, що поки ще залишилося» [20, с. 41]. 3 січня 1918 в газеті «Вечернее новое время» Ф. Сологуб і Д. Мережковський різко негативно відгукнулися про Декрети радянської влади стосовно видавничої справи [20, с. 142]. Щоправда, протилежну точку зору в цьому ж числі газети висловив А. Блок, зачарований тоді «музикою революції».

В серії статей «В пустині велелюдній» за доби Гетьманату П. Скоропадського (вересень 1918 р.) С. Єфремов детально зупиняється на проблемі федералізму та централізму, полемізує з російськомовними виданнями «Киевская мысль» та «Русский голос», які глузували з гасла УПСФ, оприлюдненого на шпальтах «Нової ради» («федералізм усіх народів Європи»). Єфремов знову пригадав знаменитого листа М. Костомарова в «Колоколі», зазначивши, що «благородний вигнанець російський озвався з повною прихильністю на цей гарячий заклик; «Колокол» зробився голосним резонатором і для української справи. Герцен посилається на слова Костомарова, як на свої власні...» На думку С. Єфремова, цей епізод із історії зносин українського федераліста з російським невинувато мимоволі впливає в пам'яті «за теперішніх часів», бо накликає цілу низку цікавих аналогій. «Наші позиції й тепер ще можна формулювати наведеними словами Костомарова. Стаття в «Новій раді», що викликала похід з викопаних нашвидку федералістичних шансів

у «Русском Голосе», тільки розвиває думку Костомарова щодо поляків: хай не називають вони своїми земель, які наш народ заселяє. Чи ж з того боку, який так охоче озвався на цей заклик, почули ми Герценів благородний голос? Скількись!..» Показово, що слова Герцена про простягнуті українцями на братерський союз руки Єфремов коментував уже в іншому тоні, ніж у 1910–1912 рр. – дався взнаки гіркий досвід спілкування з російською демократією за часів Тимчасового уряду та перша війна Радянської Росії проти УНР – збройний конфлікт, що став наслідком протистояння Української Народної Республіки та РНК Росії на чолі з В. Леніним; бойові дії відбувалися з грудня 1917 по травень 1918 рр. «Українці через усю свою найновішу історію тільки те й робили, що простягали руки, але... Герцен забув додати слівце про розум тих, до кого ті руки простягувано. І простягнуті руки виснули в повітрі» [10, с. 168]. На думку Єфремова, III Універсал, що дав початок Українській Народній Республіці, стояв цілком на федералістичним ґрунті. Навіть IV Універсал, що проголосив самостійність України, і «він не порвав з федералізмом», бо на Установчу раду України поклав обов'язок «рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої російської держави». «Відповіддю на це було бомбардування Києва, “власть, принесена з далекої півночі на вістрях штиків”, нечуване пљондрування української землі і нова велика руїна, братерськими руками заподіяна... На вогні київських згарищ – аж ось коли згорів український федералізм як провідна думка мас... Федералізм, як питання сьгоднішнього або завтрашнього дня, довелось одсунути. Розуму, до якого апелював Герцен щодо нас, по той бік національної лінії ми не знайшли, зате знайшли зненависть, ворожнечу й те ображене почування господаря, якому панування вислизнуло з рук і якому тяжко хочеться вернути його, вернути за всяку ціну і всякими способами» [10, с. 169], – з обуренням писав С. Єфремов, повертаючись до нещодавніх подій.

В статті «Образи і луб'я» (20–21 вересня 1918 р.) Єфремов продовжив полеміку з «Русским голосом», на шпальтах якого київський публіцист і літератор, учасник Білого руху Борис Манжос довільно інтерпретував зміст творів Т. Шевченка й М. Драгоманова. С. Єфремов із історичної перспективи акцентував, що «громадські думки і Шевченка, і Драгоманова – це певний етап у розвитку української самосвідомості, і робити з них якийсь коран, на віки непреложний, звичайно, не прийде в голову ні одному українцеві. Проти канонізації Шевченка протестував, напр., свого часу й Драгоманов...» [10, с. 191]. Знову висловив свою формулу федералізму: «Проти своїх хатніх самостійників і шовіністів ми були і лишаємось федералістами. Проти таких оригінальних федералістів, які хочуть знов позбавити нас нашої національної індивідуальності і втопити в «общерусском море», ми волиємо на якийсь час бути самостійниками». На недоречну патетику опонента Єфремов відповідав словами Герцена («одного любого мені російського письменника») і М. Драгоманова (цитував думку останнього, що в принципових питаннях ідеології й політики треба тільки «додуматися до кінця»). «От у цьому і весь секрет, щоб добре і по правді реагувати і на холод, і на спеку», – ставив крапку в дискусії С. Єфремов [10, с. 192].

В лютому 1919 р., під час панування військової диктатури генерала А. Денікіна на більшій частині території України з її курсом на «єдину та неподільну Росію» та утисками українського культурного життя, Єфремов із сарказмом писав («З адміністративних анекдотів») про намір військового губернатора, генерала О.М. Гришина-Алмазова, скасувати в Одесі «науку української («галиційської») мови» та замість історії та географії України «посилити науку історії й географії півдня Росії», пригадавши й іронічні зауваги Герцена стосовно «адміністративних вмешательств в букваре, министерство граматики, департамент спряжений», і галерею «градоправителів» із «Истории города Глухова» М. Салтикова-Щедріна [10, с. 350; див. також: 6].

В серії статей «Непримиренні» (19–23 вересня 1919 р.), опублікованих в «Раді» (так на той час називалась газета «Нова рада»), Єфремов знову повертається до обговорення болючої проблеми українсько-російських стосунків. Коментуючи нарікання в російськомовній пресі щодо «непримиренності української позиції» в політичних питаннях, виступаючи від імені «більш відповідальних і традиційно вихованих українських

кругів», що мали «зерно правди» за собою, Єфремов закликав прихильників централізації й уніфікації згадати заповіді людей, «імення яких теперішній освічений росіянин звик з непокритою головою вимовляти. Це бо були – Чернишевський, Бакунін, Герцен... різні люди, і з різних боків підходили вони до української справи, але розв'язували її саме так, як поставив був «самостійник» Костомаров... Найвиразніше став був на цю позицію не хто інший, як Герцен». Це було, нагадує Єфремов, 60 років тому, перед польським повстанням, і тоді можливі були розмови на підставі принципу – «нікому не зазіхати на чужу власність національну. Це й досі лишилося тією позицією, на якій стоять українці...» Єфремов вважав, що такій «непримиренності» у відстоюванні своєї власної території, цінностей, традицій навчили сучасних діячів українства не лише власні попередники, аде й «світочі російської культури» – звичайно, ті, що дійсно відстоювали засади демократії, лібералізму, гуманізму. Він висловлював жаль, що «ті, хто вважає себе за дітей Герценових та спадкоємців його духовного надбання, так мало знають справжні погляди свого батька та думки його про пекучу тепер справу» [10, с. 367]. Простежуючи історію української політичної думки, Єфремов акцентував, що і Всеукраїнська організація, і Товариство українських поступовців гуртувалися на платформі з трьох слів: автономія, федерація, парламентаризм. І вороги, і друзі про це знали, але у передреволюційну добу «Герценів серед російського громадянства не знайшлося – людей з орлиним летом думки, з глибокою проникливістю в суть справи, щирою безпосередністю й сміливістю вислову. Зате аж кишіло од холодно-байдужих ніби прихильників, що поблажливо згоджувались на «национальное самоопределение», та сп'янілих од національного еросу мономанів великодержавного патріотизму» [10, с. 367–368]. Єфремов звертав увагу на те, що революція на Україні почалася під гаслами автономії й федерації, «бо ми за аксіому вважали те, в що вірив непорушно й Герцен: «Поражение Петербургской Империи будет началом для России федеральной эры». Але «нерозумна політика Тимчасового правительства, загальний розпад і анархія, нарешті большевизм з його погрозою всякому вже державному існуванню» змусили Україну перейти до самостійності [10, с. 368]. Єфремов публічно протестував проти примусової унітарної політики керманів Білого руху, вкотре цитуючи слова Костомарова і Герцена щодо права українців бути господарями на власній землі. Звертав увагу читачів і на думки Володимира Короленка, передруковані з «Южного края», щодо права окремих областей Росії жити та діяти, тяжіючи до власних центрів. В. Короленко, за словами С. Єфремова, на той час – єдиний праведник «в сучасному великодержавному Содомі». «Звичайно, це глас вопіючого в пустині, як був колись ним і голос Герцена, як були раз у раз і наші перестороги. [...] Буде те, що має бути. Один праведник Содому не врятує...» [10, с. 368]

Ремінісценції на тему «Герцен та Україна», «Герцен та федеративна ідея» зустрічаємо згодом у працях українських авторів немарксистського спрямування. Так, за доби українізації одеський історик Олександр Рябінін-Склярєвський у розвідці «З революційного українського руху 1860-х років. Гурток М. М. Левченка та «Колокол» Герцена» писав: «Згадаємо час, коли «Колокол» володів думками поступової інтелігенції, час, коли засланці Кирило-Методіївського братства, що страждали за ідеї Слов'янської федерації, повернулись і в Петербурзі готувались видавати «Основу». Коли Костомаров видав «Богдана Хмельницького» і студіював історичні документи минулого, що загальними рисами відбилась у статті Герцена – стаття Герцена викликала відповіді. Костомаров пише свій лист, але цей лист треба вважати за відповідь Громади». І далі: «З російської поступової інтелігенції тільки одна редакція «Современника» доросла до розуміння думки Герцена...» [16, с. 342–343].

В ювілейних нотатках на сторінках наукового часопису «Україна», що у 1943–1953 рр. видавав у Франції Ілько Боршак, зазначалося: «Цього року минає 80-та річниця з дня смерті Олександра Івановича Герцена (псевдонім “Іскандер”, тобто “Олександр” в арабсько-перській мові), славного революційного письменника й публіциста, батька російського “народництва” (1870 р.), одного з вельми рідких росіян, що зрозумів українське питання. Отже, буде справедливо на сторінках українського органу в Шевченкові дні

нагадати думки Герцена про Україну, й це тим більше, що цей шляхетний росіянин ставився з великою прихильністю до кобзаря України, який, зі свого боку, глибоко шанував лондонського емігранта» [5, с. 183].

Поет і публіцист Яр Славутич в журналі «Сучасність» 1961 р. писав, що «“Колокол” створив цілу епоху в російській політичній думці; він полонив симпатії революційних демократів, формуючи їхні погляди на національні проблеми. [...] Ми можемо з певністю припустити, що Герцен добре знав конституцію гетьмана Пилипа Орлика, написану і схвалену 1710 року... Герценове захоплення системою управління у запорожців гостро контрастує з його поглядами на російську імперію. Він не знаходить нічого кращого, як порівняти цю величезну тюрму народів до «Чингіз-хана плюс телеграф». Далі Герцен викладає свої погляди на українсько-російські політичні взаємини у згоді з історичною дійсністю...» Узагальнюючи позицію Герцена щодо «українського питання», Яр Славутич зауважив, що «соціалізм Герцена, як і всяка інша подібна доктрина ... взагалі неприйнятна для українського народу», але Герценові універсальні ідеї «свободи, незалежності й поступу» прийнятні не тільки для українців, а й для всього світу. «Сто років тому ці ідеї, добре відомі на Заході Європи, зробили революцію в думанні тогочасної російської інтелігенції. Сподіваймося, що сьогочасна освічена верства в СРСР також піднесе голос за визволення націй, поневолених російсько-більшовицьким ладом» [18, с. 55–68]. Надію на це представникам української діаспори давала, ймовірно, недовгочасна хрущовська «відлига»...

Таким чином, вистраждані Герценом ідеали, такі, як свобода особистості, право на вільне життя та самостійний культурний розвиток кожного з народів, зокрема, слов'янських, федералізм як антипод жорсткого централізму, широке місцеве самоврядування, етичний соціалізм приваблювали до нього симпатії як Сергія Єфремова, так і його однодумців із середовища української розумової й політичної еліти. В ювілейних посвятах, в дискусіях із опонентами, в критичні моменти української історії вони апелювали до авторитету Герцена й посилались на його афористичні й мудрі думки. Деякі з них не втратили своєї ваги і через століття.

Список використаних джерел

1. Амашер, Корин. Александр Иванович Герцен в русской и советской историографии: парадоксы наследия. *Александр Иванович Герцен и исторические судьбы России*: материалы Международной научной конференции к 200-летию А.И. Герцена (20–21 июня 2012 г.) / ред.-сост.: А.Ф. Яковлева, В. Л. Шарова / Рос. акад. наук, Ин-т философии. М.: Канон+, 2013. С. 43–62.
2. Бурім Д. Дмитро Дорошенко як історик слов'янських народів і Східної Європи. *Славістична збірка*. Вип. I. Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). К., 2015. С. 192–203.
3. Герасимова Г.П. Герцен Олександр Іванович . *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с.: іл.
4. Герцен Александер. Спомини з еміграції / з рос. мови пер. І. Франко. Львів: Накладом автора; Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1911. 62 с. (Універсальна Бібліотека; Число 16).
5. Герцен, Україна і Шевченко. Україна. 1950. Ч. 3. С. 183.
6. Демченко Т., Іваницька С. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* К: Ін-т історії України НАНУ, 2015. Вип. 11. С. 228–262.
7. Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т. 1 / упорядник – С.Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Гринь Д. С., 2016. 468 с.

8. Єфремов С. Карпенко-Карий. *Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії* / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. К.: Наукова думка, 2002. С. 319–391.
9. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): у 2 т. / ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.) та інші / НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. К.: Дух і Літера, 2013. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. 648 с.
10. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): у 2 т. / ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.) та інші / НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. К.: Дух і Літера, 2014. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. 544 с.
11. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) / упор., вступ. ст. І. Гирича. К.: Темпора, 2011. 792 с.
12. Іваницька С. Праця Сергія Єфремова «Против течения (Памяти В.П. Обнинского)» як документ доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 207–217.
13. Іваницька С., Єрмашов Т. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці. *Українська біографістика: зб. наук. праць*. К., 2013. Вип. 10. С. 281–307.
14. Іваницька С., Єрмашов Т. Постать Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. К: Ін-т історії України НАНУ, 2016. Вип. 26. С. 161–181.
15. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. С. 244–247.
16. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1860-х років. Гурток М.М. Левченка та «Колокол» Герцена. *Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського: з нагоди шістьдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності* / ВУАН. К., 1928. Т. 1. С. 342–348.
17. Скуба В. Герцен і ключі до української свободи. День. 2012. 3 квітня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/gercen-i-klyuchi-do-ukrayinskoji-svobodi>.
18. Славутич Яр. Олександр Герцен та Україна. *Сучасність*. Мюнхен, 1961. Вересень. С. 55-68.
19. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1942. 1483 с.
20. «Черные тетради» Зинаиды Гиппиус. Подготовка текста М.М. Павловой. Вступ. статья и примечания М.М. Павловой и Д.И. Зубарева. *Звенья: ист. альманах*. М. СПб.: Феникс: Atheneum, 1992. С. 11–173.

References

1. Amasher Koryn. Aleksandr Yvanovych Hertsen v russkoy u sovetskoy ystoryohrafyy: paradoksy nasledyya. *Aleksandr Yvanovych Hertsen u ystorycheskye sudby Rossyy: materyaly Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy k 200-letyyu A.Y. Hertseny (20–21 yuny 2012 h.)* / Ros. akad. nauk, Yn-t fylosofyy [red.-sost.: A. F. Yakovleva, V.L. Sharova]. Moskva: Kanon+, 2013. P. 43–62.
2. Burim D. Dmytro Doroshenko yak istoryk slovyanskykh narodiv i Skhidnoyi Yevropy. *Slavistychna zbirka*. Vyp. I. Zbirka statey za materialamy Pershykh Mizhнародnykh naukovykh Sokhanivskykh chytan (m. Kyiv, 18 lystopada 2014 r.). K., 2015. P. 192–203.
3. Herasymova H.P. Hertsen Oleksandr Ivanovych. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* / redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. K.: V-vo “Naukova dumka”, 2004. Т. 2: Н-Д. 688 p.: il.

4. Hertsen Aleksander. Spomyny z emihratsiyi / z ros. movy per. I. Franko. Lviv: Nakladom avtora; Druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, 1911. 62 s. (Universalna Biblioteka; Chyslo 16).
5. Hertsen, Ukrayina i Shevchenko // Ukrayina. 1950. Ch. 3. P. 183.
6. Demchenko T., Ivanytska S. “Rosiyskyy Sfinks” yak metafora y realnist u publitsystytsi Serhiya Yefremova na shpaltakh “Knyharya” (1919–1920 roky). *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.* K: In-t istoriyi Ukrayiny NANU, 2015. Vyp. 11. P. 228–262.
7. Yefremov S. Personalialia: Publitsystyka 1899–1917 rokiv (“Znachushchi Inshi”: statti, posvyaty, sylvetky, nekrolohy, retsenziyi, polemika): v 2-kh tomakh. T. 1 / uporyadnyk – S.H. Ivanytska. Zaporizhzhya–Kherson: Hrin D. S., 2016. 468 p.
8. Yefremov S. *Karpenko-Karyy. Yefremov S. Vybrane: Statti. Naukovi rozvidky. Monohrafiyi* / Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NANU Ukrayiny. K.: Naukova dumka, 2002. P. 319–391.
9. Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917–1920 pp.): u 2 t. / red. kol.: V. Verstyuk (vidp. red.) ta inshi / NANU Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny; Siverskyy instytut rehionalnykh doslidzhen; Derzhavna naukova arkhivna biblioteka. K.: Dukh i Litera, 2013 (Biblioteka sprotyvu, biblioteka nadiyi). T. 1: 9 berezhnya 1917 r. – 28 kvitnya 1918 r. 648 p.
10. Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917–1920 pp.): u 2 t. / red. kol.: V. Verstyuk (vidp. red.) ta inshi / NANU Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny; Siverskyy instytut rehionalnykh doslidzhen; Derzhavna naukova arkhivna biblioteka. (Biblioteka sprotyvu, biblioteka nadiyi). K.: Dukh i Litera, 2014. Tom 2: 9 travnya 1918 r. – 30 travnya 1920 r. 544 p.
11. Yefremov S. Shchodennyk: Pro dni mynuli (spohady) / upor., vstup. st.: I. Hyrych. K.: Tempora, 2011. 792 p.
12. Ivanytska S. Pratsya Serhiya Yefremova “Protyv techenyya (Pamyaty V.P. Obnynskoho)” yak dokument doby. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* 2014. Vyp. 41. P. 207–217.
13. Ivanytska S., Yermashov T. Postat Serhiya Yefremova – publitsysta v ukrayinskiy postradyanskiy humanitarystytsi. *Ukrayinska biohrafistyka: zb. nauk. prats.* K., 2013. Vyp. 10. P. 281–307.
14. Ivanytska S., Yermashov T. Postat Serhiya Yefremova na storinkakh zhurnalu “Ukrayinskyy istoryk”: studiyi ta dokumenty. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini: zb. nauk. prats.* K: In-t istoriyi Ukrayiny NANU, 2016. Vyp. 26. P. 161–181.
15. Petlyura S. Statti. Lysty. Dokumenty. Vyshhorod: PP Serhiychuk M.I., 2016. P. 244–247.
16. Ryabinin-Sklyarevskyy O. Z revolyutsiynoho ukrayinskoho rukhu 1860-kh rokiv. Hurtok M.M. Levchenka ta “Kolokol” Hertsen. *Yuvileynyy zbirnyk na poshanu akademika M.S. Hrushevskoho: z nahody shistdesyatoyi richnytsi zhyttya ta sorokovyn naukovoyi diyalnosti* / VUAN. K., 1928. T. 1. P. 342–348.
17. Skuba V. Hertsen i klyuchi do ukrayinskoyi svobody. *Den.* 2012. 3 kvitnya. Available at: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/gercen-i-klyuchi-do-ukrayinskoyi-svobodi>.
18. Slavutych Yar. Oleksander Hertsen ta Ukrayina. *Suchasnist.* Myunkhen, 1961. Veresen. P. 55–68.
19. Sobraneye uzakonenyy y rasporyazhenyy pravytelstva za 1917–1918 hh. Upravlenye delamy Sovnarkoma SSSR. M., 1942. 1483 p.
20. “Chernye tetrady” Zynaydy Hyppyus. Podhotovka teksta M.M. Pavlovoy. Vstup. statya y pryemchannya M.M. Pavlovoy y D.Y. Zubareva. *Zvenya: yst. almanakh.* M. SPb.: Fenyks: Atheneum, 1992. P. 11–173.

Казіміров Д.В.,

кандидат історичних наук,
спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ та організацій
(Україна, Чернігів), *dvk_dm@ukr.net*

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЕМСЬКОГО СУДУ МЕНСЬКОГО ПОВІТУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

На прикладі земського суду Менського повіту висвітлюється процес становлення та функціонування інституту земського суду як одного зі складових елементів судової системи, запровадженої реформою гетьмана Кирила Розумовського 1760 – 1763 рр. Увага звертається на особливості поділу Чернігівського полку на повіти, в яких мали діяти згадані суди, їхню юрисдикцію, порядок виборів та вимоги до кандидатів на посади судових урядників. Йдеться про соціальне походження службовців земського суду, умови їхнього матеріального забезпечення, порядок розгляду справ та відносини судових установ з сотенними та полковими адміністраціями. Запровадження нових судів сприяло прискоренню розгляду та вирішення справ, однак повністю позбавитися тяганини у судочинстві не вдалося. Творці реформи не змогли досягти остаточного розмежування адміністративної та військової влади з судовою, забезпечити матеріальну підтримку центральними органами нових інституцій на початковому етапі їх існування та усунути невідповідність норм основного кодексу судочинства – Литовського статуту суспільно-політичним умовам кінця ХVІІІ ст.

Ключові слова: Менський повіт, земський повітовий суд, земський суддя, підсудок, возний.

Kazimirov D.V.,

candidate of Historical Sciences (Ph.D in History),
specialist of the Chernihiv center for Retraining
and In-service Training of Employees of the Bodies
of State Power and the Bodies of local self-government,
State Enterprises, Institutions and Organizations
(Ukraine, Chernihiv), *dvk_dm@ukr.net*

To the question of the functioning of the Zemsky court of Mena county in the second half of the XVIII century

On the example of the Zemsky court of the Mena county, the process of the establishment and functioning of the institution of the Zemsky court as one of the constituent elements of the judicial system introduced by Hetman Kyrylo Rozumovsky's reform from 1760 to 1763 is highlighted. Attention is drawn to the peculiarities of the division of the Chernihiv Regiment in the counties where these courts were to operate, their jurisdiction, election procedure and requirements for candidates for judicial officers. It is about the social origin of the employees of the Zemsky court, the conditions for their material support, the procedure for examining cases and the relations of judicial institutions with the hundreds and regimental administrations. The introduction of new courts contributed to accelerating the review and resolution of cases, but failed to completely eliminate delays in the judicial process. The creators of the reform failed to achieve the final delimitation of the administrative and military authorities with the judiciary, provide material support to the central organs of the new institutions at the initial stage of their existence, and eliminate the inconsistency of the norms of the basic code of justice – the Lithuanian statute of the social and political conditions of the end of the XVIII century.

Key words: Mena county, Zemsky district court, Zemsky judge, prosecutors, vice versa.

Казимиров Д.В.,
кандидат исторических наук,
специалист Черниговского центра
переподготовки и повышения квалификации
работников органов государственной власти,
органов местного самоуправления, государственных
предприятий, учреждений и организаций
(Украина, Чернигов), *dvk_dm@ukr.net*

К вопросу о функционировании земского суда Менского уезда во второй половине XVIII в.

На примере земского суда Менского уезда освещается процесс становления и функционирования института земского суда как одного из составляющих элементов судебной системы, внедренной реформой гетмана Кирилла Разумовского 1760 – 1763 гг. Внимание обращается на особенности разделения Черниговского полка на уезды, в которых должны были действовать упомянутые суды, их юрисдикцию, порядок выборов и требования к кандидатам на должности судебных чиновников. Речь идет о социальном происхождении служащих земского суда, условия их материального обеспечения, порядок рассмотрения дел и отношения судебных органов с сотенными и полковыми администрациями. Введение новых судов способствовало ускорению рассмотрения и разрешения дел, однако полностью избавиться от волокиты в судопроизводстве не удалось. Законодатель не смог достичь окончательного разграничения административной и военной власти с судебной, обеспечить материальную поддержку центральными органами новых институтов на начальном этапе их существования и устранить несоответствие норм основного кодекса судопроизводства – Литовского статута общественно-политическим условиям конца XVIII в.

Ключевые слова: Менский уезд, земский уездный суд земский судья, подсудок, возный.

Період правління Кирила Розумовського в історії Гетьманщини відомий низкою реформ, покликаних упорядкувати правові та суспільні відносини в державі. Однією з таких, що мала реальне втілення, була судова реформа, започаткована гетьманським універсалом від 17 листопада 1760 р. Її реалізація повинна була усунути суперечності в судоустрої Гетьманщини, запровадивши струнку та дієву систему судових установ. А її логічним продовженням мало стати подальше впорядкування центральних та місцевих владних установ [Путро, с. 94].

Судова система та традиції судочинства в Гетьманщині другої половини XVII – XVIII ст. вже досить тривалий час залишаються предметом вітчизняної історіографії. Причини та хід реформи 1760 – 1763 рр. в основних рисах висвітлювалися у роботах І. Черкаського, А. Пашука, Л. Гамбурга, М. Мельника, О. Путра, О. Струкевича [2; 14; 18; 19; 30]. Але найбільш ґрунтовним дослідженням з історії судових інституцій, заснованих гетьманом Розумовським, до сьогодення продовжує залишатися праця Д. Міллера кінця XIX ст. В ній детально проаналізовані причини реформування судів, питання кодифікації права в Гетьманщині, прагнення старшини до набуття всієї повноти шляхетських прав та привілеїв, перебіг старшинського з'їду у Глухові у вересні 1763 р., утворення судових повітів, склад службовців нових судів, їхні повноваження, а також дається оцінка ефективності їхньої діяльності та успішності реформи в цілому [15]. Однак регіональний аспект зазначеної реформи залишається маловивченим, а наявна джерельна база дає великі можливості для дослідницьких пошуків.

Беручи до уваги загальний контекст перетворень в українському судочинстві другої половини XVIII ст. спробуємо простежити організацію роботи земських судових установ, спираючись на досвід функціонування земського суду Менського повіту.

Як відомо, прерогатива в судових справах в Гетьманщині на всіх рівнях належала представникам козацької адміністрації починаючи, яка поєднувалася з одночасним виконанням адміністративних та військових владних функцій. Існувало п'ять судових

інстанцій: сотник, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія та гетьман. В містах, залежно від їхнього статусу, діяли магістратські та ратушні суди, а в селах – сільські суди. Поєднання адміністративної та судової влади, переобтяженість полкових канцелярій справами кримінального та цивільного характеру, відсутність порядку у поданні апеляцій розтягували вирішення цих справ на роки та десятиліття. Водночас це супроводжувалося численними скаргами на високу плату за судові збори, хабарі та зловживання з боку суддів [14, с. 137].

Судова реформа розпочалася з реорганізації Генерального військового суду відповідно до універсалу гетьмана Розумовського від 17 листопада 1760 р. До нього входили двоє генеральних суддів та десять делегатів від полків. Вони мали обиратися щорічно з числа бунчукових товаришів представниками полкової, сотенної та неурядової старшини, які постійно проживали на території полку. В такому складі Генеральний суд мав розпочати роботу вже з 1761 р., тому полкові канцелярії отримали розпорядження провести вибори делегатів не пізніше 10 грудня 1761 р. [1, с. 121; 9, с. 82; 15, с. 82].

Подальші заходи з реформування були спрямовані фактично на відновлення судової системи Речі Посполитої, що діяла на українських землях до початку Визвольної революції в 1648 р. У листі гетьмана Розумовського до Сенату у справі про володіння Переяславського Михайлівського монастиря обґрунтовувалася необхідність запровадження уряду підкоморія, який би розглядав суперечки про земельні володіння на місцях, як це було визначено в 9 розділі Литовського статуту. 8 травня 1763 р. вийшла імператорська резолюція про «призначення справжніх підкоморих». Відновлення підкоморських судів зумовило необхідність запровадження земських судів, від яких, згідно зі Статутом, підкоморський суд отримував свої справи [30, с. 773]. Рекомендації щодо їх створення надійшли до гетьмана Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді «мнения к апробации его сиятельства графа гетмана» від з'їзду української старшини, що зібрався в Генеральній канцелярії у Глухові. Спираючись на них, гетьман 19 листопада 1763 р. видав універсал, що містив конкретну програму щодо формування судових установ. Згідно з її I пунктом територія кожного полку поділялася на дві частини – повіти. Центри повітів знаходилися відповідно в полковому місті та в одному з сотенних містечок полку. В цих населених пунктів створювалися земські суди. Також в полку мали бути 2 підкоморські суди. Здійснення вищевказаних заходів покладалося на полкову, сотенну старшину та заможних землевласників, які у визначений термін мали зібратися в полковій канцелярії. З поміж себе вони обирали кандидатів на посади суддів, підсудків та писарів. Постанови про їх обрання та рішення про утворення повітів та судів надсилалися гетьману. Це ж зібрання обирало підкоморіїв. Після виборів полкове, шляхетське зібрання мало вирішити питання щодо приміщень для судових установ та визначити кількість коштів для їх облаштування [15, с. 122]. В 2, 3 та 4 пунктах програми було окреслене коло повноважень цих судів. Вони включали розгляд справ про успадкування та розподіл майна між родичами, заставні маєтності [28; 29]. До компетенції земських судів відносилися також справи про боргові зобов'язання, заповідання збитків, незаконні записи в підсудки та ін. [15, с. 124; 12, с. 110]. Також до них мали бути передані всі невіршені справи з сотенних канцелярій, що стосувалися їхньої юрисдикції. Сотенні уряди залагоджували лише дрібні суперечки між козаками. Підкоморські суди розглядали конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. Згідно до цього ж універсалу в кожній сотні мав бути обраний возний. Він займався врученням позовів, засвідчував факти насильства, збитків тощо [20, с. 8].

Згідно з 8 пунктом визначено місце нових посадовців у старшинській ієрархії. Так, підкоморій ставав у полку другою особою після полковника. За ним йшов земський суддя. Підсудки урівнювалися з бунчуковими товаришами. Земський писар знаходився на одному рівні з полковим осавулом, а возний вважався другою особою в сотні після сотника. Всі обрані кандидати проходили перевірку на предмет своїх здібностей, яку здійснювали найближчі радники гетьмана та приводилися до присяги на основі розроблених ним окремих форм. Затверджені судові урядники мали особисто з'явитися у Глухів за отриманням універсалів на чини [15, с. 125; 19, с. 100].

На території Чернігівського полку засновані Чернігівський та Менський повіти, штати яких були затверджені 22 травня 1764 р. В 1764 р. суддею земського суду Менського повіту обрано бунчукового товариша Павла Ломиковського, підсудком – бунчукового товариша Йосипа Лисенка [26, арк. 1]. Підкоморієм у Менському повіті з 1764 р. відомий бунчуковий товариш Григорій Фридрикевич. В універсалі Розумовського йшлося про підкоморський суд для кожного повіту та забезпечення його приміщенням. Але потреба в цьому відпала, оскільки підкоморій залучався лише тоді, коли справи за спірні маєтності необхідно було розглядати безпосередньо на місці. Він проживав зазвичай у власному маєтку, куди надходили до нього справи з земського та гродського судів. Після завершення розгляду, з відповідним рішенням підкоморія, вони поверталися до того ж суду, звідки прийшли [15, с. 142]. 5 серпня 1764 р. Фридрикевич подавав донесення гетьману Кирилу Розумовському [23, арк. 1зв.]. В ньому він повідомляв про виконання гетьманського ордеру від 23 грудня 1763 р. щодо обрання в повіті двох коморників. Це було здійснено по «причине немалой обширности того Менского повету» та на випадок відсутності чи переобтяження справами підкоморія. В такій ситуації коморники отримували повноваження підкоморія на прийняття судових рішень, на які могла подаватися апеляція за таким же порядком, як і на аналогічні дії підкоморія. Коморниками в Менському повіті стали значковий товариш Григорій Петровський та військовий канцелярист Іван Булавкін [23, 2 зв.].

Початок роботи Менського земського суду був пов'язаний з певними труднощами, через що засідання розпочалися лише 11 березня 1765 р. Напередодні 28 серпня 1764 р. земський суддя Павло Ломиковський подавав донесення до Генеральної військової канцелярії. В ньому він вказував на неможливість зробити Мена центром повіту, оскільки будинок сотенної канцелярії, де тимчасово розмістився повітовий суд, – «ветхий» і там неможливо тримати документацію. До того ж жителі містечка і так переобтяжені повинностями. Вони мали забезпечувати провіантом та фуражем різних «приезжающих просителей», а взимку ще й утримувати війська на вінтер-квартирах. Ломиковський рекомендував облаштувати центр повіту в м. Сосниці, де нещодавно збудоване нове приміщення для канцелярії. Подальші положення донесення свідчили про зміни у адміністративному устрої Чернігівського полку, пов'язані з судовою реформою. Ломиковський вказує на те, що здавна у полку налічувалося 16 сотень. На середині його території протікала р. Снов, з кожної сторони якої знаходилося по 8 сотень. Проте, при формуванні повітів, Седнівська сотня, що була на правому березі Снову ближче до Чернігова, включена до складу Менського повіту. В той же час, розташована на лівому березі річки Березинська сотня, що прилягала ближче до Мени, «без всякого приличия» увійшла до складу Чернігівського повіту. Вказуючи на нелогічність такого рішення та посилаючись на попередню традицію, Ломиковський пропонував включити Березинську сотню до Сосницького повіту. Відповідно Седнівську сотню потрібно було повернути до Чернігівського повіту [24, арк. 7 зв.]. У вересні 1764 р. з ГВК відправлений ордер чернігівському полковнику Петру Милорадовичу, який мав розібратися з вищевказаним поділом та повернути сотні до відповідних повітів [24, арк. 8 зв.]. Скоріше за все, справа не зрушила з місця, оскільки центром повіту все ж таки залишилася Мена. У підсумку територією повіту, а відповідно – компетенцією Менського земського суду були охоплені всі сотні Чернігівського полку на лівому березі р. Снов, за виключенням Березинської сотні, а також Седнівська сотня на її правому березі.

10 (21) листопада 1764 р., одночасно зі скасуванням гетьманства, імператорським указом було затверджено заснування земських та підкоморських судів, порядок виборів судових урядників та їхнє місце у старшинській ієрархії [15, с. 127].

В 1765 р. підсудком земського суду Менського повіту обраний чернігівський полковий осавул Василь Павловський. Тут проявилася ще одна колізія, пов'язана з призначеннями судових чиновників. За вищезгаданим універсалом від 19 листопада 1763 р. урядовці суду мали бути шляхетського походження. Тому й обирались вони з бунчукових товаришів чи полкових старшин. Однак останні розглядалися Малоросійською колегією в першу чергу як військовослужбовці, які не можуть одночасно відбувати якусь іншу службу. Тому за указом

колегії 19 вересня 1765 р. на судові посади мали обиратися тільки бунчукові, військові товариші та відставні старшини. Однак ця вимога виконувалася погано. Вже згаданий Павловський до служби в суді був призначений до засічної команди для охорони кордонів. Він працював підсудком, одночасно перебуваючи на військовій службі, а його команда залишилася без командира [15, с. 152]. Писарем в суді служив військовий канцелярист Корнилій Линевиц. Він згадується на цій посаді в 1765 – 1768 рр. [10, с. 406]. Його батько, Карпо Линевиц, був волинським сотником. Помер під час польського походу у м. Гродно. 27 квітня 1767 р. Корнилій Линевиц подавав протест до Менського земського суду. Тут він згадував, що проживав на квартирі у менського жителя Кирила Григоренка. В ніч на 27 квітня там трапилася пожежа, внаслідок чого згоріла скринька з документами на його володіння, а також померлих братів Матвія та Мойсея та їхніх дітей. Линевиц забрав їх у Мену, щоб зняти копії «к нине сочиняемой ревизии» тобто Генеральному опису. Копії в суді зробив канцелярист Томченко. Наостанок Линевиц просив занести протест до судових книг та зробити витяг [4, арк. 87 зв.]. У діловодстві суду працював також канцелярист Павло Климович, який згадувався у 1765 р.

Як вже зазначалося, при запровадженні нових установ постало питання про будівництво для них спеціальних приміщень. Стосовно цього до ГВК були надіслана пропозиція з Чернігівського полку. Для суду Менського повіту у Мені необхідно було побудувати дерев'яний будинок на чотири кімнати з кам'яним архівом та двома «вежами» для колодників. Всього на купівлю землі та побудову приміщення передбачалося 1214 рублів 40 копійок, що мали надійти з канцелярії Військового скарбу [15, с. 132; 19, с. 98]. Проте пропозиції полкових зібрань так і не були втілені в життя. Судовим установам довелося самотужки вирішувати проблеми власного облаштування. Зокрема, Менський повітовий суд був вимушений тулитися в старій сотенній канцелярії разом з сотенним правлінням. З огляду на вищевказані проблеми, засідання Менського повітового суду розпочалися лише 11 березня 1765 р. [15, с. 126, 134]. Ще одним питанням було комплектування канцелярії земського суду. Згідно з Литовським статутом набір та утримання канцеляристів покладалося на земського писаря. Держава на це, як і на утримання земських судів не виділяла коштів взагалі. Але в Гетьманщині канцелярист був не вільнонайманий «писець», а справжній чиновник, який інколи отримував значні повноваження. При судах мала бути чітко визначена кількість канцеляристів, на утримання яких йшла частина прибутків від позивачів та певна сума з Військового скарбу. З огляду на це очільники земських судів звернулися в Глухів з проханням про надання канцеляристів та їх утримання, але в результаті отримали глуху відмову. Судові установи змушені були вирішувати проблему на місці. Зокрема Менський земський суд звертався до ЧПК з проханням виділити писарчуків з сотенних правлінь. Але полкова канцелярія, відповіла, що на кожну сотню призначений лише один канцелярист, який і так перевантажений роботою.

В той же час один канцелярист був наданий полковою канцелярією менському підкоморію [15, с. 139]. Водночас, як відзначає Д. Міллер, часто скарги земських судів на нестачу канцеляристів навряд чи були обґрунтовані. Після відкриття судів з'явилося багато бажаючих отримати в них канцелярські посади. Сюди йшли не тільки колишні канцеляристи, а й ті, хто взагалі мав хоч якусь освіту. Їх приваблювало не тільки отримання прибутків від позивачів, а й можливість уникнути будь-якої іншої служби. Так, менський підкоморій, певно вже згаданий Фридрикевич, у 1770 р. скаржився, що в Менському земському суді за справами позивачів «нахватано с излишеством» канцеляристів, підканцеляристів та писарчуків з старшинських, козацьких та дітей священників. Вони ховалися від служби, а їх зайва кількість була лише на шкоду позивачам [15, с. 141].

В тому ж році менський підкоморій вимагав надіслати йому справжнього писаря, який би знав законодавство. Чернігівський гродський суд розпорядився відправити до нього сина козака Мирного, який служив архіваріусом у менському земському суді, а до цього був повіреним у справах. Мирний відмовився, проте полкова влада вирішила забрати його силою, відправивши козаків до нього додому. Однак він знайшов захист у земському суді, внаслідок

чого між цим судом та підкоморієм розпочалася «паперова війна». Справа дійшла до Малоросійської колегії, яка вирішила відрядити до підкоморія досвідченого канцеляриста з гродського суду або полкової канцелярії. Остання відправила до Фридрикевича канцеляриста Неговського. Однак підкоморія це не задовольнило і він відіслав його назад з вимогою надати йому справжнього писаря, який дав присягу. Наполягаючи на своєму, він посилався на указ генерального суду від 28 липня 1770 р., згідно з яким позивачі мали отримувати копії з рішень за руками саме присяжних писарів. Полкова канцелярія відповіла, що указ про призначення саме менському підкоморію присяжного писаря їй не надходив, та й за малоросійськими правами присяжний писар має бути тільки в земських та гродських судах, а справи та витяги підписує лише сам підкоморій. Тяганина продовжувалася і далі, аж поки полкова канцелярія, щоб як-небудь відчепитися від вимогливого підкоморія, надіслала йому свого канцеляриста з витягом про те, що він виборний та присяжний. У 1774 р. писарем підкоморського суду Менського повіту згадувався Кіндрат Натуревський [26, арк. 3–4; 15, с. 145].

Стосовно організації роботи земських судів, спочатку невирішеним залишалося питання щодо розпорядку судових засідань. Згідно з Литовським статутом вони мали відбуватися за «роками» (сесіями) 3 рази на рік: божоявленські роки (з 7 січня до Великодня), трійцькі роки (після Трійці до 1 липня) та Михайлівські (з 9 вересня до різдвяних свят) [12, с. 110]. В Гетьманщині існувала інша практика: до 1761 р. за ордером Розумовського канікули встановлені з 1 липня по 10 вересня. Такий порядок в принципі задовольняв судових чиновників та позивачів. Але 18 квітня 1765 р. колегія видала указ, за яким судові установи мали працювати протягом чи не всього року, окрім вихідних та святкових днів. Зроблено це нібито для «скорейшого отправления дел» [15, с. 169]. Звісно, цей порядок викликав незадоволення і судові чиновники намагалися замінити його на попередній, встановлений гетьманом, чи у відповідності до Литовського статуту. Таку спробу зробив і Менський земський суд. 4 червня 1776 р. звідси надіслано донесення в колегію. Судові працівники скаржилися на те, що жителі менського повіту безперестанку подають свої позови до суду, внаслідок чого в установа завалена справами, які не можуть бути вирішені вчасно. З огляду на це пропонувалося встановити чіткий порядок подачі документів з обов'язковим оприлюдненням у сотнях повіту. У відповідь на це керівництво у Глухові запропонувало менському суду «учинить мнение», на які підстави має спиратися новий порядок. Незабаром суд подав «мнение», за яким засідання в ньому мали відбуватися на основі Литовського статуту за вищезгаданими «роками» (розд. 4, артикул 16). Судові чиновники збиралися за три дні початку кожного «року» для реєстрації позовів від обивателів повіту. Знову ж таки розпорядок роботи суду потрібно було оприлюднити в населених пунктах повіту. Однак питання залишилося відкритим, аж поки у 1767 р. колегія видала указ, який встановив порядок роботи відповідно до «прав малоросийских» тобто за вищезгаданими «роками». За три дні перед початком «років» суддя, підсудок та писар збиралися в суді, починали приймати та реєструвати позови. По завершенню цього періоду в суді виставлявся «білет» – оголошення про час припинення роботи суду та прийняття заяв від позивачів до початку наступних «років» [21, с. 127–128; 12, с. 110; 15, с. 172].

З самого початку своєї діяльності земські суди наштовхувались на протидію з боку сотенного та полкового керівництва. Менський суд скаржився на те, що сотенні та полкові урядники не надають належного сприяння у роботі суду. Як вже зазначалося в суд зверталось багато позивачів, яких приваблювала відсутність тяганини. Вони залишали в суді гроші за віддані в заставу ґрунти. З огляду на це суд просив менського сотника надати сторожа, але той цього не зробив і скриню з грошима та документами стеріг судовий канцелярист. На вимогу суду сотник не надсилав свідків, забирав справи, що були у компетенції суду, затримував актові книги, а також не виділив місця чи приміщення, де б під вартою мали триматися підсудні. Насамкінець вказувалося, що сотник всіляко демонструє неповагу до суду «видно по страсти, яко тот суд от его чина отойшел» [15, с. 178]. Проте одночасно з цим були претензії і до діяльності самого суду, а зокрема щодо справедливості прийнятих ним рішень. Так, у 1771 р. бунчуковий товариш Павло Сангурський у своєму листі до менського підкоморія

Ломиковського, повідомляв, що Менський земський суд отримав значні «окупи» (хабарі) від сосницького сотника Филимона Шатила (Шафонського) та прийняв рішення на його користь. Скоріше за все, це було пов'язано зі справами про напади Шафонського на володіння козаків та інших обивателів Сосницької сотні протягом 1760-х рр. [11, с. 754]. Сангурський просив Ломиковського дати пораду в цій ситуації, оскільки було вже більше 50 чоловік, яким Шафонський заподіяв образи та збитки [15, с. 229].

Характерною ознакою роботи земських судів була значна кількість невіршених справ, що тяглися роками. Часто цьому сприяла пасивність самих позивачів. Згідно зі Статутом (Розд. 4, арт. 16, 18), кожен позов по кримінальній чи цивільній справі, вчинений в порядку приватного звинувачення, міг розглядатися лише в тому випадку, якщо позивач сам або через повіреного з'являвся до суду, давав папір, сургуч для написання позову, вносив належну оплату та передавав позов возному. Без цього виклик відповідачу не надсилався. Між тим позивачі обмежувалися лише поданням скарги до суду і на цьому припиняли «хождение по делу». А невіршена справа з року в рік переходила з одного судового реєстру та звіту в інший. Станом на 1 жовтня 1768 р. у Менському суді налічувалося 567 невіршених справ, у червні наступного року їх було вже 564, а на кінець року – 457. Окрім цього, за попередні три роки залишалось без дії 130 донесень, за якими позови не надіслані відповідачам за відсутністю самих позивачів. Позбулись цієї проблеми лише в 1781 р., коли указом 12 березня необхідно було оприлюднити звіт за всі невіршені справи. Якщо впродовж року позивачі не з'являлись, їхні прохання, скарги передавались в архів. Набагато менше клопоту було у підкоморіїв, оскільки справ до них надсилався небагато. Так, до менського підкоморія Фридрикевича з моменту затвердження його на посаді до вересня 1765 р. надійшло на розгляд всього дві справи [15, с. 229].

Продовжимо розглядати штат Менського земського суду. У квітні 1767 р. згадується возний Данило Колчевський. У 1764 р. розпочав службу в земському суді його син Григорій [11, с. 417]. В той же час відомі згадки про навчання дітей в судовій канцелярії. Приблизно у 1768–1770 рр. тут навчався хлопчик з Березинської сотні [13, с. 161]. В 1768 р. відомий возний Менської сотні Андрій Петрович Сахновський [7, арк. 1; 16, с. 506]. В цьому ж суді з 15 травня 1778 р. почав служити його син Іван в якості підписка. На той час йому було 15 років [6, арк. 334 зв.; 16, с. 512]. Також тут згадувався двоюрідний брат Андрія Степан Іванович Сахновський, який відомий в 1768–1772 рр. як бунчуковий товариш та підсудок Менського повіту. В 1779 р. обіймав посаду земського судді [154, с. 506; 6, арк. 174].

У травні – червні 1778 р. відбувалися вибори возних до земського суду. Так 12 травня 1778 р. шляхетське зібрання Менського повіту обрало возним від Столинської сотні значкового товариша Микиту Нестюка [27, арк. 3]. Він змінив на цій посаді Степана Бобира, який з 23 січня 1779 р. відомий як столинський сотник [10, с. 249]. В той же день возним Менської сотні став син священника Костянтин Сичевський, який замінив на цій посаді Андрія Сахновського [27, арк. 4]. В 1778 р. до складу шляхетського зібрання менського повіту входили представники наступних старшинських родин. Предводителем місцевого шляхетства був підсудок Василь Силич. Посаду земського судді обіймав Степан Сахновський. Повітовим підсудком згадувався Олексій Павловський [83, арк. 174, 229]. Посаду земського писаря обіймав Кузьма Петрусевиц або Петровський, який відомий на цій посаді в 1779 та 1781 рр. [5, арк. 1 зв., 13 зв.; 3, арк. 58 зв.] Повітовим возним був Леонтій Павловський. Серед представників неурядової старшини згадуються бунчукові товариші Василь Бобир та Павло Сахновський. З військових товаришів відомі Пантелеймон Сахновський та Григорій Колчевський. Також згадувався значковий товариш Яків Войцехович із Седнівської сотні. До шляхетського зібрання увійшла й сотенна старшина. Так, Іван Климович згадується менським сотником. Гнат Романовський, як відомо, обіймав посаду менського сотенного писаря, а Трохим Падалка був хорунжим. З Столинської сотні тут згадувався сотенний отаман Іван Городиський [27, арк. 3].

Наприкінці свого існування Менський земський суд змінив місце розташування. Станом на 1781 р. він знаходився в будинку підданого покійного бунчукового товариша Пантелеймона Забіли посполитого Моренця [8, с. 195; 17, с. 320]. Земські суди були

ліквідовані в 1782 р. з огляду на впровадження на українських землях норм загальноросійського права. Їхні повноваження перейшли до повітових судів та нижніх розправ. Сюди ж перейшли справи, що знаходились у віданні підкоморіїв [12, с. 111].

В цілому запровадження земських судів стало однією з реальних спроб гетьмана Кирила Розумовського упорядкувати систему судочинства на місцях, відмежувати її від адміністративної та військової влади, запровадити якісний та швидкий розгляд судових справ. Однак на практиці судова реформа мала досить скромні здобутки через відсутність належної правової та матеріальної підтримки нових судових інституцій центральними урядовими установами, опір їхній діяльності з боку козацької адміністрації, невідповідність окремих норм Литовського статуту реаліям другої половини XVIII ст., незавершеність процесу кодифікації українського права загалом, що створювало перепони для швидкого вирішення справ та давало можливості для зловживань судових урядників.

Список використаних джерел

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева за 1767 г. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. 3. С. 93–136.
2. Гамбург Л. Формування кадрового складу та визначення спеціалізації статутних судів Лівобережної України в судовій реформі 1760–1763 рр. *Право України*. 2004. № 6. С. 105–109.
3. Держархів Чернігівської області. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 6. 84 арк.
4. Держархів Чернігівської області. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 79. 344 арк.
5. Держархів Чернігівської області. Ф. 674. Оп. 1. 26 арк.
6. Держархів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 425. 507 арк.
7. Держархів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 944. 6 арк.
8. Казіміров Д.В. Забудова та вулиці м. Мени у другій половині XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. Вип. 9. С. 190–196.
9. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. К.: Основи, 1996. 317 с.
10. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети»». Т. II. 508 с.
11. Кривошея В.В. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія. К.: Стило, 2010. 792 с.
12. Луцик А. Діяльність земських і підкоморських судів на території України-Гетьманщини у другій половині XVIII ст. *Актуальні питання історії та культури*: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів / ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. Суми: СумДУ, 2009. С. 109–111.
13. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин: Типо-Литографія насл. В. К. Меленевского, 1913. Т. 1. 402 с.
14. Мельник М.О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 137–139.
15. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1896. Т. 8. С. 63–244.
16. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. К.: Типо-литографія С.В. Кульженко, 1914. Т. 4 (П – С). 907 с.
17. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). К.: ВУАН, 1931. 593 с.
18. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648 – 1782). Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. 183 с.

19. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). К.: Державна академія культури і мистецтв, 2008. Ч. I. 240 с.
20. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским. К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. 36 с.
21. Статути Великого князівства Литовського: у 3 томах. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у двох книгах. Книга 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса «Юридична література», 2004. 568 с.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17971. 8 арк.
23. ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18253. 5 арк.
24. ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18418. 8 арк.
25. ЦДАК України. Ф. 54. Оп. 2, спр. 327, 4 арк.
26. ЦДАК України. ф. 54, оп. 2, спр. 249, 11 арк.
27. ЦДАК України, ф. 54, оп. 2, спр. 444, 11 арк.
28. ЦДАК України. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 27. 17 арк.
29. ЦДАК України. Ф. 745. Оп. 2. Спр. 40. 189 арк.
30. Черкаський І. Судові реформи гетьмана Кирила Розумовського. *Ювілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія*. К., 1927. С. 760–778.

References

1. Vladymyrskyy-Budanov M.F. Akty po upravlenyyu Malorossyeyu hr. P.A. Rummyantseva za 1767 h. Chtenyya v ystorycheskom obshchestve Nestora letopystsa. 1891. Kn. 5. Otd. 3. P. 93–136.
2. Hamburh L. Formuvannya kadrovoho skladu ta vyznachennya spetsializatsiyi statutnykh sudiv Livoberezhnoyi Ukrayiny v sudoviy reformi 1760–1763 pp. *Pravo Ukrayiny*. 2004. № 6. P. 105–109.
3. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 86. Op. 1. Spr. 6. 84 ark.
4. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 133. Op. 1. Spr. 79. 344 ark.
5. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 674. Op. 1. 26 ark.
6. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 679. Op. 1. Spr. 425. 507 ark.
7. Derzharkhiv Chernihivs'koyi oblasti. F. 679. Op. 1. Spr. 944. 6 ark.
8. Kazimirov D.V. Zabudova ta vulytsi m. Meny u druhiy polovyni XVII–XVIII st. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv – Hlukhiv: Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK, 2016. Vyp. 9. P. 190–196.
9. Kohut Z. Rosiys'kyy tsentralizm i ukrayins'ka avtonomiya. *Likvidatsiya Het'manshchyny 1760–1830 rr.* K.: Osnovy, 1996. 317 p.
10. Kryvosheya V.V. Ukrayins'ke kozatstvo v natsional'niy pam'yati. Chernihivs'kyy polk: monohrafiya: u 2 t. K.: DP «NVTs “Priorytety”». T. II. 508 p.
11. Kryvosheya V.V. Kryvosheya V. V. Uryadova starshyna Het'manshchyny. *Entsyklopediya*. K.: Stylos, 2010. 792 p.
12. Lutsyk A. Diyal'nist' zems'kykh i pidkomors'kykh sudiv na terytoriyi Ukrayiny-Het'manshchyny u druhiy polovyni XVIII st. Aktual'ni pytannya istoriyi ta kul'tury: materialy naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi vykladachiv, aspirantiv ta studentiv / red.: V.M. Vlasenko, O.V. Hlushan, S.I. Dehtyar'ov, V.A. Nesterenko. Sumy: SumDU, 2009. P. 109–111.
13. Maksymovych H.A. Deyatel'nost' Rummyantseva-Zadunayskoho po upravlenyyu Malorossyey. *Nezhyn: Typo-Lytohrafiya nasl.* V.K. Melenevskoho, 1913. T. 1. 402 p.
14. Mel'nyk M.O. Sudova reforma het'mana K. Rozumovskoho naprykintsi XVIII st. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*. 2014. Vyp. 7. P. 137–139.

15. Myller D. Oчерky yz ystoryy y yurydycheskoho byta staroy Malorossyy. Sudy zemskye, hrodskye y podkomorskyye v XVIII v. *Sbornyk Khar'kovskoho ystoryko-fylolohycheskoho obshchestva*. 1896. T. 8. P. 63–244.
16. Modzalevskyy V.L. Malorossyyskyy rodoslovyk. K.: Typo-lytohrafiya S.V. Kul'zhenko, 1914. T. 4 (P – S). 907 p.
17. Opys Novhorod-Sivers'koho namisnytstva (1779–1781). K.: VUAN, 1931. 593 p.
18. Pashuk A.Y. Sud i sudochynstvo na Livoberezhniy Ukrayini v XVII–XVIII st. (1648 – 1782). L'viv: Vydavnytstvo L'vivs'koho universytetu, 1967. 183 p.
19. Putro O.I. Het'man Kyrylo Rozumovs'kyy ta yoho doba (z istoriyi ukrayins'koho derzhavotvorennya XVIII st.). K.: Derzhavna akademiya kul'tury i mystetstv, 2008. Ch. I. 240 p.
20. Slovar' maloruskoy staryny, sostavlennyy v 1808 h. V.Ya. Lomykovskym. K.: Typografiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1894. 36 p.
21. Statuty Velykoho knyazivstva Lytovs'koho: u 3 tomakh. T. 3. Statut Velykoho knyazivstva Lytovs'koho 1588 roku: u dvokh knyhakh. Knyha 2 / za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pan'kova. Odesa “Yurydychna literatura”, 2004. 568 p.
22. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny v m. Kyevi (dali – TsDIAK Ukrayiny). F. 51. Op. 3. Spr. 17971. 8 ark.
23. TsDIAK Ukrayiny. F. 51. Op. 3. Spr. 18253. 5 ark.
24. TsDIAK Ukrayiny. F. 51. Op. 3. Spr. 18418. 8 ark.
25. TsDIAK Ukrayiny F. 54. Op. 2, spr. 327, 4 ark.
26. TsDIAK Ukrayiny. f. 54, op. 2, spr. 249, 11 ark.
27. TsDIAK Ukrayiny, f. 54, op. 2, spr. 444, 11 ark.
28. TsDIAK Ukrayiny. F. 745. Op. 2. Spr. 27. 17 ark.
29. TsDIAK Ukrayiny. F. 745. Op. 2. Spr. 40. 189 ark.
30. Cherkas'kyy I. Sudovi reformy het'mana Kyryla Rozumovs'koho. *Yuvileynyy zbirnyk na poshanu D.Y. Bahaliya*. K., 1927. P. 760–778.

УДК 9+316.658.4

Котельницький Н.А.,
кандидат історичних наук, член-кореспондент
Центру українських досліджень Інституту Європи РАН
(Чернігів, Україна), subton7@gmail.com

І.І. ПЕТРУНКЕВИЧ ТА В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ – РЕПРЕЗЕНТАНТИ УКРАЇНСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ: ШТРИХИ ДО ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТУ

У розвідці здійснена спроба окреслити основні риси політичного портрету І.І. Петрункевича та В.І. Вернадського. Розглядаються умови формування їхніх політичних поглядів, аналізується громадська та політична діяльність, спрямована на розробку політико-ідеологічних імперативів земського ліберального руху, створення ліберального об'єднання, а потім – політичної партії, яка б відображала його інтереси; залучення до визвольного руху широких прошарків інтелігенції, особливо земських службовців, які в підсумку повинні були створити політичний союз, що в підсумку мав перетворитися у великий суспільний рух для розвитку місцевого самоврядування, всебічного прогресу держави і встановлення демократичного ладу. Водночас висвітлюються розбіжності у поглядах І.І. Петрункевича та В.І. Вернадського щодо вирішення «українського питання» в Російській імперії. Однак, притримуючись різних етнополітичних моделей державного устрою країни, вони обидва знаходились в активному пошуку шляхів для виходу Російської імперії з історичного «глухого» кута.

Ключові слова: І.І. Петрункевич, В.І. Вернадський, лібералізм, «українське питання».

Kotelnitsky N.A.,
Candidate of Historical Sciences,
Corresponding Member of the Center for Ukrainian Studies
of the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences
(Chernihiv, Ukraine), subton7@gmail.com

***I.I. Petrunkevich and V.I. Vernadsky – representatives of ukrainian zemsky liberalism:
strokes to the political portrait***

In publication to realize essay to fix basic feature political portrait I.I.Petrunkevich and V.I. Vernadskiy. The conditions of formation of their political views are considered, the social and political activity is analyzed, aimed at developing the political and ideological imperatives of the Zemsky liberal movement, the creation of a liberal association, and then - a political party that reflects its interests; involvement in the liberation movement of the broad strata of the intelligentsia, especially the Zemstvo officials, who eventually had to form a political alliance, which eventually had to become a major social movement for the development of local self-government, the comprehensive progress of the state and the establishment of a democratic system. At the same time, there are differences in views of II Petrunkevich and VI Vernadsky on the solution of the "Ukrainian question" in the Russian Empire. However, following different ethnopolitical models of the state system of the country, they both were actively searching for ways to leave the Russian Empire from the historical "dead" angle.

Key words: *I.I. Petrunkevich, V.I. Vernadskiy, liberalism, "ukrainion question".*

Котельницький Н.А.,
кандидат исторических наук, член-корреспондент
Центра украинских исследований Института Европы РАН
(Чернигов, Украина), subton7@gmail.com

***И.И. Петрункевич и В.И. Вернадский – репрезентанты украинского земского
либерализма: штрихи к политическому портрету***

В публикации осуществлена попытка обозначить основные черты политического портрета И.И. Петрункевича и В.И. Вернадского. Рассматриваются условия формирования их политических взглядов, анализируется общественная и политическая деятельность, направленная на разработку политико-идеологических императивов земского либерального движения, создания либерального объединения, а затем - политической партии, которая бы отражала его интересы; привлечения к освободительному движению широких слоев интеллигенции, особенно земских служащих, в итоге должны были создать политический союз, в итоге должен был превратиться в большой общественное движение для развития местного самоуправления, всестороннего прогресса государства и установление демократического строя. В то же время освещаются разногласия И.И. Петрункевича и В.И. Вернадского по решению «украинского вопроса» в Российской империи. Однако, придерживаясь различных этнополитических моделей государственного устройства страны, они оба находились в активном поиске путей для выхода Российской империи с исторического «глухого» угла.

Ключевые слова: *И.И. Петрункевич, В.И. Вернадский, либерализм, «украинский вопрос».*

Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928) та Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) є видатними і знаковими персоналіями в українській історії другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. Велич цих двох особистостей по-справжньому ще не осмислена у гуманітаристиці та суспільно-політичному середовищі сучасної України, відтак актуальність

дослідження їх життя та діяльності не викликає жодного сумніву. Ці постаті мали багато спільного у життєдіяльності, але й були принципові відмінності, які розмежували їх по різних етнополітичних таборах після Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії. Спробуємо відобразити деякі окремі штрихи політичного портрету обох діячів, які кореспондуються з відповідними періодами життя та діяльності політичних соратників.

Генезу дружби та соратництва династій Петрункевичів та Вернадських, на наш погляд, слід шукати у добі Реформ у Російській імперії (1856 – 1874). Представники цих двох родин були палкими прихильниками ліберально-демократичних трансформацій у державі. Обидві родини належали до української національної аристократії, спадкового родового нобілітету. Земельні статки теж були приблизно однаковими – біля 500 десятин землі [1].

Маєтки обох родин розташовувались поруч, а тому добросусідські відносини мали і чисто людський вимір. За свідченням правнука І. Петрункевича по материнській лінії – М.А. Шліппенбаха (1928–2010), Ілля Петрункевич – батько І. Петрункевича та Іван Вернадський – батько В. Вернадського, були не тільки близькими друзями, а й соратниками за ідеологічними переконаннями. Зокрема, родина Вернадських була однією з небагатьох дворянських династій, яка відмовилась від викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян, що, очевидно, вплинуло на І. Петрункевича у майбутньому, як приклад для наслідування [2]. Відзначимо, що Вернадські репрезентували чернігівське ліберальне дворянство. В. Вернадський завжди з великою любов'ю і теплотою згадував про свою «малу Батьківщину» – Чернігівщину, як джерело його виховання та становлення [3].

Дружба Івана Вернадського та Івана Петрункевича поглибилась під час їх спільного навчання у Санкт-Петербурзькому університеті. Брати Михайло та Іван Петрункевичі були студентами столичного університету і винаймали квартиру у знаменитому будинку Й. Штрауха разом з групою студентів, серед яких був і І. Вернадський. Одного дня до їх помешкання завітав О. Бакунін, і відразу після знайомства почалися політичні бесіди та дискусії з приводу майбутнього країни. Очевидно, О. Бакунін розгледів у молодих студентах своїх політичних соратників, адже з цього моменту суто людські симпатії з великою швидкістю перетворились у міцну дружбу [4].

Як вважає один з російських дослідників життя та діяльності І. Петрункевича – К. Могилевський, під впливом О. Бакуніна, І. Петрункевич став членом студентського політичного клубу, який мав виражений ліберальний напрямок. Члени клубу регулярно збирались на квартирі, яку винаймав О. Бакунін, і обговорювали нагальні суспільно-політичні проблеми [5]. Отже, вже на початку реформаційних процесів в імперії І. Вернадський та І. Петрункевич стали політичними однодумцями.

Практичним підтвердженням цього були конкретні дії І. Петрункевича на початковому етапі громадської діяльності в Україні. У своїх мемуарах політик свідчив, що він розпочав свою громадську діяльність у провінції з того, що відмовився від 1/5 частини викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян свого маєтку, і таким чином знищив усі відносини, пов'язані з селянськими обов'язками [6]. Так чи інакше, взаємні впливи двох родин були значними, тому символічним і доленосним для подальшого поступу історії можна вважати народження Володимира Вернадського у 1863 р., для якого ліберальний соціум став визначальним фактором виховання та становлення.

Міцні зв'язки І. Петрункевича з родиною Вернадських не зникли навіть після його арешту у квітні 1879 р., 7 років адміністративного інтернування з території України, вимушеної еміграції до Тверської губернії внаслідок повторного інтернування з території Київського генерал-губернаторства у 1886 р. на 18 років. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. І. Петрункевич зближується з сином І. Вернадського – Володимиром Вернадським. Як відомо, у цей час починає активізуватись земський ліберальний рух, переважно у містах столичного регіону імперії – Санкт-Петербурзі, Москві, Твері.

Ліберальні земці різних губерній збирались на регулярні приватні «бесіди» для обговорення проблем місцевого самоврядування. В. Вернадський у цей час вже був гласним Моршанського повітового і Тамбовського губернського земств, активним функціонером

земського лібералізму, і приєднався до знакових громадських ініціатив того часу. І. Петрункевич, обраний у 1890 р. гласним Новоторзького повітового і Тверського губернського земств, стає ідеологом, організатором і координатором нового вибуху активності земського ліберального опозиційного руху. Якщо приватні земські «бесіди» були підготовчими для нових земських зв'язків, координували виборчі кампанії до земських зібрань, були майданчиком для розробки основних політичних документів, то земські нелегальні з'їзди 1893 і 1894 рр. консолідували найбільш активних фундаторів руху, у тому числі й героїв нашої розвідки.

Зазначимо, що вже на початку 90-х р. XIX ст. у Москві був створений нелегальний політичний клуб ліберальної інтелігенції, до якого входили В. Вернадський з дружиною та І. Петрункевич з дружиною. Саме у цій організації І. Петрункевич і В. Вернадський стають безпосередніми політичними соратниками [7]. У приватних помешканнях членів цього клубу, і особливо на квартирі І. Петрункевича, яка стала своєю штаб-квартирою земського ліберального руху, проходили відомі земські з'їзди у лютому 1893 і березні 1894 рр.

Коло проблем, які обговорювались на них було широким: питання продовольчої безпеки та життєдіяльності селянських громад; обрання і функціонування земств, їх економічної діяльності; народної просвіти та майбутньої земської реформи. І. Петрункевич та В. Вернадський стали не тільки активними учасниками з'їздів, а й розробниками політико-ідеологічних імперативів земського ліберального руху.

Більше того, саме вони були ініціаторами двох принципово нових ідей земців – створення ліберального об'єднання чи організації, а потім й політичної партії, яка б відображала широкі інтереси земського опозиційного руху; організацію видавництва нелегального друкованого органу земських лібералів за кордоном [8]. Крім того, у цей період В. Вернадський та І. Петрункевич категорично відстоюють необхідність залучення до визвольного руху широких прошарків інтелігенції, особливо земських службовців – представників т. зв. «третього елементу». В одному з листів до В. Вернадського, І. Петрункевич писав про те, що гласні земських зібрань і земські службовці повинні створити політичний союз, який перетвориться у великий суспільний рух для розвитку місцевого самоврядування, всебічного прогресу держави і встановлення демократичного ладу. У візії І. Петрункевича, саме підтримка інтелігенції свідчила про перспективи капіталістичних модернізацій [9].

Прагнення лідера земського лібералізму – І. Петрункевича і професора Московського університету – В. Вернадського, були реалізовані вже у 1902 р., коли вони стають ідеологами та організаторами нелегального закордонного видання ліберальної опозиції Російської імперії – журналу «Освобождение» та консолідованого опозиційного об'єднання «Союз освобождение» [10]. А вже у жовтні 1905 р. І. Петрункевич та В. Вернадський стають засновниками та фундаторами Конституційно-демократичної партії – провідної ліберальної сили в імперії. Більше того, І. Петрункевича оберуть головою Центрального Комітету партії, а В. Вернадський буде яскравим функціонером ЦК [11]. Апофеозом і результатом боротьби лібералів за свої ідеали стало повалення монархічного режиму у Російській імперії, створення Тимчасового уряду, проголошення республіканського ладу і всебічна демократизація суспільних відносин. І. Петрункевич хоч і відійшов на цей момент від активної політичної діяльності, але все ж брав участь у виборчій кампанії до Установчих зборів, а В. Вернадський був обраний членом Державної Ради Російської демократичної республіки та навіть став одним з міністрів Тимчасового уряду [12].

Як бачимо, І. Петрункевича та В. Вернадського багато що об'єднувало. Однак, було й те, що розвело їх по різних етнополітичних таборам. Мова йде про болюче «національне питання», у тому числі й «українську проблему» у Російській імперії. Погляди соратників тут розійшлися.

Своє персональне бачення «українського питання» у Російській імперії І. Петрункевич виклав у приватному листі до В. Вернадського, який датується липнем 1917 р., себто тим періодом, коли В. Вернадський почав активно працювати в Україні. Ось що писав

І. Петрункевич: «...На Україні моя Батьківщина, там пройшла майже половина мого життя, ...з Україною я пов'язаний не тільки холодними ідеями права і державної єдності Росії, але і почуттями, які кореняться у крові, у спогадах і враженнях природи, у звуках народної мови, у всьому, що накладає незгладиму печать на людину і визначає її національне походження. Але усі ці місцеві впливи не заступають в мені усієї батьківщини, і єдність Росії для мене не тільки державна ідея або співжиття двох національностей, а живе і неподільне ціле, яке має своє дивовижно художнє і беззаперечне відображення у таких обдарованих людях, як Гоголь і Короленко, у котрих українське і російське, як часткове і загальне, відобразилось з надзвичайною ясністю. Спробуйте відділити у них українське від російського: не вийде ні того, ні іншого, живе буде перетворене у мертве...» [13].

Фрагмент листа переконливо свідчить, що для І. Петрункевича український і російський народи були неподільними гілками єдиної східнослов'янської цивілізації. Саме тому, у візії політика, мовний білінгвізм, у вигляді двомовності, і культурний плюралізм взаємопроникнення двох етносів був закономірним явищем історичного процесу. У цілому, слід визнати, що І. Петрункевич не був національним, «україноорієнтованим» політиком. Як писав у своїх щоденниках політичний соратник діяча – В. Вернадський, І. Петрункевич був противником національних рухів, оскільки, на його думку, це було проявом антидемократизму, хоча В. Вернадський вважав національне питання прямим виявом демократичних цінностей [14]. В одному зі своїх листів до І. Петрункевича, В. Вернадський відверто визнавав, що його «українство» стало причиною погіршення стосунків з російською політичною елітою та вимушеного від'їзду з Петрограду [15].

Підтвердженням того, що І. Петрункевич був противником будь-яких проявів націоналізму, може бути думка, висловлена діячем у його мемуарах. У контексті взаємовідносин українців та росіян, І. Петрункевич зазначав, що між російськими і українськими губерніями Російської імперії існувала різниця, але не більша, ніж між французькими провінціями Нормандією та Провансом. Ці губернії, на переконання політика, були заселені не різноплеменними етносами, для щастя яких була необхідна політична незалежність, а двома гілками східнослов'янської цивілізації, яка мала географічне поширення від Північного до Чорного морів. Діяч визнавав, що різниця між цими народами була, але, скажімо, російська мова – мова великих російських письменників, була зрозумілою і українцям. Усі наявні етнокультурні відмінності між українцями та росіянами були такими ж природними відмінностями, які характерні для великої сім'ї слов'янських народів – західних і південних слов'ян. Саме тому, у візії політика, слов'янський світ – єдина цивілізаційна спільнота, де відсутні принципи відмінності. І. Петрункевич особливо наголошував, що усілякі прояви ненависті українців до росіян – явище не етнокультурне, а штучне, яке, в основному, підживлюється в інтелектуальному середовищі, оскільки проявляється у соціумі дрібної інтелігенції та політичних авантюристів [16].

Різниця між героями нашого історичного «ескізу» полягала у тому, що В. Вернадський, на відміну від І. Петрункевича, принципово допускав можливість надання українським землям Російської імперії політичної автономії, а у перспективі – створення з українських територій конфедеративного суб'єкту Російської демократичної держави, за аналогом Великого Князівства Фінляндського, Великого Царства Польського, або Остзейського краю, з усіма відповідними преференціями конституційного характеру та місцевого самоврядування, себто реалізації цивілізаційного геополітичного проекту на кшталт «Східнослов'янського союзу». Подібну модель державного устрою В. Вернадський вважав найбільш прийнятною як з точки зору збереження величчя держави, так і з точки зору розв'язання пекучого «національного питання» у Російській імперії. Можна сказати, що у цьому відношенні І. Петрункевич був «державником», а В. Вернадський – «національним самостійником», адже притримувались різних етнополітичних моделей державного устрою країни та знаходились в активному пошуку шляхів виходу Російської імперії з історичного «глухого» кута.

Проте, ці метаморфози аж ніяк не позначились на дружніх і соратницьких відносинах ідеологічних побратимів. Резюмуючи, зауважимо, що життя, погляди та діяльність І. Петрункевича і В. Вернадського заслуговують всебічного широкомасштабного дослідження, адже обидва політики зробили великий і великою мірою неоціненний сучасниками внесок у демократизацію суспільного устрою українських земель Російської імперії. Маємо надію, що наша скромна розвідка сприятиме подальшим студіям у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М., 1977. С. 264, 270.
2. Особистий архів автора. Лист М.А. Шліппенбаха до Н.А. Котельницького від 5 грудня 2008 року (м. Сестрорецьк). Арк. 2.
3. Бушак С. Академік В.І. Вернадський та Чернігівщина. *Сіверянський літопис*. 2002. № 6. С. 84–85.
4. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под. ред. проф. А.А. Кизеветтера. Прага, 1934. С. 146.
5. Могилевский К. Иван Ильич Петрункевич: «Подготовить страну к самому широкому самоуправлению...». *Российский либерализм: идеи и люди*. М., 2007. С. 386.
6. Петрункевич И.И. Вказ праця. С. 30.
7. Петрункевич И.И. Вказ. праця. С. 276.
8. Пирумова Н.М. Вказ. праця. С. 186–194.
9. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М. 1986. С. 200–201.
10. Секиринский С.С., Шелохаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX в.). М., 1995; Леонтович В.В. История либерализма в России (1762–1914). М. 1995; Шацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. Организации, программы, тактика. М. 1985., та інші.
11. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии (1907–1914 гг.). М. 1991; Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М. 1970., та інші.
12. Вернадский В.И. Основую жизни – искания истины... *Новый мир*. 1988. № 3. С. 205.
13. Вернадский В.И. Я верю в силу свободной мысли. *Новый мир*. 1989. № 12. С. 221.
14. Вернадский В.И. Основую жизни..., С. 222; В.І. Вернадський. Українське питання та російська громадськість. *Молода гвардія*. 1988. 12 березня. С. 3.
15. Вернадский В.И. Я верю.... С. 218.
16. Петрункевич И.И. Вказ. праця. С. 296–297.

References

1. Pyrumova N.M. Zemskoe lyberalnoe dvyzhenye. Sotsyalnye korny y evoliutsyia do nachala XX v. M., 1977. P. 264, 270.
2. Osobystyi arkhiv avtora. Lyst M. A. Shlippenbakha do N.A. Kotelnytskoho vid 5 hrudnia 2008 roku (m. Sestroretsk). Ark. 2.
3. Bushak S. Akademik V.I. Vernadskyi ta Chernihivshchyna. *Siverianskyi litopys*. 2002. № 6. P. 84–85.
4. Petrunkevych Y.Y. Yz zapysok obshchestvennoho deiatelia. Vospomynanyia / pod. red. prof. A.A. Kyzevettera. Praha, 1934. – P. 146.
5. Mohylevskyi K. Yvan Ylych Petrunkevych: “Podhotovyt stranu k samomu shyrokomu samoupravleniyu...”. *Rossyiskyi lyberalyzm: ydey y liudy*. M. 2007. P. 386.
6. Petrunkevych Y.Y. Vkaz pratsia. P. 30.
7. Petrunkevych Y.Y. Vkaz. pratsia. P. 276.
8. Pyrumova N.M. Vkaz. pratsia. P. 186–194.

9. Pyrumova N.M. Zemskaia yntellyphentsyia y ee rol v obshchestvennoi borbe do nachala XX v. M.1986. P. 200–201.
10. Sekyrynskyi S.S, Shelokhaev V.V. Lyberalyzm v Rossyy. Ocherky ystoryy (seredyna XIX – nachalo XX v.). M. 1995; Leontovych V.V. Ystoryia lyberalyzma v Rossyy (1762–1914). M., 1995; Shatsyllo K.F. Russkyi lyberalyzm nakanune revoliutsyy 1905–1907 hh. Orhanyzatsyy, prohrammy, taktyka. M.1985., ta inshi.
11. Shelokhaev V.V. Ydeolohyia y polytycheskaia orhanyzatsyia rossyiskoi lyberalnoi burzhuazy (1907-1914 hh.). M.1991; Chermenskyi E.D. Burzhuazyia y tsaryzm v pervoi russkoi revoliutsyy. M.1970., ta inshi.
12. Vernadskyi V.Y. Osnovoii zhyzny – yskanyia ystyny.... *Novyi myr*. 1988. № 3. P. 205.
13. Vernadskyi V.Y. Ia veriu v sylu svobodnoi mysly. *Novyi myr*. 1989. № 12. P. 221.
14. Vernadskyi V.Y. Osnovoii zhyzny.... P. 222; V.I. Vernadskyi, Ukrainske pytannia ta rosiiska hromadskist. *Moloda hvardiia*. 1988. 12 bereznia. P. 3.
15. Vernadskyi V.Y. Ia veriu.... P. 218.
16. Petrunkevych Y.Y. Vkaz. pratsia. P. 296–297.

УДК 008:069.01

Личковах В.А.,

доктор філософських наук, професор,
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
(Україна, Київ), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

КУЛЬТУРОТВОРЧА ФУНКЦІЯ МУЗЕІВ У ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОМУ ТА РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

У контексті євроінтеграційних процесів у сучасній Україні досліджується ідея і феномен музею в його становленні та розвитку як культуротворчої інституції. Розглядаються деякі історичні й національні форми музейного праксису, їхні репрезентації в культурологічній, естетичній та мистецтвознавчій літературі. В Україні становлення ідеї «музею» починається із слов'янського пантеону при дворі князя Володимира Великого та бібліотеки Ярослава Мудрого і завершується в гетьманських палацах Івана Мазепи і Кирила Розумовського. Весь подальший розвиток європейської цивілізації посилює тенденцію «музеїзації» культури. Музей, поруч з бібліотекою, університетом, театром, філармонією, художніми галереями стає одним з духовних центрів соціального буття, важливим осередком інкультурації людей, освіти й виховання молоді. В Україні XIX століття музеї починають виконувати й націєтворчі функції, сприяючи відродженню і розвитку етнокультури, закладаючи основи історичної пам'яті, національної свідомості і культурної ментальності. Сучасна трансформація музейної справи в Україні показується через діяльність музею-садиби Тарновських у Качанівці, Черкаського обласного художнього музею, Чернігівського музею сучасного мистецтва «Пласт-Арт», історико-культурних пам'яток Чернігово-Сіверського краю.

Ключові слова: музей, культуротворча функція музею, музеєзнавство, протомузей, «новий музей», постмузей, меценатство, музеїзація, діалог культур, культурна політика.

Lychkovakh V.A.,

Doctor Of Philosophy, Professor,
National academy of leadership culture and arts
(Ukraine, Kyiv), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

The Cultural-Creative functions of Museums in nationwide and regional aspects

In the context of European integration processes that take place in modern Ukraine the author analyzes idea and phenomenon of the museum in its formation development as a cultural and creative institution. Some historical and national forms of museum praxis and their representation in

culturological, aesthetic and art history literature are examined. On the example of European Renaissance protomuseums humanistic social life, town and culture “museum activities” of people are revealed (*Homo Universalis* as “homo-museum”). The phenomenon of the museum is associated with the culture of palaces, the emergence of the first galleries and private collections of antiquities. Reformation and counter-reform processes in post-Renaissance Europe have also played a significant role when museums together with temples become cultural centres of religious and artistic values, the establishment of certain confessions of the Sacrum.

Formation of the idea “museum” in Ukraine is derived from the Slavic pantheon at the court of Vladimir the Great, the library of Yaroslav the Wise, and is completed in the hetman's palaces of Ivan Mazepa and Kyrylo Rozumovsky. In the 19th century Ukrainian museums created by patrons of art (the Tarnovsky family, Yavornytsky, Khanenko brothers, etc.) begin to fulfill national creative functions. Modernization of the museum business in the 20th century is associated with the names of theorists and practitioners of the artistic avant-garde – V.Kandinsky, A. Malraux, A. B. Oliva. The eidos of the “Museion” is transformed into a culture-making signature – a sign and semantic complex that makes into order the life and spiritual space of a man, aesthetizes the social environment. Modern transformation of the museum business in Ukraine is shown through the activities of the Tarnovsky museum-estate in Kachanivka, the Cherkassy regional art museum, historical and cultural monuments of the Chernihiv-Siversky region.

Key words: museum, a culture-making function of the museum, museology, protomuseum, “a new museum”, patron of art, “museum activities”, dialogue of cultures, a cultural politics.

Личковах В.А.,

доктор философских наук, профессор,
Национальная академия руководящих
кадров культуры и искусств
(Украина, Киев), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

Культуротворческая функция музея в общегосударственном и региональном аспектах

В контексте евроинтеграционных процессов в современной Украине исследуется идея и феномен музея в его становлении и развитии как культуротворческой институции. Рассматриваются некоторые исторические и национальные формы музейного праксиса, их репрезентации в культурологической, эстетической и искусствоведческой литературе. В Украине становления идеи «музея» начинается с славянского пантеона при дворе князя Владимира Великого и библиотеки Ярослава Мудрого и завершается в гетманский дворец Ивана Мазепы и Кирилла Разумовского. Все дальнейшее развитие европейской цивилизации усиливает тенденцию «музеизации» культуры. Музей, рядом с библиотекой, университетом, театром, филармонией, художественными галереями становится одним из духовных центров социального бытия, важным центром инкультурации человек образования и воспитания молодежи. В Украине XIX века музеи начинают выполнять и нациесозидательную функции, способствуя возрождению и развитию этнокультуры, закладывая основы исторической памяти, национального сознания и культурной ментальности. Современная трансформация музейного дела в Украине показывается через деятельность музея-усадьбы Тарновских в Качановке, Черкасского областного художественного музея, Черниговского музея современного искусства «Пласт-Арт», историко-культурных памятников Чернигово-Северского края.

Ключевые слова: музей, культуротворческая функция музея, музееведение, протомузей, «новый музей», постмузей, меценатство, музеизация, диалог культур, культурная политика.

Постановка проблемы. Євроінтеграційні процеси в сучасній Україні охопили всі сфери соціального буття – від економічної до культурної. Відбувається трансформація багатьох традиційних форм матеріального і духовного життя людей. Це викликає ментальні, світоглядні, ціннісні, естетичні «зсуви» в аксіосфері суспільства як на рівні буденного, так і сакрального

світовідношення («святотвідношення»). Трансформаційні процеси не полишили і «світ мистецтва» (А.Б.Оліва) у його художньо творчій та інституалізованій формах. До останньої належить і музей, не тільки як культурна, а й як культуротворча інституція, що забезпечує соціалізацію та інкультурацію людей засобами діалогу культурно-мистецьких цінностей у «вертикальних» і «горизонтальних» зрізах аксіосфери людства, країни, регіону. Ідея «музею» («музейона»), що пройшла через всю історію європейської культури, набуває сьогодні нових форм своєї реалізації в постмодерних проектах організації культурно-мистецького життя, в т.ч. в Україні (напр., проект «Мистецький Арсенал» [див. 2]). Це робить дослідження еволюції феномену музею в його теорії та практиці актуальним і доцільним не тільки в музеєзнавстві, але й в культурології, естетиці, мистецтвознавстві, а також в теорії державного управління і культурологічної регіоніки.

Огляд досліджень і публікацій. Останнім часом дослідження проблематики феномену музею та музейної справи в Україні значно активізувалися. Цьому сприяє розвиток музеєзнавства в академічному плані і як навчальної дисципліни, і як наукового напрямку в контексті культурології, естетики, мистецтвознавства. Сучасні українські дослідники вже традиційно спираються на роботи західних авторів, що безпосередньо пов'язані з проблемами сучасного музеєзнавства – Т. Едвардс, Д. Еліот, Т. Кемпбел, А. Мальро, Т. Пайпер та ін. Серед українських авторів до питань актуалізації мистецтва в музейних формах звертаються М. Бірюкова, Ю. Богуцький, С. Виткалов, І. Висоцький, О. Гладун, В. Карпов, В. Мазур, О. Пушонкова, О. Сидор-Гібелінда, О. Титаренко, О. Федорук, С. Шман та багато інших теоретиків і практиків музейної справи.

Слід також відзначити і регіональні збірники та журнали, що їх видають деякі музеї та культурно-мистецькі центри: напр., «Музейний альманах» і матеріали конференцій з візуальної культури (Черкаси), Чернігівський культурологічний журнал «Дивосад», наукові збірники з музеєзнавства, підготовлені в музейному комплексі «Качанівка» (Чернігівська обл.) [7] та ін. У 2017 р. вдало пройшла Міжнародна конференція «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (Київ), успішно захищена кандидатська дисертація Н.Івановської «Проект «Мистецький Арсенал» у часопросторі культури України початку ХХІ століття» (НАКККіМ).

Перелік авторів і публікацій можна продовжувати, але вже і згаданого вистачає для панорамного бачення сучасної ситуації в музеєзнавстві України. Отже, на сьогоднішній день ця галузь наукового знання достатньо визначена як предмет теоретичних досліджень не лише в автономному ракурсі, а й в контексті культурології, естетики, мистецтвознавства. Однак сучасні євро інтеграційні процеси вимагають поглибленої концептуалізації феномену музею в аспекті діалогу культур і культурного розвитку регіонів, порівняльного аналізу його становленні і розвитку як у Західній Європі, так і в Україні.

Мета статті: розкрити культуротворчі функції українських музеїв для зміцнення культурної політики держави і регіонів, особливо в сучасних процесах реформування місцевого самоврядування, збереження культурної спадщини малих сіл і містечок, духовних цінностей і традицій об'єднаних громад.

Виклад основного матеріалу. Ідея «музею» як зібрання артефактів культури і мистецтв є такою ж давньою, як і феномен людської цивілізації. Навіть, більш за те, наші знання про первісні цивілізації та культурогенез часто забезпечуються тими творами мистецтв, які збереглися у найдавніших археологічних пам'ятках – могилах і печерах, пірамідах і курганах, палацах і храмах, котрі крім утилітарних і сакральних функцій, виконували роль сховища, скарбниці, «тезауруса» цінностей історії матеріальної й духовної культури.

Приміром, славнозвісна «Кам'яна могила» під Мелітополем, яка візуально представляє прадавню історію праукраїнської Аратти з її космогенезом та етнокультурологією. «Кам'яна могила» – це найдавніше в світі джерело писемності. Як свідчить польський санскритолог М.Красуський, ще в V–IV тис. до Христа волхви святилища в Кам'яній могилі карбували написи на чурингах дошумерською і шумерською мовами. А за припущенням колишнього директора заповідника Б. Михайлова, уже тоді на Подніпров'ї склалася ціла система «латинських» і «кириличних» літер [див. 1, с. 8], які на полотнах А. Фурлета набувають вигляду рун (скандинавських рунічних написів) та інших древніх письмен, а також авторських стилізованих

кодів-позначень. Всі вони так чи так нагадують відкриті Б. Михайловим серед петрогліфів печери «Підкова» (№53) піктографічні і буквені знаки, відомі згодом у багатьох культурах Дворіччя, Середземномор'я, Північного Причорномор'я. А там, де писемність, – там і етнокультурогенез.

Кам'яна могила

Коди культури тут зародились,
Аратта першу державу дала,
Може, портали космічні відкрились,
Яв артанійський де перебува.
Нав міфотворчий тут теж розігрався,
А Прав небесний і досі шука
Матір Природи, земну Magna-Mater,
Оріїв-аріїв що окриля.
Графіті перші як ті піктограми
Иєрархічний порядок печер
Ладно тримають подальш від вандалів,
Акведук Духа наповнюють вщерть...

Так само репрезентативною щодо «музеефікації» первісної культури є і znana «Мезинська стоянка» на Чернігівщині – одна з найдавніших в Європі палеолітичної доби. Перші будівлі з дерева і кісток мамонта, примітивні знаряддя праці і побутові речі, парамузичні інструменти і браслети для прикрашання тіла були знайдені та експозиційно зібрані в цьому історичному заповіднику на ріці Десна. А директор сучасного музею Мезинської стоянки В. Куриленко з подивом і гордістю писав про «місячний календар мисливців на мамонта», виявлений тут, що засвідчує розвинену візуальну культуру наших пращурів не тільки в земних, але й космічних масштабах [див. 4].

А що ж говорити про «музейну» цінність Трипільської культури, яка залишила нам пам'ятки прадавньої в Україні архітектури, скульптури, кераміки, орнаментики, в т.ч. і меандрового типу! Космологічна символіка праукраїнців-трипільців є візуальним свідченням їхнього світогляду, способу життя, архаїчної культури в цілому.

В *Україні* становлення ідеї «музею» починається із слов'янського пантеону при дворі князя Володимира Великого та бібліотеки Ярослава Мудрого і завершується в гетьманських палацах Івана Мазепи і Кирила Розумовського (зараз у Батурині створений модерний музейний комплекс на основі історії цієї гетьманської столиці).

Весь подальший розвиток європейської цивілізації посилює тенденцію «музеїзації» культури. Музей, поруч з бібліотекою, університетом, театром, філармонією, художніми галереями стає одним з духовних центрів соціального буття, важливим осередком інкультурації людей, освіти й виховання молоді. В Україні XIX століття музеї починають виконувати й націєтворчі функції, сприяючи відродженню і розвитку етнокультури, закладаючи основи історичної пам'яті, національної свідомості і культурної ментальності. В умовах державної політики імперської русифікації створенням таких музеїв займалися, в основному, меценати – сім'я Тарновських, Яворницький, Харитоненко, Семиренко, Терещенко, брати Ханенки. Наприклад, Тарновські:

Тихо і затишно в цьому обійсті –
Архітектури смак допомога,
Радо стрічають хазяї гостинні,
На стіл закуска вкраїнська ляга.
Оркестр виконує Глінки мотиви,
В.В. і старший, й молодший Тарнов-
Ські допомагають митцям у садибі
Коло дубів стрінуть музи ізнов...
І слава лине на всю Україну
про меценатів достойну родину.

Зокрема, на Чернігівщині, у селі Качанівка недалеко від Ічні, з'явився фамільний музей сім'ї Тарновських (існує вже як державний і зараз, хоча багато його експонатів після війни передано в інші історичні та художні музеї України). Тарновські не тільки збирали українські старожитності, твори мистецтва і книги, а й запрошували до себе «на пленер» вітчизняних художників і поетів, музикантів і акторів. За близько 50 років існування цього мистецького осередку в його стінах побувало понад 600 вітчизняних митців і громадських діячів, у т.ч. Т. Шевченко, П. Куліш, В. Штенберг, М. Гоголь, М. Ге, М. Глінка та інші знані репрезентанти української та російської культур XIX століття. Відтак, маєток Тарновських перетворився у справжній «музейон», надихаючи і навіть фінансуючи багатьох з них. Музей став своєрідним центром культурного життя України, запрошуючи до творчого спілкування людей мистецтва, збираючи унікальну колекцію їхніх творів. Сьогодні садиба і палац Тарновських в Качанівці виконує чисельні функції сучасного музею, проводячи активну освітньо-естетичну, пропагандистську і наукову діяльність [див. 7].

Качанівка

**Колись Шевченко тут бував з віршами,
А Ге Микола на пленері малював,
Частенько гості разом чаркували,
Академічну славу тостами наклав
На власника палацу – мецената
І шанувальника всіх українських муз.
Від батька сину, і від брата – брату
Котилась слава про обійстя руж,
Акомпанемент що дало**

для творчості натхненних душ.

Глибокий інтерес до науково-дослідницької діяльності в галузі музеєлогії можна побачити на прикладі Черкаського обласного художнього музею (ЧОХМ). Крім звичної для багатьох музеїв роботи з каталогізації фондів, складання каталогів, анотацій і буклетів художніх виставок, тут з 2010 року видається власний «Музейний альманах», в якому публікуються наукові матеріали: статті, нариси, есе співробітників музею, а також культурологів, естетиків, мистецтвознавців з інших регіонів України [див., напр., 9].

Теоретичні проблеми музеєзнавства досліджують О. Гладун («Тенденції розвитку українського музею у процесах зміни ціннісних пріоритетів»), О. Пушонкова («Сучасна візуальна культура: проблеми та перспективи»), І. Яковець («Використання засобів медіа-мистецтва та інформаційних технологій в діяльності сучасного музею»). Аналізуються також мистецькі скарби ЧОХМ, досвід виставкової діяльності, питання розширення соціальних функцій музею. Директор ЧОХМ Ольга Гладун переформатовує ідею «музею» як культурного центру: від музею як «галереї класичного мистецтва» (мистецтвознавчий дискурс) – до музею як центру іншої культури (культурологічний дискурс) [там само, с. 9]. Наприклад, у Кам'янці.

Кам'янка

**Кобзарський край – душі розмай,
А Кам'янка – творців притулок:
М'якенько сипле водограй
Янтарні фарби у малюнок
На вірш Поета, музику Митця.
Коли тут геніїв збирали музи,
Акомпанемент йшов від Отця,
а хором стали гарні друзі...**

Цікавий досвід осмислення ідеї «музею» та музеетворчої діяльності є і в Чернігівському музеї сучасного мистецтва «Пласт-Арт» (директор Б. Дедов, куратор В. Личковах). У зв'язку із святкуванням 1100-ліття Першої писемної згадки про Чернігів (907 р.) у «Пласт-Арті» була представлена виставка проектів нових музеїв Поліського краю України. Музей народжував музеї.

В експозиції культурно-мистецьких проектів відтворюється фактично вся історія Чернігово-Сіверщини – від часів Київської Русі до ХХ століття в її «знакових» подіях і образах. Як духовна «сигнатура» міста Чернігова, що доповнює ідею Спаса, постає проект пам'ятника Святим Михайлу та Федору. Наші земляки уславились у ХІІІ столітті жертвним подвигом в ім'я християнської віри й були канонізовані православною Церквою, їхні святі імена символізують вірність народові, вірі, державі. Проект пам'ятника (арх. Анатолій Гайдамака) включає до себе і меморіальний зал, присвячений славним сторінкам чернігівської історії.

Героїчний дух Київської Русі присутній і в проекті відродження Любеча як княжого града. Старовинне українське місто посідало важливе місце на шляху «із варяг у греки», виконуючи функції захисту Дніпра на північ від Києва. Саме тут у кінці ХІ століття проходив з'їзд руських князів, що заклав нову структуру киеворуської держави. Передбачається відновлення княжого замку на високих дніпровських кручах з характерною для староукраїнського ландшафту єдністю архітектурно-природного середовища. Пам'ятник з'їзду князів вже встановлений до 900-річчя його проведення (скульптор Геннадій Єршов).

Трагічна сторінка історії України – загибель Батурина на початку ХVІІІ століття – презентується в проекті реставрації колишньої Гетьманської столиці. Крім пам'ятного хреста, встановленого на місці знайдених могил загиблих батуринців, робиться повна реконструкція гетьманського палацу, що належав Кирилові Розумовському. Весь Батурин, по суті, перетворюється в меморіальний комплекс, що символізує відродження духу української історії. А місто, що ожило як птиця-Фенікс з попелу, стає містом-пам'ятником. Велику увагу цій історико-культурній акції, спрямованій у майбутнє, приділяв Президент України Віктор Ющенко...

А ось ще один проект, пов'язаний з останнім гетьманом Лівобережної України.

... Історія стоїть біля дороги

І дивиться: хто їде по соші?

Йде череда, туман взяла на роги.

А он село, що зветься Лемеші...

(Ліна Костенко)

Так, саме тут, на київській трасі, неподалік від Козельця, у Лемешах знаходиться родинний маєток Розумовських. Залишилася церква, яку зводила графиня Розумовська, ну, і звичайно, народна пам'ять про славний рід. У проекті створення музею родини Розумовських (арх. Анатолій Гайдамака) передбачається встановлення цілого комплексу споруд з козакою левадою. Садиба-музей буде відтворювати дух українського обійстя кінця ХVІІІ століття, стане символом української історії, культури, меценатства. Наші славні земляки Розумовські гідно представляють добу українського Бароко, поєднання європейських культурних цінностей з народними традиціями. Про це промовисто говорить храм Різдва Богородиці в Козельці, що може входити в єдиний комплекс із музеєм у Лемешах.

Прикладом реалізації культурно-мистецького проекту слугує експозиція, присвячена музею Пантелеймона Куліша. На хуторі Мотронівка під Борзною вже відновлена садиба видатного мислителя і письменника, його скромна могила з капличкою обіч. Хата, її інтер'єри, будівлі обійстя відтворюють типовий український хутір кінця ХІХ століття, дух «хутірської філософії та поезії», що так полюбляв наш земляк, «другий Тарас» України. Музейні експонати розкривають культурницькі й народницькі прагнення Пантелеймона Куліша, його національні й просвітницькі ідеали. Біля будинку-музею встановлений єдиний в Україні пам'ятник П. Кулішу (скульптор А. Гайдамака), разом із садибою складаючи місце поклоніння генієві українського слова.

Так само «святим місцем» може стати і музей-садиба Миколи Костомарова в селі Дідівці Прилуцького району. Народжений на Чернігівщині, він разом з П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими просвітянами створив Кирило-Мефодіївське братство, спрямоване на суверенізацію українського народу. Саме М. Костомарову належить програмний документ Братства – «Книга буття українського народу», що розкриває історичні та релігійні підвалини самоусвідомлення української нації, її окремішності та неповторності серед інших слов'янських народів. Музей-садиба видатного українського вченого і патріота може донести до наших сучасників світоглядне багатство українофільських ідей, актуалізувати духовну спадщину Миколи Костомарова та інших «братчиків» у сучасній геополітичній та соціокультурній ситуації, у процесах євроінтеграції.

Вся Україна вже знає пам'ятник Героям Крут, урочисто встановлений на місці боїв у 1918 р. Стилізована колона Київського університету нагадує про гімназистів і студентів – «300 українських спартанців», що загинули смертю хоробрих у нерівному бою з військами Муравйова. Проект меморіального комплексу пам'яті героїв (автор Б. Дедов) передбачає створення музею крутівської трагедії, розміщеного у старовинних вагонах часів Громадянської війни. На місці знайденої могили юного українського патріота встановлений хрест, складений із залізничних рейок. Меморіал у Крутах стає священним місцем традиційних всеукраїнських зборів патріотів і державників.

На виставці експонувався і проект пам'ятника жертвам голодомору в Чернігові. Такі символи народної пам'яті повинні бути в усіх регіонах України, бо мільйони безневинно знищених у 1933–1934 рр. – то всеукраїнська трагедія. Чернігівщина теж постраждала від політики геноциду, і забувати про це нащадкам страждальців не можна. Пам'ять про муки народні морально очищує й духовно підносить людину. Чернігівцям є що пам'ятати і кого поминати в ім'я вічного життя...

Потребує своєї реконструкції і улюблене місце відпочинку чернігівців – територія древнього Валу. Сакральний центр Чернігова з його соборами і музеями, козацькими гарматами і пам'ятником Тарасу Шевченку притягує до себе і місцевих жителів, і туристів. У представленому проекті планується створення єдиного історико-архітектурного і туристичного комплексу, що зробить відпочинок на Валу цікавим, приємним і корисним. Крім оновлення згаданих пам'яток і створення рекреаційних зон, планується відбудова корпусу чоловічої гімназії з подальшим розміщенням там археологічного музею. Таким чином, всі основні музеї міста, з бароковою будівлею Колегіуму, будуть зібрані на Валу, освяченим Спасо-Преображенським і Борисо-Глібським соборами. Сигнатура чернігівського Спаса одухотворить сприйняття минулого, переживання теперішнього, очікування майбутнього.

Майже всі ці культурно-мистецькі проекти розроблені Народним художником України А.В.Гайдамакою разом з художником-монументалістом, заслуженим діячем мистецтв Б.С.Дедовим. Архітектора і дизайнера об'єднують не лише спільні творчі плани, а й ще те, що вони – земляки-чернігівці. «Парад проектів» на виставці в галереї «Пласт-Арт» – достойна данина рідному місту, батьківській чернігівській землі.

Чернігів. «Пласт-Арт»

Чернеги колись заснували це місто –
Ера Семаргла і Чура була,
Ранком блищить як коштовне намисто
Найзачарована в світі Десна.
І, вже вступаючи в третій міленіум,
Гідно вклонившись Христу,
Іскру натхнення запалює геніум
Валом-Дитинцем в різдвянім посту.
«Пласт-Арт» тут став новочасним музеєм,
Ліки мистецькі для духа надбав,
Ангел підтримує бій з «Колізеєм»,

Святістю «шоу» поправ.
Танці диявольські тут не в пошані,
Арт-бізнесменам тут місця нема,
Радо вітають гостей «кулішани»,
Творчо відкриють мистецтв закрома.

Висновок. Отже, історичний розвиток ідеї «музею» в культурологічному, естетичному та мистецтвознавчому дискурсах показує її збагачення новими соціокультурними та художньо-естетичними сенсами і функціями. Ейдос «Музейону» перетворюється у *культуротворчу сигнатуру* – знаково-смісловий комплекс упорядкування життєвого і духовного простору людини, естетизації соціального середовища. Сьогодні музей зберігає родову пам'ять нації і людства, минулим одухотворює майбутнє, стає живим центром «світу мистецтва» (А.Б.Оліва), джерелом духовно-естетичного розвитку людей, особливо молоді. В Україні ідея «музею» пройшла шлях від пантеону Володимира Великого і Києво-Печерської Лаври до сучасного «Арсеналу», реалізуючи себе у збереженні та поширенні сакральних і культурно-мистецьких цінностей нашого народу, як у загальнодержавних і регіональних аспектах.

Список використаної літератури

1. Довгич В. Матір Індо-Європа. Індо-Європа: Онуки Дажбожі. Кн. 1–2. К., 1996–1997. С. 8.
2. Івановська Н.В. Проект «Мистецький Арсенал» у часопросторі культури України початку ХХІ століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвозн. К., 2017. 20 с.
3. Кандинский В. Музей живописной культуры. *Советская культура*. 1989. 11 мая.
4. Куриленко В. Мезин. Чи був місячний календар мисливців на мамонта. *Дивосад: Чернігів. культуролог. журн.* / гол. ред. В. Личковах. Чернігів, 2001. № 3–4. С. 6–7.
5. Личковах В. Греко-слов'янський діалог культур: статті, есе, акровірші. Чернігів, 2014. 112 с.
6. Личковах В. Педагогический и эвристический смысл принципа «Палубы» в космизме Н.Ф. Федорова. *Русский космизм и ноосфера*: Тез. докл. Всесоюз. научн. конф. М., 1989. С. 17–18.
7. Меценатство та його роль в суспільно-економічному і культурному житті України: матер. наук. конф. (Качанівка, 29–30 липня 2010 р.) / відп. за вип. Т.Шевченко. К., 2010. 175 с. Палацово-паркові комплекси України: охорона, збереження та використання: наук. зб. К., 2016. 232 с.: іл.
8. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. / редкол.: В.Г.Чернець (голова) та ін. К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. 360 с.
9. Музейний альманах. Наукові матеріали: статті, есе / ЧОХМ; редкол.: О.Д. Гладун, О.А. Пушонкова. Черкаси: Ю.А. Чабаненко, 2010. 112 с.
10. «Чернігівські Афіни»: від Бароко до постмодерну в естетиці: монографія / Марія Загорулько, Володимир Личковах. Чернігів: Десна-Поліграф, 2016. 272 с.

References

1. Dovgich V. Matir Indo-Evropa. Indo-Evropa: Onuki Dazhbozhi. Kn. 1–2. Kyiv. 1996–1997. P. 8.
2. Ivanovs'ka N. Proekt «Mistec'kij Arsenal» u chasoprostori kul'turi Ukraini pochatku 21 stolittja: avtoref. dis. ... kand. mistectvozn. Kyiv. 2017. 20 p.
3. Kandins'kij V. Muzej zhivopisnoj kul'tury. *Sovetskaja kul'tura*. 1989. 11 maja.
4. Kurilenko V. Mezin. Chi buv misjachnij kalendar mislivciv na mamonta? *Divosad: Chernigiv. kul'turolog. zhurn.* / gol. red. V. Lichkovah. Chernigiv. 2001. № 3–4. P. 6–7.
5. Lychkovakh V. Greko-slov'jans'kij dialog kul'tur: Statti, ese, akrovirshi. Chernigiv. 2014. 112 s.

6. Lychkovakh V. Pedagogicheskij i jevristicheskij smysl principa «Paluby» v kosmizme N.F. Fedorova. *Russkij kosmizm i noosfera: tez. dokl. Vsesojuz. nauchn. konf.* M. 1989. P. 17–18.
7. Mecenatstvo ta jogo rol' v suspil'no-ekonomichnomu i kul'turnomu zhitti Ukraini: mater. nauk. konf. (Kachanivka, 29–30 lipnja 2010 r.) / vidp. za vip. T.Shevchenko. Kyiv. 2010. 175 p. Palacovo-parkovi kompleksi Ukraini: ohorona, zberezhennja ta vikoristannja: nauk. zb. K., 2016. 232 p.: il.
8. Muzei ta restavracija u konteksti zberezhennja kul'turnoi spadshhini: aktual'ni vikliki suchasnosti. Mater. Mizhnarod. nauk.-prakt. konf. / redkol.: V.G. Chernen' (golova) ta in. – K.: NAKKKiM, Asociacija restavratoriv Ukraini, Vidavec' Oleg Filjuk. 2017. 360 p.
9. Muzejnij al'manah. Naukovi materiali: statti, ese / ChOHM; Redkol.: O.D.Gladun, O.A. Pushonkova. Cherkasi: Ju.A. Chabanenko. 2010. 112 p.
10. “Chernigivs'ki Afini”: vid Baroko do postmodernu v estetici: monografija / Marija Zagorul'ko, Volodymyr Lychkovakh. Chernigiv: Desna-Poligraf. 2016. 272 p.

УДК 94 (477)

Музыка Ю.В.,
кандидат історичних наук
(Україна, Чернігів), muzyka@ukr.net

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ДАНИЛА ЛУКИЧА МОРДОВЦЯ

В статті розглядається шлях становлення Данила Лукича Мордовця як письменника та державного чиновника. Мова йде про його соціальне походження, дитячі та юнацькі роки, навчання в Саратовській гімназії, Казанському, Петербурзькому університетах, та досягнення на літературній ниві. Простежується службова кар'єра Д.Л. Мордовця в установах Саратовського губернського правління, департаментх Міністерства внутрішніх справ та Міністерства шляхів сполучення в Петербурзі, що розпочалася з державного чину колезького секретаря зі старшинством та завершилася з чином дійсного статського радника, який згідно з табелем про ранги відповідав військовому званню генерал-майора. Виконання безпосередніх посадових обов'язків він також поєднував з редагуванням відомчих та приватних періодичних видань. Водночас державну службу Д.Л. Мордовець вважав необхідним матеріальним підґрунтям для забезпечення своєї літературної діяльності.

Ключові слова: Данило Мордовець, гімназія, університет, міністерство, департамент, чиновник, нагороди, атестат.

Muzyka Yu.V.,
Candidate of Historical Sciences
(Ukraine, Chernihiv), muzyka@ukr.net

Government service of Danylo Lukich Mordovets

The way of formation of Danylo Lukych Mordovets as as a writer and a public official is viewed in the article. It is about his social background, childhood and youths, studying at the Saratov high school, Kazan and St. Petersburg universities, and achievements in the literary field. Traceable career of Danylo Mordovets in the institutions of the Saratov provincial government, departments of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Communications in St. Petersburg, which began with the state rank of collegiate secretary with seniority, and ended with the form of a true state adviser who, according to the rankings, corresponded to the rank of Major General. He also performed direct job responsibilities, editing departmental and private periodicals. At the same time, the civil service Danylo Mordovec considered necessary material basis for the provision of his literary activity.

Key words: high school, university, ministry, Department, official, awards, certificate.

Государственная служба Данила Лукича Мордовца

В статье рассматривается путь становления Даниила Лукича Мордовца как писателя и государственного чиновника. Речь идет о его социальное происхождение, детские и юношеские годы, обучение в Саратовской гимназии, Казанском, Петербургском университетах, достижениях на литературном поприще. Прослеживается служебная карьера Д.Л. Мордовца в учреждениях Саратовского губернского правления, департаментах Министерства внутренних дел и Министерства путей сообщения в Петербурге, которая началась с государственного чина коллежского секретаря со старшинством и завершилась с чином действительного статского советника, соответствовавшему, согласно таблицы о рангах, воинскому званию генерал-майора. Выполнение непосредственных должностных обязанностей он также совмещал с редактированием ведомственных и частных периодических изданий. В то же время государственную службу Д.Л. Мордовец считал необходимым материальным основанием для обеспечения своей литературной деятельности.

Ключевые слова: Даниил Мордовец, гимназия, университет, министерство, департамент, чиновник, награды, аттестат.

Данило Лукич Мордовец народився 7 грудня 1830 р. в слободі Данилівці Усть-Медведицького округу області Війська Донського в сім'ї старовинного українського козацького роду. Прадід Данила, за сімейними переказами, мав зв'язки з бунтівним гетьманом Мазепою і тривалий час зберігав архіви з таємними документами козацького війська. Очевидно, і дід Данила, сотник Мордовець-Сліпченко, був втягнутий у вирій політичних пристрастей і втік з України на Дон, де його сімейство незабаром попало в кріпосну кабалу, а прізвище набуло проросійське звучання – Мордовцев. Таким його і успадкував Данило [1, с. 6]. Батько його, Лука Степанович, служив управляючим слобідки, якою володіли поміщики Єфремови. Колись і він, потомок запорізьких козаків, був кріпаком, але завдяки своєму наполегливому і працьовитому характеру зміг викупитися на волю. Був він людиною не тільки тямучою і грамотною, але й доволі начитаною.

Мати Данила – дочка місцевого священика. Окрім Данила, наймолодшої дитини, в сім'ї було ще три його брати і сестра. Батько помер, а через декілька років померла й мати. Виховання і навчання дітей взяв на себе близький родич Мордовців дячок Федір Лістов. Під його керівництвом по букварю, Часослову і Псалтирю була швидко засвоєна слов'янська грамота, після чого для Данила розпочався період захопленого читання книг в старовинній домашній бібліотеці, зібраній ще дідом-сотником [2, с. 278]. Крім родових коренів, любові до рідної української мови сприяло й оточення слободи, заселеної переселенцями і втікачами з України. Ще в дитинстві в його душу запали народні пісні, казки, думи та прислів'я. «Там у слободі Данилівці, – писав потім сам Данило Лукич – 7 (19 грудня по н.ст. – Ю.М.) 1830 року я й побачив божий світ. Слобода була чисто українська і я до дев'яти років ні слова не знав по-московському – говорив тільки рідною мовою» [3, с. 4].

Уже в ранньому віці проявилися надзвичайні здібності майбутнього письменника та історика. Чудова пам'ять на прочитане поєднувалася в дитини з бажанням до власної творчості. У 7 років Данило пише перші свої вірші і навіть перше оповідання. Дитяча вольниця Данила закінчилася в 1840 р., коли його разом зі старшими братами відвезли в станицю Медведицьку в місцеве окружне училище, а після закінчення в 1844 р. – в м. Саратов, де Данило, успішно склавши вступні іспити, вступив до Саратовської гімназії. Роки навчання в гімназії залишили в нього суперечливі спогади. З одного боку,

на хлопця гнітюче діяли враження від пануючої в навчанні схоластики і публічних покарань учнів, а з іншого – радували успіхи та увага до талановитого учня педагогів. Уже в перші місяці навчання ім'я Мордовця було занесено на «золоту» дошку гімназії [2, с. 279].

Успішно закінчивши гімназію, в 1850 р. Д. Мордовець вступив до Казанського університету. Саме на цей час припадають його перші літературні спроби. За порадою товариша по гімназії О. Пипіна, який навчався в Петербурзькому університеті, він переклав віршами на українську мову «Каледворський рукопис» і надіслав переклад відомому славісту І. Срезневському. За порадою вченого, провчившись лише один рік в Казані, Д. Мордовець переводиться до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет [4, с. 7].

В столичному університеті швидко вдосконалюється пізнання майбутнього письменника та історика в галузі філософії, вітчизняної історії і літератури, шліфується його уподобання, відбувається становлення політичних симпатій і поглядів. Данило Лукич глибоко вивчає тут класичну літературу та іноземні мови. У 1854 р. він із золотою медаллю закінчує університет і повертається в Саратов, де в цілому, з невеликою перервою, проживав понад 20 років, і де розпочалася його активна літературна діяльність [1, с. 6-7]. З допомогою М. Костомарова і М. Чернишевського Д. Мордовець активно співробітничав зі столичними літературними журналами, публікуючи там свої нариси, повісті і романи на історичну тематику.

У 1872 р. Данило Лукич переїхав до Петербурга, оселившись в мебльованих кімнатах Столярного перевалка 6, в яких прожив усі останні роки свого життя. Обсяг всього написаного Д. Мордовцем вражає: десятки історичних творів, шістдесят томів художньої прози та нарисів, велика кількість статей і заміток, розсипаних по журнальних та газетних аркушах – далеко не повний перелік його літературної спадщини [7, с. 225].

Службові справи Данила Лукича, на відміну від літературних, йшли не так добре. Заради постійного заробітку, що міг би забезпечити сім'ю, після одруження з А. Пасхалавою, він намагається упродовж декількох місяців знайти роботу. Лише в березні 1856 р. Д. Мордовець влаштовується в господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ молодшим столоначальником. 14 серпня 1856 р. він став редактором неофіційної частини «Саратовских губернских ведомостей», а також начальником губернського столу з виконанням обов'язків перекладача і був затверджений в чині колежського секретаря зі старшинством з дня призначення на службу.

У грудні 1857 р. за сприяння у виготовленні в імператорському Російському географічному товаристві для великого князя Костянтина Миколайовича путівника по Росії Д. Мордовцю оголошена щира подяка його величності через географічне товариство. Указом Сенату за вислугу років Данило Лукич 14 серпня 1859 р. був підвищений у чині титулярного радника зі старшинством. 31 серпня 1861 р. його було призначено старшим чиновником з особливих доручень при начальнику Саратовської губернії. Підвищення в чині посприяло тому, що розпорядженням начальника губернії Д. Мордовця було призначено членом і діловодом в Тимчасову комісію, засновану на пропозицію Міністра внутрішніх справ для підготовки заходів з перебудови громадського міського правління і міського господарства. За відмінну службу і особливу працю 17 червня 1862 р. він був нагороджений орденом святої Анни 3 ст. [8, л. 59].

Далі у своєму формулярі (атестаті) про державну службу Данило Лукич зазначає, що указом Сенату від 6 листопада 1862 р. він був підвищений у чині колежського асесора зі старшинством і того ж року за розпорядженням начальника Саратовської губернії призначений членом в Тимчасову комісію, засновану по розпорядженню Міністра внутрішніх справ для розгляду положення про прибутки і витрати міста Саратова.

2 червня 1863 р. наказом по Міністерству внутрішніх справ Д. Мордовець призначений асесором Саратовського губернського правління. 4 липня 1864 р. згідно поданої заяви звільнений з посади і переїхав до Петербурга з метою присвятити себе виключно літературній справі. Однак літературні заробітки не змогли забезпечити Данила Лукича матеріально і він знову влаштовується на державну службу.

Наказом по Міністерству внутрішніх справ від 10 березня 1865 р. Д. Мордовець був зарахований молодшим столоначальником господарського департаменту. Згідно з наказом Міністра внутрішніх справ від 13 квітня 1866 р. він приймав участь в роботі комісії, утвореній при міністерствах внутрішніх справ і фінансів, по коштах, отримуваних містами із державної скарбниці замість прибутків від спиртного. За відмінну службу, як писав Данило Лукич, нагороджений орденом святого Станіслава 2 ступеня того ж року. Наказом по Міністерству внутрішніх справ від 22 березня 1867 р., згідно прохання, зарахований до Міністерства зі звільненням від займаної посади. 31 травня 1867 р. був взагалі звільнений зі служби [8, л. 59 аб.].

17 червня 1867 р. Данило Лукич призначений на посаду правителя справ у канцелярії Саратовської комісії народного продовольства. За розпорядженням начальника губернії призначений цензором саратовської приватної газети «Саратовский листок». 6 лютого 1868 р., у зв'язку з ліквідацією канцелярії народного продовольства, призначений помічником правителя канцелярії Саратовського губернатора у справах як присутствія по земських повинностях, так і по земських установах. Указом Сенату від 26 березня 1868 р. за вислугу років підвищений в чині до надворного радника зі старшинством.

За пропозицією Саратовського губернатора 21 квітня 1869 р. призначений правителем його канцелярії, а з серпня 1869 р. – секретарем губернського статистичного комітету. За відмінну службу 10 липня 1870 р. нагороджений орденом святої Анни 2 ступеня з імператорською короною Указом Сенату від 4 квітня 1872 р. за вислугу років підвищений в чині до колезького радника зі старшинством. 1 жовтня 1872 р. згідно поданої заяви Д. Мордовець звільняється зі служби, залишає Саратов і знову відбуває до Петербурга [8, л. 59 аб.].

В столиці Данило Лукич влаштовується на роботу в Міністерство шляхів сполучення. 30 листопада 1872 р. зараховується в Тимчасовий статистичний відділ, а з вибуттям завідуючого відділом у 4-х місячну відпустку, Д. Мордовцю доручено керівництво відділом. 13 липня 1875 р. на Данила Лукича були покладені також обов'язки редагування журналу Міністерства шляхів сполучення під головним керівництвом радника Міністра чиновника VI класу статського радника Жемчужникова. 4 квітня 1876 р. за відмінну службу Данило Лукич нагороджений орденом святого Володимира 4-го ступеня. Указом Сенату від 22 вересня 1876 р. за вислугу років він був підвищений в чині до статського радника зі старшинством. Наказом Міністерства шляхів сполучення від 11 вересня 1877 р. його призначили старшим помічником діловода Департаменту залізниць з відкомандируванням в тимчасовий статистичний відділ Міністерства шляхів сполучення. 20 грудня того ж року Данила Лукича відкомандирували в департамент загальних справ для редагування журналу Міністерства шляхів сполучення.

За відмінну службу 1 квітня 1879 р. Данило Лукич нагороджений орденом святого Володимира 3-го ступеня. Наказом по Міністерству від 26 грудня 1883 р. він був призначений діловодом статистичного відділу Міністерства. За успіхи в службі підвищений в чині до дійсного статського радника у квітні 1886 р. Наказом цього ж Міністерства у травні 1886 р. згідно заяви, за станом здоров'я, звільнений з державної служби. Як дійсному статському раднику Д.Л. Мордовцю, у відповідності з положенням Комітету Міністрів призначена пенсія розміром 600 руб. на рік з виплатою її казначейством з дня звільнення зі служби, тобто з 1 травня 1886 р. В службі дійсного статського радника Д.Л. Мордовця не було обставин, які б перешкождали отриманню нагород за бездоганну роботу. На основі всього вищезазначеного і виданий даний атестат Д.Л. Мордовцю з канцелярії Міністерства шляхів сполучення з відповідним підписом і казенною печаткою [8, л. 60].

Отже, за свою державну службу Д. Мордовець був нагороджений чотирма орденами: св. Станіслава – 2 ступеня, св. Володимира – 3 і 4 ступенів та св. Анни – 2 і 3 ступенів з імператорською короною. При цьому, починаючи з державного чину колезького секретаря зі старшинством, він дослужився до чину дійсного статського радника, що відповідало військовому званню генерал-майора згідно табелю про ранги. Є всі підстави, таким чином,

вважати: літературна діяльність і державна служба Данила Лукича свідчать, що був він громадянином свого часу, віддавав усі свої сили і здібності на благо народу, пишався його історією та культурою і вірив у його щасливе майбутнє.

Список використаних джерел

1. Панов С.Н., Ранчин А.М. Вступительная статья и комментарии. *Мордовцев Д.Л. За чьи грехи? Великий раскол*. М.: Издательство «Правда», 1990 г. 540 с.
2. Агеева О.Г. Послесловие. *Мордовцев Д.Л. Царь и гетман*. М.: Книга, 1996. 286 с.
3. Сенчуров Ю. Исторические видения Данила Мордовцева. *Мордовцев Д.Л. Державный плотник. Роман и повесть*. М.: Книга, 1991. 219 с.
4. Беляев В. Життя і творчість Данила Мордовця. *Мордовець Д.Л. Твори*: В 2-х т. К.: Держліт, 1958.
5. Автобіографія Данила Лукича Мордовця. В кн.: Ватра, Стрій, 1887. С. 113–119.
6. Александрова В.Д. Данило Лукич Мордовець. *Україна*. Київ. 1930. Січень – лютий.
7. Кауфман А.Е. Даниил Лукич Мордовцев (из личных воспоминаний и рассказов). *Исторический вестник*. 1910. № 10. С. 225.
8. Государственное казенное учреждение Ростовской области «Государственный архив Ростовской области» (ГК УРО «ГАРО»). Ф. 155. Оп. 1. Д. 1. Лл. 59–60 об.

References

1. Panov S.N., Ranchyn A.M. Vstupitelnaia statia y kommentaryu. *Mordovtsev D.L. Za chy hrehky? Velykyi raskol*. M.: Yzdatelstvo «Pravda», 1990 h. 540 p.
2. Aheeva O.H. Posleslovye. *Mordovtsev D.L. Tsar y hetman*. M.: Knyha, 1996. 286 p.
3. Senchurov Yu. Ystorycheskye vydenyia Danyla Mordovtseva. *Mordovtsev D.L. Derzhavnyi plotnyk. Roman y povest*. M.: Knyha, 1991. 219 p.
4. Bieliaiev V. Zhyttia i tvorchit Danyla Mordovtsia. *Mordovets D.L. Tvory: V 2-kh t. K.: Derzhlit, 1958.*
5. Avtobiohrafiia Danyla Lukycha Mordovtsia. V kn.: Vatra, Strii, 1887. P. 113–119.
6. Aleksandrova V.D. Danylo Lukych Mordovets. *Ukraina*. Kyiv. 1930. January – February.
7. Kaufman A.E. Danyyl Lukych Mordovtsev (yz lychnykh vospomynanyi y rasskazov). *Ystorycheskyi vestnyk*. 1910. № 10. P. 225.
8. Hosudarstvennoe kazенное uchrezhdenye Rostovskoi oblasti “Hosudarstvennyi arkhyv Rostovskoi oblasti” (HK URO “HARO”). F. 155. Op. 1. D. 1. L. 59, ob. 60.

УДК 94(477-51):342.25«1914/1918»

Немченко О.С.,

студент магістратури Навчально-наукового інституту історії,
етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), alexnem28@gmail.com

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ

У статті йдеться про такий напрям гуманітарної діяльності земських установ Чернігівської губернії в роки Першої світової війни, як допомога біженцям. Збройний конфлікт призвів до появи цього нового суспільного явища, що стало випробуванням для держави та суспільства. Першими, хто взяв на себе організацію допомоги біженцям на теренах Російської імперії, стали громадські інституції, серед яких особливе місце належить органам земського самоврядування. На основі архівних джерел та матеріалів місцевої преси визначено завдання,

які постали перед земствами у зв'язку з масовим переміщенням населення вглиб імперії та вивчено способи їх вирішення на місцях. Визначено форми надання допомоги та роль земств у вертикалі державних установ та громадських організацій, які займалися проблемою біженців. Аналізується ефективність земських ініціатив з огляду на механізм та масштаби їх реалізації.

Ключові слова: Перша світова війна, Чернігівська губернія, біженці, земство, Всеросійський земський союз, попечительство.

Nemchenko O.S.,

student of a magistracy at the Educational and Scientific Institute of History, Ethnology and law of the name of O.M. Lazarevsky National University "Chernihiv Collegium" named after T.G. Shevchenko (Ukraine, Chernihiv), alexnem28@gmail.com

Humanitarian activity of zemstvo establishments in Chernihiv province during World War I: assistance to refugees

The article deals with such a direction of humanitarian activity of zemstvo establishments in Chernihiv province during World War I as assistance to refugees. The armed conflict has led to the appearance of this new social phenomenon, which has become a test for the state and society. The first, who took over the organization of assistance to refugees in the territory of the Russian Empire, became public institutions, among which a special place belongs to the bodies of Zemstvo self-government. On the basis of archival sources and materials of the local press, the tasks identified to the zemstvo in connection with the massive movement of the population into the empire were determined and the ways of their solution on the ground were studied. The forms of assistance and role of zemstvos in the vertical of state institutions and non-governmental organizations dealing with the problem of refugees were determined. The effectiveness of zemstvo initiatives in terms of the mechanism and scale of their implementation is analyzed.

Key words: World War I, Chernihiv province, refugees, Zemstvo, All-Russian Zemstvo Union, guardianship.

Немченко А.С.,

студент магистратуры Учебно-научного института истории, этнологии и правоведения имени А.М. Лазаревского Национального университета «Черниговский коллегийум» имени Т.Г. Шевченко (Украина, Чернигов), alexnem28@gmail.com

Гуманитарная деятельность земских учреждений Черниговской губернии в годы Первой мировой войны: помощь беженцам

В статье рассказывается о таком направлении гуманитарной деятельности земских учреждений Черниговской губернии в годы Первой мировой войны, как помощь беженцам. Вооруженный конфликт привел к появлению этого нового общественного явления, которое стало испытанием для государства и общества. Первыми, кто взял на себя организацию помощи беженцам на территории Российской империи, стали общественные институты, среди которых особое место принадлежит органам земского самоуправления. На основе архивных источников и материалов местной прессы определены задачи, стоящие перед земствами в связи с массовым перемещением населения вглубь империи и изучены способы их решения на местах. Определены формы оказания помощи и место земств в вертикали государственных учреждений и общественных организаций, которые занимались проблемой беженцев. Анализируется эффективность земских инициатив, учитывая механизм и масштабы их реализации.

Ключевые слова: Первая мировая война, Черниговская губерния, беженцы, земство, Всероссийский земский союз, попечительство.

Земські установи слід розглядати як невід'ємну складову політичного, економічного, соціального та культурного життя Чернігівської губернії. Перша світова війна стала справжнім випробуванням для земств, своєрідною перевіркою рівня виконання ними не лише своїх безпосередніх функцій, але й завдань, що постали на порядку денному в умовах воєнного часу. Без вивчення їх діяльності у справі надання допомоги населенню, що постраждало від війни знання про особливості регіонального розвитку губернії будуть неповними.

Пріоритетним напрямом роботи органів місцевого самоврядування в роки Першої світової війни стала гуманітарна діяльність, спрямована на надання допомоги постраждалим від воєнних дій: створення шпиталів для поранених, опікування інвалідами війни, біженцями і т.д. Аналіз внеску земських установ Чернігівської губернії у справу надання допомоги біженцям стане черговим кроком до формування більш повної наукової картини різновекторної діяльності земств та її результатів. Таким чином, актуальність дослідження зумовлена, насамперед, необхідністю наукового осмислення та аналізу внеску земських установ Чернігівської губернії у справу надання допомоги постраждалому внаслідок воєнних дій населенню під час Першої світової війни, необхідністю визначення специфіки земської роботи в гуманітарній сфері.

За радянської доби історія земського самоуправління не входила до кола тем, що активно вивчалися. Тому дослідження діяльності земств у площині вирішення ними гуманітарних проблем не здійснювалося. З проголошенням незалежності України з'являються нові праці, звільнені від тиску ідеології. Аналіз літератури свідчить про те, що дослідження діяльності земств Чернігівської губернії у справі допомоги біженцям в роки Першої світової перебуває у стані розробки і ще не знайшло свого повномасштабного висвітлення. Так, О.О. Безугла охарактеризувала основні напрямки та етапи діяльності Чернігівського губернського земства в гуманітарній сфері, його участь у складі Всеросійського земського союзу протягом 1914 – 1918 рр. [1; 2]. Публікація В.М. Шевченка окреслює проблему біженців на Чернігівщині та шляхи її вирішення [27]. Праця Л.О. Майбороди, висвітлює форми та особливості благодійної допомоги військовим, сім'ям призваних та біженцям протягом Першої світової війни з боку міських дум, сільського населення, громадських організацій і т.д. [15]. О.Я. Рахно, вивчаючи багатогранну діяльність Чернігівського губернського земства в останній період існування Російської імперії, окрему увагу приділяє проблемі біженців [22]. Значний внесок у вивчення діяльності земств Чернігівської губернії в роки війни належить Ю.М. Петровській, яка розглянула місцеві періодичні видання як історичні джерела для вивчення земської гуманітарної діяльності [18]. Загальноукраїнський вимір проблеми представила Л.М. Жванко в авторській монографії, залучивши до аналізу широкий масив джерел [5; 6; 7].

Таким чином увага істориків до діяльності земств Чернігівської губернії в роки Першої світової війни зростає, проте проблема опіки над біженцями, як і гуманітарна діяльність в цілому, наразі представлена виключно у вигляді окремих розвідок.

Дослідження означеної проблеми цілком забезпечене необхідними джерелами. Передусім це законодавчі акти, представлені законом «Про забезпечення потреб біженців» [8] та «Керівними положеннями з облаштування біженців» [23]. Дана група джерел дозволяє визначити роль земств у вертикалі державних установ та громадських організацій, які займалися проблемою біженців. Фонди Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) містять діловодну документацію земських органів, журнали і постанови чергових і надзвичайних сесій губернських і повітових земських зібрань, доповіді і звіти земських управ. Ці джерела містять не лише різноплановий фактологічний матеріал про діяльність губернського та повітових земств, а також дозволяють простежити процес вироблення і механізм ухвалення рішень, виявити спектр думок і позицій як усередині самих земств, так і в їхніх взаємовідносинах із владою. Не менш важливим джерелом для дослідження проблеми виступає періодична преса, аналіз матеріалів якої дає можливість висвітлити різні напрямки гуманітарної діяльності земських установ із позиції їх громадського сприйняття.

Отже, джерельна база є цілком репрезентативною й дозволяє проаналізувати діяльність земських установ Чернігівській губернії в роки Першої світової війни у справі надання допомоги біженцям.

Мета статті полягає в тому, щобна основі актуалізованої джерельної бази вивчити особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії в роки Першої світової війни у справі надання допомоги біженцям, з'ясувати її форми, а також організаційні основи.

Перша світова війна призвела до низки трагічних наслідків. Значна кількість населення через бойові дії стали вимушеними переселенцями. Вони потребували житла, харчів, належних побутових умов та роботи. Опіка над такими людьми стала важливим напрямом у діяльності земських установ Чернігівської губернії.

Певний час Чернігівська губернія не відчувала на собі всю тяжкість проблеми переселенців, адже перші біженці в місті Чернігові з'явилися в червні 1915 р. Спершу вони були з Галичини, Віленської, Люблінської, Гродненської та Холмської губерній. Однак не можна говорити про повну неготовність земських установ до вирішення цього питання. Так, рішенням Чернігівського губернського земського зібрання було виділено 1000 руб. комітету Великої княгині Тетяни Миколаївни (Тетянинському комітету) для надання тимчасової допомоги постраждалим від бойових дій. Крім цього, 11908 руб. направили на утримання в 1915 р. земської переселенської організації, яка мала сприяти вирішенню питань, пов'язаних з біженцями [25, с. 4–6]. Також було прийнято рішення про звільнення біженців від сплати за лікування в губернській лікарні та видачу їм безкоштовно ліків із земської аптеки за умови надання ними доказів їхньої неплатоспроможності [25, с. 5]. З 1 січня по 1 червня 1915 року (період до початку масового переміщення) Чернігівським губернським комітетом з надання допомоги постраждалим від війни було видано одноразової допомоги біженцям з губерній, розорених ворогом, 1804 руб. Крім того, комітет надавав кошти на придбання квитків для проїзду залізничним транспортом, дров, а також для сплати за квартири [24, с. 6]. Все це свідчить про те, що допомога земств вже у початковий період переселення населення вглиб імперії носила комплексний характер і мала на меті запобігти загостренню біженської проблеми в межах губернії.

Загалом можна говорити, що Російська імперія вперше в своїй історії зіткнулася з проблемою біженців в таких масштабах, тому сумбурність і деяка неорганізованість була притаманною всій управлінській системі в державі. Більш-менш усталена система у справі організації допомоги біженцям склалася лише восени 1915 р. [26, с. 3–6]. Варто зазначити, що не лише земства, а й громадські організації та ініціативи сприяли ефективній діяльності в цьому напрямку. Зокрема, 26 липня в приміщенні губернської земської лікарні відбулася нарада товариства помічників лікарів. На нараді було прийнято рішення про надання санітарно-лікарняної допомоги біженцям, що знаходилися в м. Чернігові. Також було вирішено негайно встановити щоденні чергування для відвідування біженців в трьох пунктах їх розміщення: Болдиній горі, ремісничому училищі та колишньому вільно-пожежному товаристві. Для потреб хворих біженців в кожному пункті були встановлені маленькі аптечки з ліками. Чергування були розділені між 16 фельдшерами [20, с. 6]. Медичні огляди проводилися практично на всіх пунктах прийому біженців, оскільки нехтування цим компонентом наражало на небезпеку, перш за все, місцеве населення. Яскравим прикладом цього слугує випадок в с. Печі Борзнянського повіту, куди приїхали біженці без відома медичного персоналу і залишилися там жити. Через декілька днів у населеному пункті була виявлена *«схожа на холеру хвороба»*. Зрозуміло, що окрім біженців, захворіли і місцеві жителі [13, с. 10–11].

З липня 1915 р. проблема біженців набула загальнодержавного характеру і потребувала нових шляхів вирішення. Урядом Російської імперії було розроблено «Закон про забезпечення потреб біженців», затверджений імператором Миколою II 30 серпня 1915 р. [8]. Загальне керівництво відтепер здійснювала новостворена структура на чолі з міністром внутрішніх справ. Ця вища державна установа, яка наділялася широкими повноваженнями отримала назву Особливої наради з улаштування біженців [8, с. 2423]. На місцях турбота про біженців

покладалась на земські та міські управи, з правом залучення до роботи на власний розсуд як місцевих діячів, так і представників біженців. У губерніях передбачалось функціонування особливих губернських нарад на чолі з губернатором, до складу яких входили представники міської адміністрації, земств, національних та інших організацій. Подібні наради могли утворюватись й у повітах [8, с. 2425]. Загальний контроль за ходом вирішення проблеми біженців на місцевому рівні, а також об'єднання зусиль різних комітетів покладалось на губернаторів. Все вищесказане свідчить про те, що держава вважала допомогу біженцям важливою складовою своєї політики і прагнула не втратити свою керівну роль у плануванні та координації заходів.

Наприкінці серпня 1915 р. Чернігівський губернський земський комітет Всеросійського земського союзу взяв на себе зобов'язання облаштувати харчові і чайні пункти на транзитних шляхах слідування біженців. Було вирішено у таких поселеннях відвести належні місця для їдалень і чайних, а також для стоянки приблизно 400 підвод. Крім того, проводився терміновий набір робітників для функціонування лікарсько-харчових пунктів: лікарів, сестер милосердя, завідувачів господарством, кашоварів, служителів і т.д. Всю роботу планувалося організувати під керівництвом Повітового комітету Всеросійського земського союзу, але разом з тим Губернський комітет звернувся до Комітету Всеросійського земського союзу Південно-західного фронту з проханням сприяння в справі забезпечення харчуванням та санітарним обслуговуванням біженців в Чернігівській губернії [9, с. 2–3]. Всі ці заходи були спрямовані на оперативну організацію пунктів харчування, які були б готові прийняти багатотисячний потік біженців і змогли виконати покладені на них завдання.

У вересні 1915 р. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу асигнував Чернігівському губернському земському комітету 100000 руб. на надання допомоги біженцям [11, с. 3]. В свою чергу, варто віддати належне земцям губернського комітету, які звернули увагу повітових комітетів на необхідність встановлення особливої опіки над дітьми переселенців: *«Груба їжа взагалі важка для дітей, особливо для хворих, а захворювання дітей біженців інфекційними хворобами: захворювання на кір, скарлатину, дизентерію – величезна»* [11, с. 3]. Тому губернський комітет вважав за необхідне організацію на всіх харчових пунктах особливої дитячої кухні, яка б забезпечувала дітей манною кашею на молоці, в крайньому випадку за нестачі молока – на воді з цукром, молочним супом з перлової крупи, яйцями та ін. Дитячу їжу планувалося видавати дітям у віці до 7 років і всім хворим [11, с. 3]. Отже, в діяльності харчових пунктів окрема увага була приділена проблемі забезпечення дітей та хворих, що вказує на врахування земцями віку переселенців та стану їх здоров'я при видачі пайків.

Харчові та (або) чайні пункти були створені у переважній більшості повітів губернії. Наприкінці жовтня 1915 р. загалом в Російській імперії діяло 74 пункти харчування, організовані органами місцевого самоврядування та благодійними структурами [5, с. 58]. Варто підкреслити, що у Чернігівській губернії функціонувало 32 харчові пункти та 9 чайних [4, арк. 182–182 зв.]. Серед них і один з найбільших пунктів харчування у Російській імперії, який розміщувався в Конотопі (щодня могли отримати їжу 24 тис. осіб). Поряд з цими пунктами, зазвичай, завдячуючи ініціативі повітових земств, комітетів Всеросійського земського союзу та благодійних товариств функціонували пункти медичної допомоги, лазні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців та ін. [5, с. 58–59].

В той же час існувала проблема фінансування. Про постійну нестачу коштів у повітових земствах на справу допомоги біженцям свідчать численні звернення до Чернігівського губернського земського комітету опіки над біженцями. Зокрема, варто звернути увагу на доповідь члена Новозибківської земської управи у серпні 1915 р. Ю.Ю. Влодковського. Він зазначав, що Новозибків, розташовуючись на шляху (як залізничному так і гужовому) до центральних губерній Росії, відчув на собі всю тяжкість цієї загальнодержавної проблеми: *«Жоден з повітів губернії не знаходиться в такому становищі, і тому до Новозибківського повіту має бути прикута особлива увага, і повіту має надаватися широка матеріальна підтримка з боку губернського земства, Всеросійського земського союзу і військово-*

санітарної організації» [4, арк. 161]. Він же зазначав, що щоденно Поліською залізницею проходить 10 потягів з біженцями. Іноді одночасно на станціях Злинка та Новозибків чекали свого відправлення 5 поїздів з тисячами біженців. Вокзали при цьому дуже забруднені. Зрештою, до початку жовтня коштом повітового земства та вищевказаних організацій було організовано 3 харчові пункти в повіті. Це дозволило суттєво покращити умови для вимушених переселенців, які отримали можливість знайти прихисток, поїсти гарячого і продовжити свій нелегкий шлях [4, арк. 161–161зв.].

Масштаби руху біженців можна простежити на прикладі функціонування харчових пунктів, оскільки там вівся детальний облік прибулих. Зокрема, варто звернути увагу на Ріпкинський харчовий пункт, приміщення для якого було найнято Городнянською повітовою земською управою. Всього за тиждень з 27 вересня по 3 жовтня включно даний пункт відвідало 772 родини – 3872 особи на 691 возі при 1133 коней. Переселенці прибули з таких губерній: Ломжинської – 1772 особи, Люблінської – 854 особи, Гродненської – 504 особи, Холмської – 320 осіб і т.д. За наступний тиждень (до 10 жовтня) пункт відвідало 3934 особи, а разом з часу відкриття пункту – 7806 осіб (1585 сімей) [14, с. 12]. Уряд приділяв значну увагу забезпеченню організованості переміщення біженців. Необхідно відмітити, що лише 500 осіб рухалися окремими сім'ями, решта – організовано (найбільш організованими були поляки) групами від 10 до 50 і більше сімей. Сприяв такій організованості, зокрема, Центральний обивательський комітет губерній Царства Польського.

Всім біженцям, що проходили через Ріпки, надавалась можливість зупинитися на харчовому пункті, ночувати в закритому приміщенні (щоправда, холодному), в якому можна було сховатися від вітру і непогоди, видавався обід (одразу могли пообідати понад 350 осіб), в інших випадках – вечеря, що складалась з свіжого хлібу і чаю. Також біженці мали можливість придбати сіно для коней по 15 фунтів і овес по 5 фунтів на одну особу, сплачуючи лише півціни. Жінки і діти ночували в приміщеннях, а решта при своїх возах. Епідемічні хвороби в даний період серед біженців не спостерігалися, проте було зафіксовано три смертельні випадки: «від застуди і виснаження» вмерла одна літня жінка і двоє дітей [14, с. 12–13].

Після того, як з районів активних бойових дій почала переміщатися величезна кількість населення із заходу на схід, військове керівництво заборонило розселяти біженців у межах Чернігівської губернії. Однак винятком з цього правила були понад 28000 біженців, що прибули в губернію ще до вищезазначеного розпорядження. У подальшому її керівництво мало забезпечити перехід через свою територію значних людських потоків [3, с. 10–11].

Рух біженців залізничними шляхами здійснювався трьома лініями: 1) Гомель – Брянськ; 2) Київ – Курськ; 3) Гомель – Бахмач з розгалуженням на Конотоп і Ромни. Для гужового переміщення планом евакуації були надані 4 напрямки: 1) в Орловську губернію через Могильовську (Злинка – Новозибків – Стародуб – Гринів); 2) в Курську (Любеч – Чернігів – Березна – Сосниця – Кролевець – Глухів); 3) в Київську (Нікольська-Слобідка – Бровари – Козелець – Ніжин – Борзна – Батурин – Конотоп); 4) в Полтавську (вхідним пунктом є також Нікольська-Слобідка і до Броварів шлях співпадає з другою гілкою шляху в Курську губернію, в Броварах шляхи розходяться і шлях іде на Бориспіль) [3, с. 11].

За наявними даними можна відобразити загальну картину руху біженців за півтора місяці (з середини вересня по листопад), які виявилися найскладнішими. Зокрема, через станцію Новозибків за цей період пройшло 151471 біженці (половина вересня – 78462 (в середньому за день 5231), весь жовтень – 73009 (в середньому за день 2920), а через станцію Бахмач – 268863 (половина вересня – 138288 (1 день – 9219), весь жовтень – 130575 (1 день – 5441)). Загалом тільки протягом серпня-листопада 1915 р. через найбільші станції губернії (Ніжин, Чернігів, Бахмач і Новозибків) пройшло понад 500 тис. біженців [3, с. 10].

З середини жовтня 1915 р. масштаб руху біженців зменшився. Дані за листопад уже однозначно свідчать про наявність у цей час одиничних невеликих партій (у порівнянні з багатотисячною хвилею попередніх місяців) [21, с. 8]. Зі шпальт місцевої періодики

дізнаємося, що *«Поліською залізницею в другій половині вересня проходило в середньому за день 5231 осіб, в першій половині жовтня – 4916, а тепер рух впав настільки, що після 10-го листопада, за 7 днів пройшло всього 195 осіб»* [21, с. 8]. Аналогічна ситуація спостерігалася і на гужових шляхах, де рух фактично припинився. Виняток складали поодинокі групи.

Вже 1 листопада 1915 р. Обласний комітет допомоги біженцям при Комітеті Південно-Західного фронту ВЗС постановив припинити облаштування нових приміщень на транзитних шляхах біженців. У зв'язку з майже повним припиненням руху населення гужовими шляхами, всі харчові пункти було вирішено закрити, а інвентар звезти в центральні пункти (бажано залізничні станції), штат персоналу розпустити. На залізничних шляхах слідування число харчових пунктів скоротили, мотивуючи це тим, що *«коли біженці рухалися залізницями десятками тисяч, то пункти мали бути на невеликій відстані один від одного; ні один пункт не був здатний обслужити всі потяги і біженці, ненагодовані на одному пункті, отримували харчі на іншому...; тепер, при незначному русі біженців, врегулювався і рух поїздів – вони йдуть швидко, зупинки зменшилися до нормальних розмірів, і потреба в харчуванні, без впливу на якість справи, може бути забезпечена меншим числом пунктів»* [5, с. 178–180].

Незважаючи на закриття багатьох харчових пунктів, деякі продовжували працювати. Зокрема, станом на травень 1916 р. продовжувалося надання допомоги на харчових пунктах в Новозибкові і Злинці, де щоденно біженці забезпечувалися гарячою їжею з однієї страви, а два рази на тиждень – з двох страв. Крім цього, раз на тиждень видавалося по 2 фунти круп (тим, хто жив у селах) на кожного члена родини, а також раз на місяць – по 5 фунтів пшеничного борошна на кожного члена родини [4, арк. 169]. Тобто можна констатувати, що процес надання допомоги біженцям у харчуванні аж ніяк не згортався, земці намагалися підтримувати її на попередньому рівні.

Через завершення масового переселення біженців вглиб імперії, з листопада 1915 р. проблема біженців не припинила бути в центрі уваги земців і не зникла з порядку денного земських зібрань. Відтепер діяльність перемістилася на організацію допомоги біженцям, що осіли в межах Чернігівської губернії. Варто зазначити, що губернська адміністрація залишала для проживання переселенців за умови, що вони не потребуватимуть допомоги громадських організацій. Це були службовці Поліської залізниці та особи, що *«так чи інакше пов'язані з Чернігівською губернією»* [5, с. 179]. Земські установи, громадські організації та національні товариства (у першу чергу Польський обивательський комітет) забезпечували біженців допомогою у пошуку роботи, а діти біженців мали можливість продовжити навчання у місцевих школах.

З середини листопада загострилася проблема інфекційних хвороб серед біженців. Нарада Чернігівського губернського комітету Відділу по влаштуванню біженців вирішила через значне накопичення хворих на кір в бараках харчового пункту перевести їх до залізничної лікарні, а також до міської лікарні і шпиталю Гоголівського приміщення. Решту заразних хворих мали направляти до Губернської земської лікарні. Ці заходи були вкрай важливі, адже допомога хворим та їхня ізоляція дозволяли зменшити масштаби епідемій і відповідно нейтралізувати негативні їх наслідки [4, арк. 172–172 зв.].

В 1916 р. робота земств в гуманітарній сфері продовжувалася, не втрачала своєї актуальності і проблема біженців. На загальнодержавному рівні спробою переглянути та вдосконалити закон «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. [8] стали «Керівні положення з облаштування біженців» [23], які набрали чинності після затвердження міністром внутрішніх справ О. Хвостовим 2 березня 1916 р. Вирішення проблем біженців на місцях покладалося на земські установи та муніципальні правління, які мали можливість залучати громадськість. На Губернські наради з улаштування біженців, до складу яких входили і земці було покладено втілення державної політики щодо біженців. Їх очолювали губернатори. Практичну реалізацію рішень цих нарад мали забезпечувати губернські та повітові земські комітети [23, с. 126]. Водночас автори «Керівних положень...» не виправили усі попередні недоліки. Невирішеним залишилося питання розподілу повноважень між установами, що надавали допомогу біженцям, а також взаємовідносин між ними. Однак

траплялися випадки успішного поєднання земської ініціативи та державного сприяння. Яскравим прикладом є асигнування з військового фонду 4000 руб. Ніжинській повітській земській управі на будівництво бараків для біженців-галичан [4, арк. 30]. Нові приміщення також облаштовувалися в інших куточках губернії: Брусиліві та Березні Чернігівського повіту. В Брусиліві, окрім дерев'яного бараку для біженців, було найнято 4 сільські хати [12, с. 5].

У травні 1916 р. відбулася Новозибківська повітова нарада з улаштування біженців. Голова зібрання С.І. Чарнолуський доповів, що в Новозибкові паралельно з земством працювала ще й інша організація допомоги біженцям – Центральний Обивательський комітет губерній Царства Польського, який займався видачею біженцям щомісячної допомоги на харчування і утримання квартир. Зібрання вирішило зі свого боку здійснювати видачу квартирних грошей біженцям у розмірі 1 руб. на кожного непрацездатного члена родини [4, арк. 169]. Загалом діяла ціла низка організацій, що відали справою допомоги біженцям в Чернігівській губернії. Зокрема, Товариство надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від війни; відділення Тетянинського комітету тощо [16, с. 21]. Для сприяння в пошуках роботи для вимушених переселенців Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу організував особливе Бюро праці. Ця інституція займалася пошуком по всій Росії роботи для біженців або відповідно до їх професії, або взагалі без врахування досвіду. Бюро праці мало свої представництва і на регіональному рівні, зокрема, і в м. Чернігові [21, с. 8].

З аналогічною метою 2 грудня 1915 р. в Чернігівській губернії розпочав свою діяльність Відділ Всеросійського товариства опіки над біженцями. Окрім пошуку роботи, перед останнім ставилося завдання забезпечити місцями для проживання нужденних біженців [17, с. 8–9]. Питання про працевлаштування біженців вирішувалося, головним чином, за рахунок використання їх на різних господарських роботах, оскільки робочих рук після мобілізацій катастрофічно не вистачало. Нарешті, для тих, хто не зміг влаштуватися на роботу, з воєнного фонду були виділені кошти з розрахунку 20 коп. добових для дорослих і 16 коп. – для дітей [17, с. 9]. Проте цього явно не вистачало для забезпечення більш-менш нормального існування всіх біженців.

Після революційних подій в лютому 1917 р. суспільство очікувало швидкого завершення війни. Біженці, перебуваючи в непростих умовах, сподівалися невдовзі повернутися додому. Однак війна продовжувалася і така можливість відкладалася на невизначений час. У червні 1917 р. на території України перебувало 849523 біженців, із них – 37910 осіб на території Чернігівської губернії [5, с. 61–62]. Тобто кількість переселенців зросла порівняно з даними за попередній період.

Тимчасовий уряд намагався продовжувати заходи своїх попередників у сфері допомоги біженцям, а тому вже у березні 1917 р. ним було виділено 52000000 руб. (кредитних коштів) для надання допомоги переселенцям з квітня по червень 1917 р. [19, с. 9].

1917 рік характеризувався поглибленням кризових явищ в соціально-економічному та політичному житті держави, що негативним чином позначилося на земських ініціативах. Гостро почала відчуватися нестача продовольства та інфляція грошей. Вже в серпні 1917 р. на сторінках місцевої періодики в Чернігівській губернії з'явилося звернення до біженців, в якому їх закликали не направлятися до м. Чернігова, оскільки в місті не було вільних квартир та відчувалася нестача продовольства, що загрожувало ситуацією, коли вони могли залишитися без харчів та даху над головою. Тим не менш, ті переселенці, які вже перебували в Чернігові, й надалі отримували допомогу від міських та земських органів самоврядування [10, с. 3].

Таким чином, організація допомоги біженцям була одним з ключових напрямків діяльності земських установ Чернігівської губернії. Земства організували попечительства та комітети допомоги біженцям, фінансували їхню роботу, вирішували побутові проблеми, починаючи від їхнього тимчасового розселення та харчування і закінчуючи працевлаштуванням та подальшою евакуацією вглиб імперії. Біженці отримували кошти на утримання квартир та продовольчі пайки, безкоштовну медичну допомогу, забезпечувалися одягом. Земства організували розгалужену мережу харчових і чайних пунктів на шляхах руху біженців.

В цілому заходи земців в гуманітарній сфері можна вважати ефективними, проте через недосконалу законодавчу базу, відсутність належного фінансування своїх ініціатив земства не завжди могли оперативнo вирішувати гострі проблеми. Втім, останнє аж ніяк не може применшити значення земських установ Чернігівської губернії в процесі надання допомоги соціально незахищеним верствам населення в роки Першої світової війни.

Вивчення зазначених проблем земської діяльності в роки Першої світової війни має стати предметом подальшого вивчення. Порівняння досвіду вирішення гуманітарних проблем у різних регіонах імперії, визначення місцевої специфіки земських ініціатив сприятиме формуванню наукової картини різновекторної діяльності земств та її результатів.

Список використаних джерел

1. Безугла О.О. Гуманітарна діяльність Чернігівського губернського земства в 1914–1918 роках. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Вип. 15: Серія: історичні науки: № 1: Збірник. Чернігів, 2002. С. 71–74.
2. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918). *Історична наука: проблеми розвитку: матеріали конференції*. Всесвітня історія. Луганськ, 2002. С. 6–10.
3. Движение беженцев в Черниговскую губернию. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 45. С. 10–11.
4. Державний архів Чернігівської області. Сборник документов об оказании помощи беженцам 1-й империалистической войны, 1915–1916 гг. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 560. 442 арк.
5. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харківська національна академія міського господарства. Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
6. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: «Апостроф», 2012. 568 с.
7. Жванко Л.М. Організація транспортування біженців Першої світової війни у тилі губернії України (літо – осінь 1915 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. № 40. С. 39–47.
8. Закон «Об обеспечении нужд беженцев» 30 августа 1915 г. Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Пг., 1915. Отд.1. 2-е полугодие. С. 2423–2426.
9. Земская и городская хроника Черниговской губернии. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 37. С. 2–3.
10. К беженцам. *Черниговская земская газета*. 1917. № 59. С. 3.
11. Комитет Ю.З.Ф. Всероссийского земского союза. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 39. С. 3.
12. Конотопское очередное уездное земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1916. № 51. С. 4–5.
13. Корреспонденция. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 33. С. 10–11.
14. Корреспонденция. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 42. С. 12–13.
15. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет). *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*. Вип. 8. Чернігів, 2007. С. 127–132.
16. Организации ведающие дело помощи беженцам в Черниговской губернии. *Черниговская земская неделя*. 1916. № 35. С. 21.
17. Отдел Всероссийского общества попечения о беженцах. *Черниговская земская неделя*. 1916. № 51. С. 8–9.

18. Петровська Ю.М. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели». *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів: ЧДПУ, 2008. Вип. 52. Серія: Історичні науки. № 5. С. 271–276.
19. По России. *Черниговская земская газета*. 1917. № 26. С. 9.
20. Помощь беженцам. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 31. С. 6.
21. Помощь беженцам. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 50. С. 8.
22. Рахно О.Я. Чернігівське губернське земство у 1914 – 1919 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів: ЧНПУ, 2011. Вип. 87. С. 251–256.
23. Руководящие положения по устройству беженцев от 2 марта 1916 года. *Законы и распоряжения о беженцах*. Вып. 2. М.: Городская типография, 1916. С. 121–137.
24. Черниговский губернский комитет по оказанию помощи пострадавшим от войны. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 22. С. 6.
25. Черниговское губернское земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 9. С. 4–6.
26. Черниговское губернское земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 11. С. 3–6.
27. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Чернігів, 1999. Вип. 4. С. 54–57.

References

1. Bezuhla O.O. Gumanitarna diyalnist Chernihivskogo gubernskogo zemstva v 1914–1918 rokah. *Visnik Chernihivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni T.G. Shevchenka*. Vip. 15: Seriya: Istorichni nauki: № 1: Zbirnik. Chernihiv, 2002. P. 71–74.
2. Bezuhla O.O. Diyalnist Chernihivskogo gubernskogo zemstva v skladi Vserossiyskogo zemskogo soyuzu (1914–1918). *Istorichna nauka: problemi rozvitku: materiali konferentsiyi. Vsesvitnya istoriya*. Luhansk, 2002. P. 6–10.
3. Dvizhenie bezhentsev v Chernigovskuyu guberniyu. *Chernigovskaya zemskay anedelya*. 1915. № 45. P. 10–11.
4. Derzhavniy arhiv Chernihivskoyi oblasti. Sbornik dokumentov ob okazanii pomoschi bezhentsam 1-y imperialisticheskoy voyny, 1915–1916 gg. F. 127. Op. 12. Spr. 560. 442 ark.
5. Zhvanko L.M. Bizhenstvo Pershoyi svitovoyi viyni v Ukrayini: Dokumenti i materialy (1914–1918 rr.). Harkivska natsionalna akademiya miskogo gospodarstva. Kharkiv: HNAMG, 2010. 360 p.
6. Zhvanko L.M. Bizhentsi Pershoyi svitovoyi viyni: ukrayinskiy vimir (1914–1918 rr.). Kharkiv: “Apostrof”, 2012. 568 p.
7. Zhvanko L.M. Organizatsiya transportuvannya bizhentsiv Pershoyi svitovoyi viyni u tilovi guberniyi Ukrayini (lito – osin 1915 r.). *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu*. 2014. № 40. P. 39–47.
8. Zakon «Ob obespechenii nuzhd bezhentsev» 30 avgusta 1915 g. Sobranie zakoneniyy i rasporyazheniy Pravitelstva, izdavaemoe pri Pravitelstvuyuschem Senate. Pg., 1915. Otd.1. 2-e polugodie. P. 2423–2426.
9. Zemskaya i gorodskaya hronika Chernigovskoy gubernii. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 37. P. 2–3.
10. K bezhentsam. *Chernigovskaya zemskaya gazeta*. 1917. № 59. P. 3.
11. Komitet Y.Z.F. Vserossiyskogo zemskogo soyuza. *Chernigovskaya zemskay anedelya*. 1915. № 39. P. 3.
12. Konotopskoe ocherednoe uezdnoe zemskoes obranie. *Chernigovskay azemskaya nedelya*. 1916. № 51. P. 4–5.
13. Koresspondentsiya. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 33. P. 10–11.
14. Korrespondentsiya. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 42. P. 12–13.

15. Mayboroda L. Blagodiyna dopomoga voyinam i tsivilnomu naselennyu v roki Pershoyi svitovoyi viyni na Chernihivschini (za materialami mistsevih gazet). *Skarbnitsya ukrayinskoyi kulturi: zbirnik naukovih prats*. Vip. 8. Chernihiv, 2007. P. 127–132.
16. Organizatsii vedayuschie delo pomoschi bezhentsam v Chernigovskoy gubernii. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1916. № 35. P. 21.
17. Otdel Vserossiyskogo obschestva popecheniya o bezhentsah. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1916. № 51. P. 8–9.
18. Petrovska Y.M. Osoblivosti gumanitarnoyi diyalnosti zemstv Chernihivskoyi huberniyi na pochatku Pershoyi svItovoyi viyni za materialami «Chernigovskoy zemskoy nedeli». *Visnik Chernihivskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni T.G. Shevchenka*. Chernihiv: ChDPU, 2008. Vip. 52. Seriya: Istorichni nauki. № 5. P. 271–276.
19. Po Rossii. *Chernigovskaya zemskaya gazeta*. 1917. № 26. P. 9.
20. Pomosch bezhentsam. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 31. P. 6.
21. Pomosch bezhentsam. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 50. P. 8.
22. Rakhno O.Y. Chernihivske hubernske zemstvo u 1914 – 1919 rr. *Visnik Chernihivskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni T.G. Shevchenka*. Chernihiv: ChNPU, 2011. Vip. 87. P. 251–256.
23. Rukovodyaschie polozheniya po ustroystvu bezhentsevot 2 marta 1916 goda. *Zakonyi i rasporyazheniya o bezhentsah*. Vyip. 2. M.: Gorodskaya tipografiya, 1916. P. 121–137.
24. Chernigovskiy gubernskiy komitet po okazaniyu pomoschi postradavshim ot voynyi. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 22. P. 6.
25. Chernigovskoe gubernskoezemskoe sobranie. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 9. P. 4–6.
26. Chernigovskoe gubernskoe zemskoes obranie. *Chernigovskaya zemskaya nedelya*. 1915. № 11. P. 3–6.
27. Shevchenko V. Problema bizhentsiv na Chernihivschini v roki Pershoyisvitovoyi viyni. *Problemi istorichnogo i geografichnogo kraeznavstva Chernihivschini*. Chernihiv, 1999. Vyp. 4. P. 54–57.

УДК 94 (477) (476)

Никоненко Д.М.,

доктор історичних наук,
радник голови Чернігівської обласної ради
(Україна, Чернігів), d_nikonenko@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті акцентовано проведено історичні паралелі між добою гетьманства Пилипа Орлика у політичному вигнанні (екзилі) і новітньою історією України. Підкреслено різючу схожість неадекватної з точки зору міжнародних відносин поведінки північного сусіда нашої держави Росії тоді і сьогодні. Констатовано, що фактична безкарність з боку міжнародної спільноти і міжнародних судових інституцій підитовхує Російську Федерацію до продовження ведення гібридної війни на сході нашої держави. Сконцентровано увагу на європейських прагненнях України і підтримці цього вектору її розвитку країнами європейської спільноти та США. На прикладі Чернігівщини наголошено на важливості тісного міжрегіонального (транскордонного) співробітництва з сусідньою Республікою Беларусь у гуманітарній сфері. Схарактеризовано існуючу практику розвитку білорусько-українських культурно-освітніх зв'язків Чернігівщини і Гомельщини на сучасному етапі.

Ключові слова: Пилип Орлик, суверенітет України, розвиток стосунків.

Nikonenko D.N.,
Doctor of Historical Sciences,
advisor to the chairman
Chernihiv Regional Council
(Ukraine, Chernihiv), d_nikonenko@ukr.net

The activities of Philip Orlik in the context of the development of Belarusian-Ukrainian cultural and educational relations at the present stage

The article focuses on historical parallels between the epoch of Hetman Philip Orlik in political exile (exile) and the newest history of Ukraine. The astonishing similarity of the behavior of the northern neighbor of our state of Russia, inadequate from the point of view of international relations, is underlined today and today. It was stated that actual impunity from the international community and international judicial institutions pushes the Russian Federation to continue the conduct of the hybrid war in the east of our state. The focus is on the European aspirations of Ukraine and the support of this vector of its development by the countries of the European community and the United States. On the example of Chernihiv region, the importance of close interregional (cross-border) cooperation with the neighboring Republic of Belarus in the humanitarian sphere was noted. The existing practice of developing the Belarusian-Ukrainian cultural and educational ties between Chernihiv and Gomel regions at the present stage is characterized.

Key words: Philip Orlik, Ukraine's sovereignty, development of relations.

Никоненко Д.Н.,
доктор исторических наук,
советник председателя Черниговского областного совета
(Украина, Чернигов), d_nikonenko@ukr.net

Деятельность Филиппа Орлика в контексте развития белорусско-украинских культурно-образовательных связей на современном этапе

В статье акцентированно проведено исторические параллели между эпохой гетманства Филиппа Орлика в политическом изгнании (эксиле) и новейшей историей Украины. Подчеркнуто поразительное сходство неадекватного с точки зрения международных отношений поведения северного соседа нашего государства России тогда и сегодня. Констатировано, что фактическая безнаказанность со стороны международного сообщества и международных судебных институтов подталкивает Российскую Федерацию к продолжению ведения гибридной войны на востоке нашей страны. Сконцентрировано внимание на европейских устремлениях Украины и поддержке этого вектора ее развития странами европейского сообщества и США. На примере Черниговщины отмечена важность тесного межрегионального (трансграничного) сотрудничества с соседней Республикой Беларусь в гуманитарной сфере. Охарактеризовано существующую практику развития белорусско-украинских культурно-образовательных связей Черниговщины и Гомельщины на современном этапе.

Ключевые слова: Филипп Орлик, суверенитет Украины, развитие отношений.

Народжений 345 років тому матір'ю-білорускою Іриною Малаховською у селі Косути Ошмянського повіту Віленського воєводства (сьогодні це Вілейський район Мінської області Республіки Беларусь) і хрещений за православним звичаєм, Пилип Степанович Орлик свідомо поклав своє життя на вівтар України.

Маючи білорусько-чеське родове коріння Пилип Орлик став по праву **українським** політичним, державним і військовим діячем, поетом, публіцистом. Використовуючи вроджений дар мовознавства, набувши певних знань у колеґіумі у Вільно, а також у Києво-Могилянській колеґії, він власними стараннями отримав можливість працювати

у канцеляріях поруч з київським митрополитом та гетьманом України Іваном Мазепою. При ньому Пилип Орлик був не лише Генеральним писарем Війська Запорозького, але і довіреною особою.

Природній хист і поступове набуття політичного досвіду дозволили Пилипу Орлику свідомо стати прибічником Івана Мазепи, розділити його власні погляди на майбутню долю України.

Після участі разом з Іваном Мазепою у виступі проти Петра I 1708 року Пилип Орлик потрапив у першу українську політичну еміграцію у Бендерах (Османська імперія), де на демократичних засадах 5 квітня 1710 року при політичній підтримці шведського короля Карла XII був обраний гетьманом України (у вигнанні).

Невдовзі після цього обрання посол Франції у Константинополі Дезайер зустрівся з Пилипом Орликом і потім інформував про зустріч міністра закордонних справ Торсі: «Новий запорозький гетьман – людина з розумом і освітою. Він гарно тримається, зовсім молодий (38 років). Гетьман казав мені, що впевнений у визволенні України з-під москалів» [1].

Історик Дмитро Дорошенко зазначав: «Орлик старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня» [1].

Аналіз тодішньої поточної політичної ситуації привів Пилипа Орлика до переконання, що гарантією незалежності й територіальної цілісності України можуть стати шведська підтримка, утвердження миру і військово-співробітництво з Кримським ханством.

Швеція та Туреччина і сьогодні підтримують Україну. Офіційний робочий візит до України Президента останньої Реджепа Ердогана у жовтні 2017 року ще раз підтвердив, що він активно проводитиме курс на підтримку територіальної цілісності України і деокупації Криму.

Так звана «Бендерська конституція» (сучасне місто Бердери, Республіка Молдова) готувалась Пилипом Орликом задля згуртування навколо себе прихильників створення незалежної Української держави. Повна її назва «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська

Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою».

Ми сьогодні звикли, що цей ухвалений козаками 5 квітня 1710 року на правому березі ріки Дністер біля містечка Тягина документ іменується «Конституцією Пилипа Орлика» (першою українською Конституцією, або однією із перших європейських конституцій).

Зрозуміло, що з урахуванням політичної ситуації (його мали обирати гетьманом) автор обмежував у тексті документа гетьманські вольності, закладаючи в основу своєї діяльності демократичні засади українського державотворення.

Хоча, справедливості заради, варто зазначити, що Пилип Орлик сповідував монархічні засади державотворення і бачив Україну суверенною державою на чолі з монархом, якого свідомо обмежував у правах і вважав лише гарантом стабільності політичної системи України як державного утворення.

При всьому цьому не можна применшувати значущість цього документа навіть для сучасного конституційного процесу в незалежній Україні.

На жаль, і зараз нам доводиться боротися за політичне й церковне відокремлення України від Московії.

Тоді Правобережжя Дніпра підтримало гетьмана у вигнанні, а Лівобережжя з Іваном Скоропадським схилилося до московського уряду і самого Петра I.

Сьогодні частина обманутого населення двох східних областей України бачить свій порятунок теж у Москві. Історичний і політичний досвід гетьманства Пилипа Орлика (1710–1742 рр.) не навчив прихильників сепаратизму нічому.

У нашому суспільстві є різні думки щодо подальшої долі окупованої Росією частини Донбасу. Одна з них є у щоденнику відомого українського письменника Олеся Гончара ще 1990-х років минулого століття і суголосна з настроями певної частини української спільноти: «Донбас – це ракова пухлина, то відріжте його, киньте в пельку імперії, хай подавиться! Бо метастази задушуть всю Україну! Що дає Донбас нашій духовності, нашій культурі? Ковбасний регіон і ковбасна психологія! Єдину українську школу й ту зацькували... Ні, хай нас буде менше на кілька мільйонів, але це буде нація. Ми здатні будемо відродитись, увійти в європейську цивілізовану сім'ю... А так ніколи ладу не буде.

Буде розбій і вічний шантаж» [2].

Як і в період гетьманства Пилипа Орлика у вигнанні, нашими союзниками залишаються європейські країни і США.

11 жовтня на Чернігівщині перебував з робочим візитом Надзвичайний і Повноважний Посол Швеції в Україні Мартін Хагстрьом.

Він мав зустріч у Чернігівській міській раді, взяв участь у відкритті Центру надання адміністративних послуг Кіптівської об'єднаної територіальної громади – першої на Чернігівщині. Тобто Швеція і досі надає потужну підтримку Україні в питаннях збереження територіальної цілісності та суверенітету України, просуванні процесів децентралізації.

Суттєво буде зазначити, що 2014-го року понад 70% шведів заявили про необхідність надати Україні економічну й політичну підтримку, навіть ризикуючи спровокувати конфлікт з Росією.

З урахуванням сучасного політичного оточення України нам слід дуже розумно вибудовувати добросусідські стосунки з Беларуссю. Досвід Пилипа Орлика вчить нас цьому.

Мирні стосунки з географічними сусідами є запорукою подальшого збереження суверенітету, територіальної цілісності та успішного розвитку держави. Нам це зараз зрозуміло як нікому і ніколи.

Маючи 183 км кордону з Росією, Чернігівщина вже втратила 162 своїх кращих синів у неоголошеній російсько-українській гібридній війні. Історичні паралелі з добою Пилипа Орлика очевидні.

Беларусь сприяє урегулюванню цього конфлікту в Україні.

Виступаючи у жовтні 2017 року в Мінську перед учасниками пленарного засідання Ради єпископських конфедерацій Європи, Президент Республіки Беларусь Олександр Лукашенко сказав: «Это страшная беда, что мы не можем в своем доме навести порядок.

Это говорит о тяжелейшем кризисе в Европе. Беда в том, что происходит в Украине. Но еще большая беда в том, что мы не можем остановить войну. Мы не можем дать надежду на будущее не только молодежи прекрасного государства, каковым является Украина, мы лишаем всякой жизни и надежды среднее и старшее поколение» [3].

Важко дається виконання Мінських угод, альтернативи яким не бачать ні Європа, ні Україна, ні Беларусь.

Добре, що архітектура сучасного українсько-білоруського культурно-освітнього співробітництва дозволяє нам не лише зберігати напрацьовані здобутки, а й примножувати їх. Важливим при цьому є подальший розвиток прикордонного (регіонального) співробітництва – як економічного, так і культурного, туристичного.

27 вересня між Чернігівською обласною державною адміністрацією та Гомельським обласним виконавчим комітетом було підписано нову Угоду про співробітництво у сфері туризму. Ця подія, приурочена до святкування

Всесвітнього дня туризму та Дня туризму в Україні, є свіжим прикладом такої співпраці.

Студенти із Беларусі навчаються у Чернігівському національному технологічному університеті.

Юнаки і дівчата з Гомельщини змагаються з ровесниками у навчально-пізнавальній грі «Брейн ринг» на Чернігівському обласному телебаченні.

Продовжується обмін досвідом роботи між прикордонними районами Гомельщини і Чернігівщини у галузі шкільної освіти.

Чверть століття у Чернігові проводиться Міжнародний фестиваль «Слов'янські театральні зустрічі» за участю білоруських театральних колективів. Цьогоріч він стартував 20 жовтня – у переддень ювілею Пилипа Орлика.

У обласному центрі успішно працює білоруське національно-культурне товариство як невідемна складова нашої співпраці у культурній сфері (музейній, театральній), тощо.

Не слабшає журналістське братство між редакційними колективами регіональної та місцевої періодичної преси.

«Розумовськими зустрічами» ми продовжуємо та підтверджуємо практичними діями співробітництво дослідників України та Беларусі у царині вивчення також правничого доробку гетьмана України Пилипа Орлика і його проєкції на сучасні міждержавні відносини у всіх їх цивілізованих проявах. Особливо в частині дотримання норм міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Сьогодні виповнюється 345 років від дня народження Пилипа Орлика. URL: http://zik.ua/news/2017/10/11/sogodni_vypovnyuietsya_345_rokiv_vid_dnya_narodzhennya_pylypa_orlyka_1184177.
2. Донбас – це пухлина, то відріжте його, – в українського класика виявили гучні слова. URL: <http://expres.ua/news/2017/09/28/264325-donbas-pukhlyna-vidrizhte-yogo-ukrayinskogo-klassyky-vyyavyly-guchni-slova>.
3. Лукашенко об'яснив, чому не вдається закончить війну на Донбасі. URL: <http://www.amn.com.ua/svit/lukashenko-obyasnyl-pochemu-ne-udaetsya-zakonchyt-voynu-na-donbasse>.

References

1. Sohodni vypovniuietsia 345 rokiv vid dnia narodzhennia Pylypa Orlyka. Available at: http://zik.ua/news/2017/10/11/sogodni_vypovnyuietsya_345_rokiv_vid_dnya_narodzhennya_pylypa_orlyka_1184177.
2. Donbas – tse pukhlyna, to vidrizhte yoho, – v ukrainskoho klassyky vyjavyly huchni slova. Available at: <http://expres.ua/news/2017/09/28/264325-donbas-pukhlyna-vidrizhte-yogo-ukrayinskogo-klassyky-vyyavyly-guchni-slova>.
3. Lukashenko obiasnyl, pochemu ne udaetsia zakonchyt voynu na Donbasse. Available at: <http://www.amn.com.ua/svit/lukashenko-obyasnyl-pochemu-ne-udaetsya-zakonchyt-voynu-na-donbasse>.

УДК 94:352 (477)

Прищеп О.О.,

*студент магістратури Навчально-наукового інституту історії,
етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), alex7773335@ukr.net*

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ ТА ЇХ СІМ'ЯМ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йде мова, про один із важливих напрямків гуманітарної діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії в роки Першої світової війни – допомогу військовослужбовцям та їх сім'ям. Початок війни порушив звичний ритм життя та призвів

до появи нових напрямків діяльності міського самоврядування та трансформації вже існуючих. На основі архівних матеріалів та місцевої преси проаналізовано завдання, які постали перед містами у зв'язку з появою великої кількості соціально незахищеного населення та вивчено способи їх вирішення. Визначено форми надання допомоги та роль органів міського самоврядування в системі державних установ та громадських організацій, які займалися наданням допомоги військовим та їх сім'ям, оцінено ефективність діяльності міського самоврядування в питаннях допомоги військовослужбовцям та їх родинам.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Перша світова війна, військовослужбовці, міста, Всеросійський союз міст.

Pryshchepa O.O.,

student of a magistracy at the Educational and Scientific Institute of history,
ethnology and law of the name of O.M. Lazarevsky
National University "Chernihiv Collegium" named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), alex7773335@ukr.net

The activity of city self-government institutions of Chernihiv province to assist soldiers and their families during World War I

The article deals with one of the important areas of the humanitarian activities of the bodies of the municipal self-government of Chernihiv province during the First World War – assistance to servicemen and their families. The beginning of the war broke the usual rhythm of life and led to the emergence of new spheres of urban self-government and the transformation of existing ones. On the basis of archival materials and local press, the problems that faced the cities in connection with the emergence of a large number of socially vulnerable population were analyzed and ways of their solution were studied. The forms of assistance and the role of bodies of local self-government in the system of state institutions and non-governmental organizations engaged in providing assistance to the military and their families were determined, evaluated the effectiveness of city self-government in matters of assistance to servicemen and their families.

Key words: Chernihiv province, First World War, soldiers, cities, All-Russian Union of Cities.

Прищепя А.А.,

студент магистратуры Учебно-научного института истории,
этнологии и правоведения имени А.М. Лазаревского
Национального университета «Черниговский коллегийум» имени Т.Г. Шевченко
(Украина, Чернигов), alex7773335@ukr.net

Деятельность органов городского самоуправления Черниговской губернии по оказанию помощи военнослужащим и их семьям в годы Первой мировой войны

В статье идет речь об одном из важных направлений гуманитарной деятельности органов городского самоуправления Черниговской губернии в годы Первой мировой войны – помощи военнослужащим и их семьям. Начало войны нарушило привычный ритм жизни и привело к появлению новых направлений деятельности городского самоуправления и трансформации уже существующих. На основе архивных материалов и местной прессы проанализированы задачи, стоящие перед городами в связи с появлением большого количества социально незащищенного населения и изучены способы их решения. Определено формы оказания помощи и роль органов городского самоуправления в системе государственных учреждений и общественных организаций, которые занимались оказанием помощи военным и их семьям, оценена эффективность деятельности городского самоуправления в вопросах помощи военнослужащим и их семьям.

Ключевые слова: Черниговская губерния, Первая мировая война, военнослужащие, города, Всероссийский союз городов.

Перша світова війна внесла суттєві корективи у діяльність органів міського самоврядування. Тому з початком воєнних дій з'явилася низка нових напрямків їх діяльності та розпочалася трансформація вже існуючих.

Одним із головних напрямків діяльності тогочасних органів міського самоврядування був саме гуманітарний, який проявлявся в допомозі біженцям, військовослужбовцям та їх сім'ям, облаштуванні шпиталів для хворих та поранених воїнів. Аналіз внеску органів міського самоврядування Чернігівської губернії у справу надання допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям є важливим кроком до формування більш повної наукової картини різнопланової діяльності органів міського самоврядування та її результатів. Отже, актуальність дослідження зумовлена, насамперед, необхідністю наукового осмислення та аналізу внеску органів міського самоврядування на теренах Чернігівської губернії у справу надання гуманітарної допомоги соціально незахищеним верствам населення в умовах воєнного часу, оскільки ця складова їхньої багатовекторної діяльності не знайшла свого повного відображення в історіографії. Крім того, сьогодні, коли на території України відбуваються воєнні дії в ході Антитерористичної операції, вивчення позитивного досвіду діяльності органів міського самоврядування в гуманітарній сфері є необхідним та корисним, насамперед, із точки зору можливого запозичення відповідних практик надання гуманітарної допомоги населенню, вивчення механізмів взаємодії органів місцевої влади та самоврядування, а також громадськості у цій нелегкій справі тощо.

За радянських часів дослідники довгий час не зверталися до вивчення історії державної влади в Російській імперії. Спеціальні дослідження з даної проблематики не проводилися. А тема гуманітарної допомоги органів місцевого самоврядування взагалі знаходилася під негласним табу. З розпадом СРСР та здобуттям Україною незалежності, у 1990-х рр. вітчизняна історична наука поповнилася цілою низкою досліджень, присвячених різним аспектам Першої світової війни, в тому числі і соціальним. Це пов'язано з тим, що вітчизняні науковці, ознайомившись із тенденціями європейської історичної науки, сприйняли та почали активно розвивати напрямок соціальної історії, в якій провідна роль та увага відводилася простій людині, а не макропроцесам (бойовим діям, міжнародним відносинам і т.д.).

Аналіз літератури свідчить про те, що дослідження діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії у справі допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям в роки Першої світової все ще перебуває у стані розробки і не знайшло свого повномасштабного висвітлення. Проте, на даний момент існує чимало праць вітчизняних істориків, присвячених гуманітарній діяльності органів міського самоврядування під час Першої світової війни. Так, фундаментальні дослідження, що стосуються проблеми біженства під час Першої світової війни, належать Л.М. Жванко [13–16], яка у декількох монографіях [13, 14] та статтях розглянула історіографію проблеми біженства, його витоки, простежила та описала відносини між міськими та державними інституціями, з одного боку, та біженцями, з іншого боку. Також вона детально дослідила шляхи транспортування та евакуації біженців, допомогу їм з боку Всеросійського союзу міст в Україні, підготувала та впорядкувала значний комплекс документів та матеріалів з даної проблематики.

Діяльність Всеросійського союзу міст в Україні та напрямки його роботи в гуманітарній сфері (насамперед, допомога хворим та пораненим воїнам) розглянули в своїх роботах О.М. Донік [11, 12] та Л.М. Жванко [15]. Дослідники відзначили виняткову роль цієї організації в процесі надання допомоги постраждалим та звернули увагу на активну співпрацю міського самоврядування та структур Союзу. Аспект благодійності в роки Першої світової війни детально розглянули Н.І. Загребельна та І.А. Коляда у монографії «Велика війна: українство та благодійність (1914–1917 рр.)» [17].

В окрему групу можна виокремити науковців, які безпосередньо на регіональному рівні займаються проблемою діяльності органів міського самоврядування на теренах Чернігівської губернії. До них відносяться Л.М. Шара [25–29] та Л.О. Майборода [19]. Розробки цих дослідниць представлені численними публікаціями у наукових журналах та збірниках. Так, Л.О. Майборода в своїх публікаціях дослідила благодійну діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії до та під час Першої світової війни.

Найбільш ґрунтовні дослідження, присвячені діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії, здійснила Л.М. Шара. Перу дослідниці належить більше двох десятків наукових статей з даної тематики, частина з яких присвячена діяльності органів міського самоврядування м. Чернігова часів Першої світової війни. Зокрема, в працях Л.М. Шари розглянуто основні напрямки діяльності органів міського самоврядування під час війни, акцентовано увагу на трансформації функцій міської думи та управи, описані нові напрямки діяльності чернігівського самоврядування по допомозі біженцям, військовим та їх сім'ям, хворим та пораненим особам, а також продовольчій, освітній та благодійній підтримці населення.

Загалом сучасна українська історіографія характеризується превалюванням нових, соціально орієнтованих, напрямків досліджень та позначена появою праць, автори яких залучають до наукового обігу нові джерела, а також роблять більш ґрунтовними та конкретними висновки своїх попередників. Однак, необхідно зауважити, що сьогодні простежується недостатня кількість комплексних монографічних досліджень із зазначеної проблематики, а основна маса досліджень представлена, переважно, науковими розвідками в місцевих періодичних виданнях.

Дослідження означеної проблеми цілком забезпечене необхідними джерелами. Передусім, законом «Про піклування за нижніми військовими чинами та їх родинами» [18]. Також вивчення діяльності міського самоврядування у справі допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям стало можливим завдяки використанню журналів і постанов чергових та надзвичайних сесій міських дум та управ, доповідей і звітів органів самоврядування. Ці інформативні джерела містять фактологічний матеріал про діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії та дозволяють простежити процес вироблення рішень, виявити спектр думок, позицій та дискусій, які виникали як всередині міського самоврядування, так і в їх взаєминах з адміністрацією.

Іншим важливим джерелом є періодичні видання, що дозволили висвітлити різні аспекти роботи самоврядних інституцій з позиції їх громадського сприйняття.

Отже, джерельна база є цілком репрезентативною й дозволяє проаналізувати діяльність органів міського самоврядування Чернігівській губернії в роки Першої світової війни у справі надання допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі актуалізованої джерельної бази вивчити особливості діяльності міського самоврядування Чернігівської губернії в роки Першої світової війни у справі надання допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям, з'ясувати її форми, а також організаційні основи.

Армія для мешканців Російської імперії була запорукою стабільності. Тому не дивно, що з початком Першої світової війни військовослужбовцям намагалися всіляко допомогти. Вже 19 липня 1914 р. на засіданні Ніжинської міської управи було оприлюднено указ Правлячого Сенату про початок мобілізації на військову службу чоловіків у зв'язку з початком війни. Одразу після цього було прийнято рішення зберегти в половинному розмірі заробітну платню для сімей службовців міської управи, які підлягали призову до війська, а для подальшого вивчення цього питання було створено спеціальну комісію.

В проекті постанови, яку мала затвердити міська дума, грошовий оклад повинні були отримувати дружини міських службовців, починаючи з серпня 1914 р. й доти, доки виявлялася в цьому необхідність. Всі витрати міська управа розраховувала покрити за рахунок кредиту в 10000 руб., отриманого в міських кредитних установах [1, арк. 215]. Разом з цим, управа розглянула питання про надання допомоги сім'ям містян, призваних на дійсну службу. Для обстеження безпосередньо на місцях матеріального становища таких сімей було також обрано спеціальну комісію. [20, с. 6].

Чернігівська міська дума на своєму черговому засіданні 24 липня 1914 р. затвердила рішення, аналогічне до рішення Ніжинської міської управи, про надання допомоги сім'ям міських службовців, призваних на дійсну службу. Більше того, дума вирішила зберегти на час війни за службовцями їх робочі місця та видати їм одноразово половину місячного жалування. На місця службовців, що були призвані на війну, тимчасово були запрошені інші особи.

Також міський голова Чернігова ознайомив думу із правилами видачі грошової допомоги сім'ям запасних та ратників, призваних до армії, зазначивши при цьому, що закон не передбачав надання допомоги позашлюбним дітям. Дума прийняла рішення взяти на себе їхнє забезпечення. Малолітніх дітей запасних воїнів, що потребували опіки, було направлено в міські притулки – «ясла». На фінансування останніх було асигновано 1000 руб. із бюджету міста [23, с. 3–4]. Серед інших важливих рішень ухвалених на засіданні, слід виділити такі:

1) полкам, що йшли з Чернігова – Переволоченському та Хвалинському, було надано по 1000 руб. на потреби солдат;

2) на допомогу Міському опікунству про бідних для забезпечення сімей нижчих чинів, призваних на війну, понад казенного пайку було вирішено виділити 1000 руб.

Загалом, Чернігівська міська дума асигнувала на потреби, викликані війною, в розпорядження управи 25000 руб. Значну частину коштів дума порекомендувала управі зайняти в міському громадському банку. Але внаслідок того, що ця позичка разом з наявними боргами міста Чернігова значно перевищувала річну суму міських боргів за минулий рік, згідно зі ст. 79 Міського положення зазначена постанова міської думи мала бути затверджена міністром внутрішніх справ. Паперова тяганина із дозволом на отримання кредиту продовжувалася близько місяця. 22 вересня 1914 р. місто все ж таки отримало довгоочікуваний дозвіл [3, арк. 1–5].

Цікаво, що цього ж дня, 22 вересня 1914 р. Чернігівська міська дума розглянула доповідь міської управи, в якій вказувалося, що згідно зі статтею 63 закону «Про піклування за нижніми військовими чинами та їх родинами» 1912 р. продовольчий пайок для родини військовослужбовців має бути однаковим, незалежно від того, чи був призваний для служби житель села, або ж міста. Дума, вважаючи, що пайок разом з натуральним господарством, дозволяє родинам сільських військовослужбовців існувати цілком нормально, зазначила, що дорожнеча міського життя ставить сім'ї військовослужбовців із міст в безвихідну ситуацію. Відповідне прохання з переглядом норм продовольчого забезпечення було надіслано міністру внутрішніх справ, аби він посприяв у вирішенні даного питання. 17 січня 1915 р. до міської думи надійшла відповідь з міністерства, з якої випливало, що відповідне прохання вже внесене міністром внутрішніх справ до Верховної Ради із опіки осіб, призваних на війну [6, арк. 3–4].

В інших містах губернії коштів для виплат сім'ям військових не вистачало, але міста по-різному намагалися вирішити дане питання. Так, Стародубська міська дума в надзвичайному засіданні 8 серпня 1914 р. для того аби знайти кошти на для допомоги сім'ям воїнів призваних на війну, постановила збільшити на 1,5% оподаткування з нерухомого майна містян [4, арк. 1]. Середино-Будський міський староста 26 липня 1914 р. надіслав чернігівському губернатору рапорт з проханням дозволити йому збір пожертвувань, задля допомоги сім'ям призваних на війну. Збір коштів він обіцяв проводити особисто, а всі суми пожертвувань заносити в спеціальну квитанційну книгу [5, арк. 3–1]. Остерська міська дума на засіданні 21 вересня 1914 р. вирішила питання нестачі коштів шляхом скорочення «не особливо важливих» видатків:

1) на ремонт та облаштування міських скверів, бульварів та кладовищ – на 299 руб. 40 коп.;

2) на облаштування базарних рундуків – 200 руб.;

3) на прибирання площ та вулиць – 200 руб.;

4) на сплату за позиками на шкільне будівництво – 206 руб. 40 коп., як не потребуючі сплати цього року і 344 руб. попередньо внесених в кошторис;

5) на штукатурку будівлі міської думи – 168 руб.

Таким чином, було зекономлено 1418 рублів, 45 коп. Щомісячні видатки на допомогу сім'ям призваних встановлювалися в розмірі 176 руб. 50 коп. [2, арк. 74–75].

Починаючи з листопада 1914 р., коли людські втрати на фронтах та в тилу стали відчутними, міське самоуправління почало клопотатися про збереження пам'яті про загиблих на війні воїнів. Ніжинська міська дума, однією з перших, на засіданні 5 листопада 1914 р. обговорила ситуацію, пов'язану зі смертю деяких вояків в лазаретах, госпіталях, лікарнях, а також необхідністю вшанування їхньої пам'яті. Міською думою було вирішено:

- 1) доручити міській управі отримати дозвіл від Грецької церкви на відведення відповідного почесного місця для поховання загиблих воїнів на Грецькому кладовищі;
- 2) на могилах встановити дубові хрести з написами, а всі видатки на ці потреби покрити за рахунок бюджету міста;
- 3) питання про встановлення спільного братського пам'ятника для загиблих залишити відкритим до закінчення війни [1, арк. 318].

12 листопада 1914 р. аналогічне питання було розглянуте Чернігівською міською управою, яка прийняла рішення про відведення особливого кладовища та встановлення пам'ятників на могилах загиблих солдатів. Також було вирішено по завершенні війни встановити меморіальну дошку з іменами полеглих. Міська дума погодилася з усіма пропозиціями управи [24, с. 4].

Важливим досягненням у сфері допомоги військовим та їх родинам, було те, що протягом 1914 р. в Чернігові, Ніжині, Глухові та інших найбільших містах губернії були створені місцеві опікунства над сім'ями військовозобов'язаних, які координували усю діяльність органів місцевого самоврядування та інших установ. Надзвичайно цінними є архівні відомості про видачу грошової допомоги сім'ям воїнів з Чернігова в 1914 р. Так, загалом, від початку бойових дій і до кінця 1914 р. було надано допомогу сім'ям 399 чернігівських військовослужбовців на суму 16380 руб. Розмір допомоги, що надавалася, був різним – від 8 руб. на одного родича і до 72 руб. на велику сім'ю (9–10 осіб і більше). Коштів на той момент, вочевидь, вистачало, оскільки за повідомленням міського голови 4024 руб., які залишилися, було передано до губернських органів. Це свідчить про те, що зайві гроші не витрачалися, аби куди, а передавалися точно своїм адресатам [10, арк. 88].

Трохи по-іншому склалася ситуація на місцях, де коштів не вистачало. Вже 21 січня 1915 р. до Ніжинської міської думи потрапила доповідь голови міського опікунства над сім'ями військовозобов'язаних, в якій він повідомляв, що коштів для допомоги найбіднішим сім'ям військових катастрофічно не вистачає. Всього сімей, які потребували допомоги, було 116. Останнім у грудні 1914 р. були видані всі кошти, що були в розпорядженні опікунства – 400 руб., а також 90 руб. – пожертв від Ніжинського єврейського товариства та 400 руб., отриманих від читання лекцій членами опікунства – Заболотистим та Купичем. У зв'язку з цим Ніжинська міська дума постановила асигнувати на січень, лютий, березень і квітень 1915 р. для видачі допомоги по 400 руб. на місяць, тобто всього 1600 руб., із кошторису воєнних видатків міського бюджету, запланованих на 1915 р. [7, арк. 12].

Міські органи самоврядування час від часу влаштовували акції зі збору коштів на подарунки воїнам, а також на їх потреби. Це були з їхнього боку надзвичайно важливі кроки, які підтримували моральний настрій у війську, сприяли його боєготовності. Така діяльність отримувала схвальні відгуки не лише від рядових солдат, але й від вищого військового керівництва. Так, 23 березня 1916 р. на засіданні Ніжинської міської думи було оголошено подяку Начальника штабу Верховного Головнокомандувача від 14 березня 1916 р., генерала від інфантерії Алексєєва членам міської управи за отримані подарунки для воїнів. Загалом, за інформацією, якою володіла дума, на подарунки була асигновано 380 руб., ще 189 руб. 45 коп. та 21 руб. цукром було зібрано як пожертви [8, арк. 37].

1916 р. характеризувався погіршенням соціально-економічної ситуації як на місцях, так і в країні загалом. Значно зріс дефіцит бюджетів багатьох міст губернії, давалася взнаки інфляція, ріст якої призводив до зубожіння населення. Однак незважаючи на це, міські органи самоврядування продовжували фінансову підтримку сімей військових із урахування всіх реалій життя. Про це свідчить доповідь голови Ніжинського міського опікунства, присвячена аналізу становища сімей військовозобов'язаних, адресована членам міської думи від 21 вересня 1916 р. У ній, зокрема, наголошувалося на тому, що протягом перших чотирьох місяців 1916 р. Ніжинською міською думою на допомогу сім'ям військових було виділено 2200 руб. або по 550 руб. на місяць. Для порівняння: за аналогічний період часу 1915 р. було виділено лише 1600 руб. або 400 руб. на місяць. В першу чергу, це пов'язано з дорожнечою товарів першої необхідності. Більше того, міське опікунство прохало думу про надання

додаткової фінансової допомоги для сімей військовослужбовців на чотири останні місяці 1916 р. у зв'язку зі зростаючими темпами інфляції. В проекті передбачалося асигнування думою 2600 руб., тобто по 650 руб. на місяць. Хоча міський бюджет і був в скрутному становищі, але кошти все ж виділили [8, арк. 115].

Особлива увага приділялася георгіївським кавалерам та їх сім'ям, оскільки вони отримали свої нагороди за особливу хоробрість, проявлену в боях з ворогом, та користувалися пошаною в суспільстві. Саме для них, 26 листопада 1916 р. з ініціативи Чернігівської міської думи був проведений «кухлевий збір». Додатково думою було виділено 300 руб. для частування георгіївських кавалерів обідами [9, арк. 437]. Піклувалися також і про їх дітей. 14 грудня 1916 р. за пропозицією губернатора Чернігівська міська дума заснувала стипендії для дітей георгіївських кавалерів в таких розмірах: в I та II Вищих чоловічих училищах і Вищому жіночому училищу – 25 руб. на особу, а в Торговій школі – 30 руб. Також при розподілі міської стипендії дітям георгіївських кавалерів надавалася перевага [9, арк. 456].

В 1917 р. соціально-економічна ситуація продовжувала погіршуватися. В міста губернії перестала надходити державна грошова компенсація за надання додаткових пайків сім'ям призваних на війну. Станом на березень 1917 р. борг уряду перед Черніговом становив вже 20000 руб., у зв'язку з чим дума постановила порушити клопотання про якнайшвидше поверненню місту коштів. Втім місто, навіть за таких умов, не припиняло допомогу ні на мить, надаючи її й надалі [22, с. 7].

Продовжувалася й надалі допомога, адресована воїнам, що перебували на фронті. За сприяння Чернігівської міської думи 23 березня 1917 р. був проведений «кухлевий збір» та збір коштів за підписками, а 24 березня – збір продуктів та речей першої необхідності. Незважаючи на всю скрутну ситуацію, збір допомоги для воїнів мав вагомі результати. Було зібрано:

- 1) за «кухлевим збором» – 1260 руб. 21 коп.;
- 2) за підписними листами – 350 руб. 15 коп.;
- 3) решта грошових пожертв – 750 руб. 90 коп.;
- 4) ящик пожертв з подарунками (сорочки, хустки, цукор, цигарки, папір, конверти, сало, ковбаса та ін.);
- 5) від ради братства св. Михайла – 5000 книг «Пасхального песнопення»;
- 6) від Чернігівського дамського комітету – 300 пакетів з подарунками.

Таким чином, було зібрано 2361 руб. 21 коп. грошима, а також чимало подарунків, їжі та речей першої необхідності [21, с. 5].

Загалом організація допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям стала важливим напрямком діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії. Вона полягала, насамперед, у фінансовій допомозі сім'ям військовослужбовців. Окрім загальнодержавної, сім'ї військовослужбовців отримували допомогу і від органів міського самоврядування, яка надавалася через спеціально створені місцеві опікунства про військових. Родичам останніх також надавалися різноманітні пільги, які мали полегшити їх життя. Для військовослужбовців, які перебували на фронті, органи самоврядування проводили збори коштів та подарунків. Навіть за значного погіршення соціально-економічного становища органи міського самоврядування продовжували матеріально підтримувати воїнів та їх родини.

Діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії у справі допомоги військовослужбовцям та їх сім'ям в роки Першої світової війни має стати подальшим предметом вивчення науковців, адже існує гостра необхідність в нових дослідженнях, які стосуватимуться вивчення вже загальнодержавних тенденцій у гуманітарній допомозі. Їх повне висвітлення, неможливе без врахування регіональної специфіки.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 839. Протоколи засідань Нежинської городской думи и балансы общественных банков, присланные на утверждение, 1914–1915 гг. 392 арк.

2. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 840. Протоколи засідань і виписки из них Остерської городської думи за 1914 г., присланні на утвердження, 1914–1915 гг. 139 арк.
3. Державний архів Чернігівської області, Ф. 145. Спр. 953. Дело по ходатайству Черниговской городской управы о разрешении займа 25000 руб. на расходы, вызванные войной, 1914 г. 5 арк.
4. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 973. По ходатайству Стародубской городской думы о разрешении ей увеличить обложения в доход города недвижимых имуществ на образование капитала для выдачи пособий семьям военнослужащих и на другие военные расходы, 1914 г. 4 арк.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 1020. Об оказании помощи семьям вольнонаемных служащих и рабочих правительствующих учреждений, призванных на действительную военную службу, 1914–1915 гг. 57 арк.
6. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 1025. О выдаче пособий семьям призванных на войну, 1914 г. 27 арк.
7. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 1071. Протоколы засідань Нежинской городской думы с приложенным к ним балансами городского общественного банка на 1 декабря 1914 г. за 1915 год, 1915–1916 гг., 386 арк.
8. Державний архів Чернігівської області, Ф. 145. Спр. 1403. Протоколы засідань Нежинской городской думы за 1916 г. и материалы по ним, 1916–1917 гг., 199 арк.
9. Державний архів Чернігівської області. Ф. 145. Спр. 1411. Протоколы засідань Черниговской городской думы за 1916 г. и такса на мясо установленная думой, 1916–1917 гг., 546 арк.
10. Державний архів Чернігівської області. Ф. 205. Спр. 3. Ведомости о выдаче продовольственного пособия семьям солдат, 1914 г., 88 арк.
11. Донік О.М. Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2014. № 23. С. 163–173.
12. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню. О.М. Донік. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. К., 2013. С. 536–562.
13. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків, 2010. 360 с.
14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: «Апостроф», 2012. 568 с.
15. Жванко Л.М. Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст: створення вертикалі допомоги біженцям Першої світової війни (український контекст). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. № 21. С. 346–360.
16. Жванко Л.М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. *Київська старовина.* 2005. № 3. С. 77–93.
17. Загребельна Н.І., Коляда І.А. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). К., 2006. 193 с.
18. Закон «О призрении нижних воинских чинов и их семейств» 1912 г. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. СПб., 1915. Т. XXXII. Закон № 37507 С. 935–945. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1957®im=3.
19. Майборода Л.О. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет). *Скарбниця української культури.* Чернігів, 2007. № 8. С. 127–132.
20. Нежинская дума. *Черниговская земская неделя.* 1914. № 30. С. 6.
21. Сбор пожертвованных на подарки воинам. *Черниговская земская газета.* 1917. № 29. С. 5.
22. Черниговская городская дума. *Черниговская земская газета.* 1917. № 17. С. 7.
23. Черниговская городская дума. *Черниговская земская неделя.* 1914. № 31. С. 3–4.
24. Черниговская городская дума. *Черниговская земская неделя.* 1914. № 46. С. 4.

25. Шара Л.М. До питання про повсякденні справи чернігівського міського самоврядування під час Першої світової війни (за матеріалами 1916 р.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 33–40.
26. Шара Л.М. Особовий склад Чернігівської міської управи (1901-1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 34–43.
27. Шара Л.М. Пріоритетні напрями роботи Чернігівської міської думи упродовж 1915 р. (за матеріалами «Черниговской земской недели»). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2014. № 123. С. 183–190.
28. Шара Л.М. Чернігівське міське громадське управління 1913–1917 рр. *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.* К., 2013. № 9. С. 126–138.
29. Шара Л.М. Міське самоврядування Чернігова і земство: шляхом конфронтації та співпраці. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 64–71.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.145. Spr. 839. Protokoly zasedanyi Nezhynskoi horodskoi dumy y balansi obshchestvennykh bankov, pryslannye na utverzhdenye, 1914–1915 hh. 392 ark.
2. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.145. Spr. 840. Protokoly zasedanyi y vipysky yz nykh Osterskoi horodskoi dumy za 1914 h., pryslannie na utverzhdenye, 1914–1915 hh. 139 ark.
3. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 953. Delo po khodataistvu Chernyovskoi horodskoi upravly o razreshenyy zaima 25000 rub. na raskhody, vyzvannye voinoi, 1914 h. 5 ark.
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F.145. Spr. 973. Po khodataistvu Starodubskoi horodskoi dumy o razreshenyy ei uvelychyt oblozheniya v dokhod horoda nedvyzhymykh ymushchestv na obrazovanye kapytala dlia vybachy posobyi semm voennosluzhashchykh y na druhye voennye raskhody, 1914 h. 4 ark.
5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 1020. Ob okazanny pomoshchy semiam volnonaemnykh sluzhashchykh y rabochykh pravytelstvuiushchykh uchrezhdeniy, pryzvannykh na deistvytelnuuu voennuu sluzhbu, 1914–1915 hh. 57 ark.
6. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 1025. O vydache posobyi semiam pryzvannykh na voinu, 1914 h. 27 ark.
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 1071. Protokoly zasedanyi Nezhynskoi horodskoi dumy s prylozhenym k nym balansamy horodskoho obshchestvennogo banka na 1 dekabria 1914 h. za 1915 hod, 1915–1916 hh., 386 ark.
8. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 1403. Protokoly zasedanyi Nezhynskoi horodskoi dumy za 1916 h. y materyaly po nym, 1916–1917 hh., 199 ark.
9. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 145. Spr. 1411. Protokoly zasedanyi Chernyovskoi horodskoi dumy za 1916 h. y taksa na miaso ustanovlennaia dumoi, 1916–1917 hh., 546 ark.
10. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 205. Spr. 3. Vedomosty o vydache prodovolstvennogo posobyia semiam soldat, 1914 h. 88 ark.
11. Donik O.M. Humanitarna skladova diialnosti Vserosiiskoho soiuzu mist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st.* 2014. № 23. P.163–173.
12. Donik O.M. Diialnist hromadskykh orhanizatsii u spravi dopomohy armii ta tsyvilnomu naselenniu . O.M. Donik . Velyka viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina. K., 2013. P. 536–562.
13. Zhvanko L.M. Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.). Kharkiv, 2010. 360 p.
14. Zhvanko L.M. Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914–1918 rr.). Kharkiv, “Apostrof”, 2012. 568 p.

15. Zhvanko L.M. Vserosiiskyi zemskiy soiuz ta Vserosiiskyi soiuz mist: stvorennia vertykali dopomohy bizhentsiam Pershoi svitovoi viiny (ukrainskyi kontekst). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 2013. № 21. P. 346–360.
16. Zhvanko L.M. Inozemni bizhentsi Pershoi svitovoi viiny v Ukraini. *Kyivska starovyna.* 2005. № 3. P. 77–93.
17. Zahrebelna N.I., Koliada I.A. Velyka viina: ukrainstvo i blahodiinist (1914–1917 rr.). K., 2006. 193 p.
18. Zakon “O pryzrenny nyzhnykh voynskykh chynov y ykh semeistv” 1912 h. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie trete. SPb., 1915. T. XXXII. Zakon № 37507 P. 935–945. Available at: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1957®im=3.
19. Maiboroda L.O. Blahodiina dopomoha voynam i tsyvilnomu naselenniu v roky Pershoi svitovoi viiny na Chernihivshchyny (za materialamy mistsevykh hazet). *Skarbnytsia ukrainskoi kultury.* Chernihiv, 2007. № 8. P. 127–132.
20. Nezhynskaia дума. *Chernyhovskaia zemskaia nedelia.* 1914. № 30. P. 6.
21. Sbor pozhertvovanyi na podarky voynam. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta.* 1917. № 29. P. 5.
22. Chernyhovskaia horodskaia дума. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta.* 1917. № 17. P. 7.
23. Chernyhovskaia horodskaia дума. *Chernyhovskaia zemskaia nedelia.* 1914. № 31. P. 3–4.
24. Chernyhovskaia horodskaia дума. *Chernyhovskaia zemskaia nedelia.* 1914. № 46. P. 4.
25. Shara L.M. Do pytannia pro povsiakdenni spravy chernihivskoho miskoho samovriaduvannia pid chas Pershoi svitovoi viiny (za materialamy 1916 r.). *Siverianskyi litopys.* 2014. № 6. P. 33–40.
26. Shara L.M. Osobovyi sklad Chernihivskoi miskoi upravly (1901–1917 rr.). *Siverianskyi litopys.* 2014. № 5. P. 34–43.
27. Shara L.M. Priorytetni napriamy roboty Chernihivskoi miskoi dumy uprodovzh 1915 r. (za materialamy “Chernyhovskoi zemskoi nedely”). *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu.* Serii: Istorychni nauky. 2014. № 123. P. 183–190.
28. Shara L.M. Chernihivske miske hromadske upravlinnia 1913–1917 rr. *Problemy vyvchennia istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* K., 2013. № 9. P. 126–138.
29. Shara L.M. Miske samovriaduvannia Chernihova i zemstvo: shliakhom konfrontatsii ta spivpratsi. *Siverianskyi litopys.* 2015. № 6. P. 64–71.

УДК: 32(091)

Скрипник П.О.,

магістр,

Чернігівський національний технологічний університет
(Україна, Чернігів), pavlokrat@yahoo.com

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті автор розглядає історичний процес формування та розвитку молодіжної політики, досліджує складові історичного процесу виникнення молодіжної політики на території Європи та України: передумови та етапи. В передумовах науковець вбачає бажання держави побудувати відносини з молоддю шляхом організації навчання та заохочення до служби на державних посадах, а в етапах – законодавче закріплення основних демократичних засад починаючи із прийняттям базових нормативно-правових документів у XVII–XVIII ст.: «Біль про права» 1689 р. та «Декларація прав людини та громадянина» 1789 р., які забезпечили основні права та свободи для функціонування молоді та її суспільно-значимої діяльності. Особливу увагу приділено визначній ролі молоді у побудові молодіжної політики за схемою «знизу-вгору» на прикладі досягнень «Весни

народів» 1848–1849 рр. та участі молоді у подіях 90-х рр. ХХ ст., коли політика та тогочасні зміни будувалися на гаслі: «Молодь – це ми». Тобто, це створює умови для розвитку громадянського суспільства, особливо для України, молодь якої є рушієм змін.

Ключові слова: етапи, передумови, молодь, молодіжна політика, історичні етапи та передумови, громадянське суспільство.

Skrypnyk P.O.,

Master,

Chernihiv National University of Technology
(Ukraine, Chernihiv,) pavlokrat@yahoo.com

Historical Stages And Preconditions For Formation Of Youth Politics

In the article the author examines historical process of formation and development of youth politics, examines components of the historical process of youth politics' emergence in the territory of Europe and Ukraine: preconditions and stages. The scientist considers preconditions to be the state's desire to build relationship with young people by organizing training and encouragement to serve in public positions, and stages to be legislative consolidation of basic democratic principles, starting with adoption of the basic legal documents in the 17th and 18th centuries: "Bill of Rights" of 1689 and "Declaration of the Rights of Man and of the Citizen" of 1789, which provided the fundamental rights and freedoms for functioning of youth and its socially significant activities. Particular attention is devoted to the prominent role of youth in building youth politics according to the "bottom-up" scheme based on the example of achievements of the "Spring of Peoples" in 1848–1849 and participation of young people in the events of the 90s of the 20th century, when politics and contemporary changes were based on the slogan: "Youth is us". That is, it creates conditions for development of civil society, especially for Ukraine, where youth is the driving force behind change.

Key words: stages, preconditions, youth, youth policy, historical stages and preconditions, civil society.

Скрыпник П.О.

магистр,

Черниговский национальный технологический университет
(Украина, Чернигов,) pavlokrat@yahoo.com

Исторические этапы и предпосылки становления молодежной политики

В статье автор рассматривает исторический процесс формирования и развития молодежной политики, исследует составляющие исторического процесса возникновения молодежной политики на территории Европы и Украины: предпосылки и этапы. В предпосылках ученый видит желание государства построить отношения с молодежью путем организации обучения и поощрения к службе на государственных должностях, а в этапах – законодательное закрепление основных демократических принципов начиная с принятия базовых нормативно-правовых документов в XVII–XVIII вв.: «Билль о правах» 1689 г. и «Декларация прав человека и гражданина» 1789 г., которые обеспечили основные права и свободы для функционирования молодежи и ее общественно-значимой деятельности. Особое внимание уделено выдающейся роли молодежи в построении молодежной политики по схеме «снизу-вверх» на примере достижений «Весны народов» 1848–1849 гг. и участия молодежи в событиях 90-х гг. ХХ в., когда политика и изменения того времени строились на лозунге «Молодежь – это мы». То есть, это создает условия для развития гражданского общества, особенно для Украины, молодежь которой является двигателем изменений.

Ключевые слова: этапы, предпосылки, молодежь, молодежная политика, исторические этапы и предпосылки, гражданское общество.

Постановка проблеми. Молодіжна політика відіграє важливу роль у діяльності держави, а також є важливим інструментом для розвитку молоді та прогресу громадянського суспільства. Тому, важливим у розгляді даного питання, на нашу думку, є звернення до історичних витоків та особливостей її становлення. Для розгляду історичних особливостей молодіжної політики ми керувалися висловом видатного українського поета радянських часів Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Для нашої тематики ми дещо перефразуємо вислів: «Хто не знає минулого політики, той не вартий творити її майбутнє».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням історичних етапів та передумов становлення молодіжної політики присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних учених: А.В. Воронцов, Т.О. Донченко, Г.В. Коваль, Е.М. Лібанова, Т.О. Черкашина та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на ґрунтовні дослідження історичного процесу становлення молодіжної політики вивчені недостатньо. Тому дослідження історичних етапів та передумов становлення молодіжної політики є особливо актуальними.

Метою статті є аналіз складових історичного процесу виникнення та розвитку молодіжної політики на території Європи та України: передумови та етапи.

Виклад основного матеріалу. За словами відомого в Україні дослідника політології Вашенко К.О., термін «політика» походить від давньогрецького слова polis (місто-держава) та пов'язаних з ним politeia (конституція), politike (мистецтво управління), politicas (державний діяч), polites (громадянин) [1, с. 19–20].

Тобто, історично політика виникла як мистецтво управління державою – полісом у тогочасній Греції, яка поділялася на Афіни і Спарту. Хоча таке управління не можливо було і без участі polites (громадянина).

Важливо звернути увагу на те, що вищезазначене мистецтво виникло водночас із соціальною, етнічною і релігійною диференціацією суспільства. Більше того, як нагальна сила, здатна забезпечити реалізацію особистих і суспільних інтересів, а також регулювати відносини між людьми для того, щоб зберегти цілісність суспільства.

Що ж до безпосередньої участі держави у житті молоді, то традиції вивчення ведуть свій відлік ще від робіт Піфагора та Гіппократа. У Стародавній Греції було визнано, що держава має брати активну участь у соціалізації молоді, зокрема у передачі їй життєвого досвіду та формуванні світогляду [7, с. 5–6].

Передача життєвого досвіду молоді державою у Греції відбувалася неоднаково. Стародавня Греція була рабовласницькою державою, яка складалася із кількох рабовласницьких полісів Лаконія – із центром у Спарті, і Аттика – із центром в Афінах. Якщо розглядати Лаконію, то відносини держави і молоді мали на меті військово-фізичне виховання хлопчиків, яким виповнилося 7 років у державних навчально-виховних закладах – агелах, де діти перебували до 18 років, а наставниками тут були відомі державні діячі Спарті. Тобто, навчання здійснювалося державою задля підготовки воїнів-рабовласників. Важливо і те що, діяльність держави щодо молоді мала жорсткий характер і цілком відображалася на хлопчиках-спартіатах, але не відбивалася на молоді, яка знаходилася у рабовласницькому становищі.

Якщо розглядати Афіни, то відносини держави і молоді відбувалися зовсім іншим чином. Афіньська система відносин була створена на основі бурхливого розвитку стародавньої культури, яка передбачала гармонійний розвиток особистості. Оскільки здійснювалося воно в приватних закладах, далеко не всі сім'ї мали змогу оплатити навчання. Хоча згодом ситуація дещо змінилася. Пов'язують це з часами правління Олександра Македонського. Саме за цих часів відносини щодо виховання молоді стали справою громадською. Утримання таких закладів відбувалося за кошти меценатів. До закладів допустили і дівчат. Також важливим шляхом у розбудові відносин з молоддю стало створення школи ораторів. Проте, навчатися в ораторських школах могли тільки діти із заможних сімей. У свою чергу, школа ораторів виступала прямим шляхом для заняття державних посад [8].

Проте існування такого державного утворення як Стародавня Греція було недовгим, на зміну йому прийшла нова рабовласницька держава – Стародавній Рим. Відносини цієї імперії щодо молоді мали дещо спільне із системою відносин попередньої держави. Зокрема, це її рабовласницький напрям, а також неоднорідність для всіх класів молоді тогочасного суспільства. Як приклад, соціальний статус хлопчика визначав, на яку роботу він міг претендувати. Відповідно, найпрестижніші професії для молоді у політиці були доступні тільки для дітей еліти. Молодь, яка не відносилася до еліти, могла претендувати на адміністративні професії такі як: нотаріус, клерк, вчитель та інші. Потрібно зважати на те, що на такі посади потрібна була молодь з хорошою освітою, проте вони були доступні і для освічених рабів – греків. Для більшості тогочасної молоді була доступна служба в армії. Це давало молоді багато пріоритетів. Серед яких: стабільний дохід і можливість отримати через 25 років земельний наділ. Що ж до дівчат, то отримання широкої освіти для них не мало ніякого сенсу [12].

Проте, існування будь-якої імперії обмежено часом. Так, можливо сказати і про Римську імперію, яка у 476 р. припинила своє існування, а з нею грецько-римський період відносин держави щодо молоді.

Новою сторінкою історії виступило Середньовіччя. Слід відзначити, що у зазначений час відбувається становлення Європи як культурно-історичного явища та соціокультурної спільноти. Досліджуючи Середньовіччя, можна зазначити, що із легалізацією християнства відбувається поширення монастирів та зростає їх роль у побудові відносин із молоддю. Наступною важливою складовою стало те, що у Європі починає розвиватися феодалізм. Тобто, більшість підлеглих феодала, серед яких і молодь, переходять під економічну і політичну владу останнього, який мав захищати їх від безробіття та хвороб [10, с. 11].

Наступним сторінкою історії виступив Новий час, який своєрідно сприймається дослідниками у галузі становлення молодіжної політики. Коваль Г.В. вважає, що Новий час виступає періодом, коли молодіжна політика сягає своїх коренів. За її дослідженням у XVI ст. відбулася розробка і вжиття конкретних заходів з боку держави, що регулювали порядок визнання та умови досягнення молоддю «дорослого» статусу, а також сприяли її поступовому входженню у самостійне життя [6, с. 17].

Що ж до XVII століття Нового часу, то важливим стало започаткування філософом епохи Просвітництва Джоном Локком теорії суспільного договору. Іншою не менш важливою подією, стало прийняття парламентом Англії «Білю про права» 1689 р., який проголошував свободу парламентських дебатів, виборів і подачі петицій. Зазначений факт дає можливість розглядати Новий час як перший етап становлення молодіжної політики, а не передумови її виникнення. Крім того, за словами О. Казакевич, зазначеному періоду властиве нове суспільне явище – виникнення сфери громадського життя та інституцій, де відбувалися своєрідні дебати щодо важливих для суспільства проблем, особливо молоді. До таких інституцій слід віднести, наукові товариства, гуртки та академії тощо. Більше того, аналізуючи перший етап, важливо не залишити поза увагою досягнення великої французької революції, які знайшли своє відображення у Декларації прав людини та громадянина 1789 та Конституції Франції 1791 р. Саме завдяки зазначеним документам значно зріс вплив на розвиток громадянського суспільства у побудові політики держави, особливо це стосувалося і молодіжної політики [9, с. 51].

Що ж до становища Європи починаючи із кінця XVIII століття, то воно докорінно змінювалося. Відбулося три поділи Речі Посполитої, а із ними – утворення нових імперій та розширення меж існуючих. Не зважаючи на поділи та утворення нових державних одиниць, ситуація щодо молодіжної політики у Європі змінювалася.

Для прикладу у 1839 р. у Королівстві Прусія з'явився документ – Регулятив стосовно праці молодих робітників на фабриках, який відображав інтерес держави врегулювати взаємовідносини з молодим поколінням. Саме цей документ входить в історію молодіжного законодавства Німеччини [6, с. 17].

Проте, ситуація в політиці Європи докорінно змінювалася. Початком докорінних змін став 1848 рік, який увійшов в історію, а також у світову політику під назвою «весна народів». Розпочавшись у Франції і Італії, перенеслася у Німеччину, а згодом і на впливову Австрійську Імперію. Результатом цього було видання цісарем Фердинандом Конституції, яка проголошувала свободи для більшості громадян у тому числі і для молоді. Події 1848 р. вплинули і на подальші зміни. Результатом боротьби за докорінні зміни стало утворення у 1867 р. нової конституційної дуалістичної монархії – Австро-Угорщини [5].

Важливо, що зміни відбувалися і в іншій імперії – Російській. У 1861 р. на території Російської імперії було відмінено кріпацтво. А згодом проведена земська реформа. Однак, зважаючи на характер впливу, то вони у свою чергу були продиктовані зверху-вниз, а не знизу-уверх.

Наступною віхою в історії молодіжної політики можливо віднести етап після Першої світової війни. Аналізуючи зазначений етап, можна зробити висновок, що починаючи із 1920 – 1930-х рр., проводиться масштабна практика державного регулювання відносин з молоддю. Саме в цей період у молодіжній політиці надається уваги все більше юридичній складовій. За словами соціолога Воронцова становлення у 1920 – 1930-х рр. науково-технічного прогресу, поява нових стандартів поведінки молоді, а також трансформація традиційних соціальних інститутів соціалізації для молоді обумовлювали становлення самостійної молодіжної політики. Для досягнення цього необхідно було створювати організаційні заходи, проекти, програми для молоді [2, с. 373].

Звертаючись до практики державного молодіжної політики, слід виокремити юридичну складову на прикладітогочасної Німеччині.

У 1922 р. у Німецькій державі був прийнятий комплексний правовий акт у вигляді Закону про молодіжне благодійництво. Згідно із положенням цього закону, встановлювалися зобов'язання держави щодо закріплення трудових та деяких інших соціальних прав молоді. Проте, зважаючи на те, що у 1933 р. до влади у Німеччині прийшла Націонал-соціалістична робітничка партія, комплексний правовий акт щодо молоді був скасований. Хоча після Другої світової війни був відновлений у поділеній навпіл державі. Зокрема, на території Федеративної Республіки Німеччина у 1949 р. із подальшим прийняттям нових редакцій у 1953, 1977 та 1986 р. Що ж до Німецької Демократичної Республіки, то у свою чергу молодіжний закон на її території був відновлений у 1950 р. Проте був двічі поновлений: у 1964 та 1974 р. Однак, згодом, після об'єднання двох республік у одну, був прийнятий Закон про допомогу дітям та молоді. Зазначений нормативно-правовий акт включав у себе положення про зайнятість, соціальну допомогу та багато інших положень щодо молоді [6, с. 17].

Аналізуючи історію становлення молодіжної політики ХХ століття, слід зазначити, що у 50-х рр. ХХ століття молодіжна політика як діяльність держави була відсутня і здійснювалася у вигляді благодійної діяльності релігійних і соціальних служб та реалізувалася за допомогою волонтерів. Безпосередньо діяльність релігійних і соціальних служб була направлена на молодь із неблагополучних сімей, маргінальну молодь та молодь із числа мігрантів. Що ж до 60-х рр. ХХ ст., то світовий досвід свідчить, що молодіжна політика як діяльність держави теж була відсутня. Однак, зросла роль громадського сектору у вирішенні проблем молоді. Завдяки, розгорнутій мережі соціальних служб для молоді з боку недержавних та релігійних організацій, приватних фондів. У свою чергу це дало можливість розширити коло молоді : сільська молодь та студенти [3].

Не омине уваги і той факт, що у 1960-х роках молодіжна проблематика в рамках Організації Об'єднаних націй набула статусу глобальної. У 1965 р. Генеральна Асамблея приймає декларацію «про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами», завдяки якій проблеми молоді опиняються у полі зору міжнародних організацій. Із цього моменту молодь розглядається як особлива соціальна група, активність якої є творчою і соціально прийнятною. Від молоді очікують участі у будівництві суспільства побудованого на ідеалах миру, соціального розвитку та солідарності [2, с. 373].

Саме 1965 р. став відправною точкою у зміні молодіжної політики.

У 1970-х рр. виникає та розвивається молодіжна політика як діяльність держави завдяки створенню розширеної інфраструктури для різних категорій молоді, яка потребує допомоги. Важливо, що створена державою молодіжна інфраструктура була орієнтована на широкі верстви міської і сільської молоді. Проте у 80-х рр. ХХ ст. відбувається поступове згортання цього виду політики в окремих країнах. Однак у багатьох країнах змінюється інфраструктура послуг для молоді, вона орієнтується на навчання та працю. А це у свою чергу спрямовує її на молодь, яка активно навчається працює, навчається та спрямована на професійний ріст [3].

Що ж до політики Західної Європи Коваль Г.В. зазначає, що у другій половині 1980-х рр., початку 1990-х років на фундаменті державних та громадсько-державних органів була побудована комплексна державна політика із розвинутою законодавчою базою. Було визначено законодавче право молоді на створення громадських організацій [6, с. 17].

Аналізуючи 90-ті роки ХХ століття, варто зауважити, що це був час розквіту. Об'єднувалися розколоті держави, воскресали нові держави-фенікси із попелу союзних республік. Так само, можна сказати і про молодіжну політику. Молодіжна політика 1990-х рр. залежала від суспільних перетворень у державі, джерелом цих перетворень виступала молодь.

Завдяки своїй суспільній діяльності молодь, змінила відношення до себе та перепрограмувала будівництво усєї молодіжної на новому принципі: «Молодь – це ми». У перепрограмованій політиці об'єктом виступають не деякі категорії молоді як у попередніх роках, а уся молодь [3].

Проаналізувавши і дослідивши етапи і передумови становлення молодіжної політики на теренах Європи, звернемо свою увагу на аналогічному процесі, що стосується України. Аналіз молодіжної політики розпочнемо із XVI ст., зважаючи на наукові дослідження українських учених. Коваль Г.В. визначає період XVI ст. – першим історичним етапом становлення молодіжної політики, що збігався із періодом існування та функціонування Запорозької Січі [6, с. 18].

Проте Донченко Т.О. – звертає увагу на вікові рамки існування Запорізької Січі у XVI – XVIII ст. та вказує на притаманність їй рис держави з обмеженими функціями. Дослідник зазначає, що ставлення до молоді було досить поважливим на Січі. Січ створювала умови для заохочення сильних, молодих та енергійних людей та здійснювала навчання військовому ремеслу і навичкам виживання. Особливо, велике значення приділялося вихованню молодих козаків у Війську Запорізькому.

Крім того, існують документи, що засвідчують створення позиції влади щодо молоді у період XVII – XVIII ст. на Гетьманщині. Зокрема, на службу у Гетьманські найвищі установи, для прикладу, Генеральну військову канцелярію, здійснювався відбір освічених юнаків, які знали логіку, математику [4, с. 141–142].

Виходячи із досліджень Донченко Т.О., можливо зробити висновок, що у зазначеному періоді Запорозька Січ будувала свою позицію до молоді з метою поповнення власного війська та посилення обороноздатності держави. Слід не забувати, що на той час наша держава знаходилася у підневільному становищі Речі Посполитої та Московського царства, що у свою чергу змушувало верхівку Січі шукати все нові й нові сили серед молоді для боротьби проти останніх.

Із ліквідацією Січі українські землі опинилися у скрутному становищі. Якщо у минулих століттях територія України знаходилася під вищезазначеними імперіями, то на зміну їм прийшли інші. Речі Посполитої після трьох поділів як державного утворення не існувало, а Московське Царство за рахунок своєї політики розрослося до нового державного утворення – Російська імперія. Українські землі на початку XIX ст. знаходилися поміж двома Імперіями. Буковина, Галичина і Закарпаття відійшли під протекторат Австрійської Імперії, а Лівобережна, Правобережна і Південна Україна до Російської Імперії. Однак, українці у складі двох Імперій знаходилися у становищі покріпачення.

Однак, усе змінилося із початком «Весни народів» У першу чергу, «Весна» знайшла своє відображення у становищі західноукраїнської молоді. Завдяки, діям молоді та громад Галичини, Буковини та Закарпаття відбулося скасування кріпосного права на цих землях.

Що ж до Наддніпрянської України, зрушення щодо кріпосного права все ж таки відбулися. Однак, по іншому сценарію. Зокрема, скасування кріпосного права було здійснено «Маніфестом» від 19 лютого 1861 р. Згодом, після скасування кріпацтва у 1864 р. була проведена земська реформа або реформа міського управління. На нашу думку, завдяки цій реформі відобразилась участь місцевого самоврядування у здійсненні політики щодо молоді. Тому що земські управи отримали право створювати сільськогосподарські школи, а це давало право розкріпаченій молоді хоча б у деякій мірі отримати освіту [5].

Скасування кріпацтва на території України відбулося у різний час і відбувалося воно по-різному. Якщо для територій, які знаходилися під протекторатом Австрійської імперії зміни були принесені із Європи і відбувалися знизу – уверх за участі молоді, то на території Російської імперії у зовсім іншому спрямуванні.

Проте, зміни на території Лівобережної, Південної і Правобережної України у другій половині XIX ст. все ж таки відбулися у зворотньому напрямку. На українських землях відбувалося становлення громад, особливо молодіжних громад на території Києва, Чернігова, Харкова та інших міст. Саме з відповідних організацій розпочався молодіжний рух.

За словами дослідника історії молодіжного руху Головенька В.А., кінець XIX ст. виступає корінням українського молодіжного руху. Черкашина Т.О. як дослідник цього напрямку зазначає, що у 80-х рр. XIX ст. у багатьох українських містах і селах було сформовано гуртки молоді «Молода громада» та «Молода Україна». Робота молодих гуртків була направлена на вирішення таких проблем як соціальна справедливість та національна самовизначеність [11, с. 24].

Більше того, проаналізувавши історію становлення молодіжної політики кінця XIX – початку XX ст., слід виділити молодіжний рух як передумову для побудови громадянського суспільства, яке б змогло впливати на політику. Дану інформацію можливо підтвердити наступними історичними фактами. У 1897 р. на сході України зусиллями значної кількості представників студентських гуртків і діячів тогочасної України, була утворена Українська загальна організація. Зазначена організація увібрала у себе близько 20 студентських гуртків. Іншим важливим фактом, було заснування Револьюційної української партії. І у цьому випадку ініціаторами виступили представники студентського руху. Проте, створенні партії, організації, а також організації створені у період свободи 1905 – 1907 рр. були заборонені. Останнє негативно вплинуло на існування та діяльності організацій, а це в свою чергу, негативно вплинуло на побудову громадянського суспільства на українських землях, яке б могло впливати на молодіжну політику та всю політику загалом [9, с. 52].

Наступною віхою в історії становлення молодіжної політики можливо віднести етап Першої світової війни. Хоча зважаючи на події, які відбувалися на території України із приходом більшовицької влади у 1917 р., за словами Коваль Г.В., розпочався радянський період становлення, але державної молодіжної політики [6, с. 18].

Важливо, що у Радянському союзі політика, незалежно від її виду підпорядковувалася і визначалася однією і всезагальною Комуністичною партією. У 1984 – 1985 рр. при Ленінській комуністичній спілці молоді України у вищих навчальних та середньо-спеціальних навчальних закладах області створюються молодіжні центри [11, с. 25].

Цікаво, що термін «молодіжна політика» або «державна молодіжна політика» найперше застосували партійні органи. Так у 1989 р. вперше було використано положення «про соціальні проблеми молоді». Дане положення зазначалося у програмі з'їзду Комуністичної партії Радянського союзу і потребувало необхідного вирішення [4, с. 142].

Із здобуттям незалежності України 24 серпня та виходом із Радянського союзу розпочався власне Український процес створення молодіжної політики із 1991 р. і до сьогодення часу. Важливо, що до прийняття профільних законів, які б регулювали здійснення молодіжної політики, перед багатьма діями постало першочергове завдання – створення власної української молодіжної політики. Однак, роботу щодо вирішення молодіжних проблем взяли на себе недержавні організації. А також розробку програм

соціальної адаптації, положень про органи державного управління та створення комітетів, відділів як структурних підрозділів відповідних органів місцевого самоврядування. Тобто, це були перші кроки на шляху створення молодіжної політики незалежної України.

За твердженням Коваль Г.В., історію створення незалежної молодіжної політики краще розглянути у наступних періодах.

1 період – 24 серпня 1991 – 15 грудня 1992 р. У цей період були закладені законодавчі основи політики. Зокрема, із прийняттям Декларації «про загальні засади державної молодіжної політики». У декларації було визначено що таке Державна молодіжна політика та механізми формування і реалізації цієї політики.

2 період – найкоротший, який тривав до 5 лютого 1993 р. Хоча, цей період і був найкоротшим, проте він залишив своє місце у історії Українського державотворення як період реалізації. У зазначеному періоді був прийнятий Закон «про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», а також проведено наукову – дослідну роботу з проблем молоді.

3 період – до 1999 р., період зміцнення державної політики шляхом створення відповідних структур у складі органів державної виконавчої влади та місцевих органів державної влади. Тобто, Міністерства у справах сім'ї молоді та спорту, а також 683 відділення районних державних адміністрацій.

4 період – до 2004 р. У даному періоді відбулося широке виконання загальнодержавних програм спрямованих на сприяння соціальному розвитку молоді та збільшення обсягу фінансування щодо виконання даних програм.

5 період – з 2004 р. і по теперішній час. Характеризується намаганням держави залучити молодь до участі в процесі управління залученням на посади у державні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. А також розробкою програм щодо поліпшення становища молоді в Україні [6, с. 18].

Проте, наші наукові погляди розходяться із науковцем у галузі молодіжної політики. Зважаючи, на те що у 2013 та 2014 рр. відбулися значні зміни на у державному утворенні України. 2014 р. ми розглядатимемо як стартову точку і новим періодом, а саме періодом молодіжної політики як чинника становлення громадянського суспільства.

Підсумовуючи, наш виклад, можемо сказати про те, що історія молодіжної політики, сягає своїм корінням стародавнього часу. Розпочалася вона із побудови відносин держави до молоді у вихованні, а згодом у Середньовіччі у побудові відносин церкви до молоді і феодала до молоді. Проте, етапом становлення виступив Новий час у якому було прийнято базові акти, що надавали громадянські права, особливо молоді. Яка згодом виступила ініціатором змін на краще. І зважаючи на це з кожним періодом змінювалося становище молоді, якщо колись політика спрямована на частину молоді, то у даний час – уся молодь. Творцем була держава, проте із кожним періодом зростала участь молоді та громадських формувань у творенні цієї політики.

Список використаних джерел

1. Ващенко К.О. Політологія для вчителя : навч. посібн. для студ. педагогічних ВНЗ / за заг. ред. : К.О. Ващенко, В.О. Корнієнко. Київ: Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. 406 с.
2. Воронцов А.В. Социология. Учебник для вузов / А.Ф. Борисов, А.В. Воронцов, И.А. Громов и др.; под ред. А. В. Воронцова. Москва: Дрофа, 2011. 557 с.
3. Дипломная работа: Работа с молодежью в России. URL: <https://knowledge.allbest.ru/sociology/d-3c0a65625b3ac79a5c43b89521206c37.html>.
4. Донченко Т. О. Формування державної молодіжної політики в Україні: історико-правовий аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Державне управління. 2010. Т. 125, Вип. 112. С. 141–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2010_125_112_27.
5. Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії. URL: <https://history.vn.ua/lesson/ukraine-history-2017-lessons-9-class/>.

6. Коваль Г.В. Теорія та історія молодіжної політики. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Державне управління. 2013. № 214. С. 15–19.
7. Лібанова Е.М. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 248 с.
8. Пальчевський С.С. Педагогіка: навчальний посібник. Київ: Каравелла, 2007. 576 с.
9. Руденко О.М. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: монографія / за заг. ред. О.М. Руденко, С.В. Штурхецького. Острог: ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Серія: «Громадянське суспільство». Вип. 7. 328 с.
10. Тімкін І.Ф. Історія соціальної роботи: методичні рекомендації до самостійної роботи студентів / уклад. І.Ф. Тімкін, В.М. Шевченко. Київ: НАУ, 2014. 59 с.
11. Черкашина Т.О. Історія становлення та розвитку молодіжних організацій на Херсонщині. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 23–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_2_7.
12. 10 суворих реалій Стародавнього Риму, пов'язаних з вихованням дітей. URL: <https://spokki.net/10-suvoryh-realiy-starodavnogo-rymu-pov-yazanyh-z-vyhovanniam-ditej/>.

References

1. Vashchenko K.O. Politolohiia dlia vchytelia : navch. posibn. dlia stud. pedahohichnykh VNZ / za zah. red.: K.O. Vashchenko, V.O. Korniienko. Kyiv: Vyd-vo imeni M.P. Drahomanova,, 2011. 406 p.
2. Vorontsov A.V. Sotsyolohiia. Uchebnyk dlia vuzov / A.F. Borysov, A.V. Vorontsov, Y.A. Hromov y dr.; pod red. A.V. Vorontsova. Moskva: Drofa, 2011. 557 p.
3. Dyploznaia rabota: Rabota s molodezhiu v Rossyy. Available at: <https://knowledge.allbest.ru/sociology/d-3c0a65625b3ac79a5c43b89521206c37.html>.
4. Donchenko T.O. Formuvannia derzhavnoi molodizhnoi polityky v Ukraini: istoryko-pravovyi aspekt . *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*. Ser.: Derzhavne upravlinnia. 2010. T. 125. Vyp. 112. P. 141–145. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdu_2010_125_112_27.
5. Elektronna biblioteka z istorii Ukrainy ta vsesvitnoi istorii. Available at: <https://history.vn.ua/lesson/ukraine-history-2017-lessons-9-class/>.
6. Koval H. V. Teoriia ta istoriia molodizhnoi polityky. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*. Ser.: Derzhavne upravlinnia. 2013. № 214. P. 15–19.
7. Libanova E. M. Molod ta molodizhna polityka v Ukraini: sotsialno-demohrafichni aspekty / za red. E.M.Libanovoi. K.: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy, 2010. 248 p.
8. Palchevskiy S.S. Pedahohika: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Karavella, 2007. 576 p.
9. Rudenko O.M. Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini: mynule, suchasnist, perspektyvy: monohrafiia / za zah. red. O. M. Rudenko, S. V. Shturkhetskoho. Ostroh: IHSU, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia", 2014. Seriiia: "Hromadianske suspilstvo". Vyp. 7. 328 p.
10. Timkin I. F. Istoriiia sotsialnoi roboty: metodychni rekomendatsii do samostiinoi roboty studentiv / uklad. I.F. Timkin, V.M. Shevchenko. Kyiv: NAU, 2014. 59 p.
11. Cherkashyna T.O. Istoriiia stanovlennia ta rozvytku molodizhnykh orhanizatsii na Khersonshchyni. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut"*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2012. № 2. P. 23–28. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_2_7.
12. 10 suvorykh realii Starodavnogo Rymu, poviazanykh z vykhovanniam ditei. Available at: <https://spokki.net/10-suvoryh-realiy-starodavnogo-rymu-pov-yazanyh-z-vyhovanniam-ditej/>.

Солодка К.Ю.,
студент II курсу магістратури
історико-юридичного факультету,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя (Україна, Ніжин),
katerynasolodka16@ukr.net

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА УМОВИ ПОБУТУ ЧИНОВНИКІВ МІСТА НІЖИНА У 60 – 90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

На основі архівних джерел аналізується матеріальне становище представників чиновницького апарату міста Ніжина. З'ясовуються загальні особливості забезпечення, висвітлюються побутові умови службовців міського самоврядування з огляду на їхнє соціальне походження та займану посаду. Представники вищих щаблів бюрократичного апарату, окрім високої заробітної плати за проходження служби, мали ще й значні прибутки від родинного бізнесу. Натомість нижчі щаблі чиновництва майже нічим не відрізнялися від звичайного міщанства або селянства. Значним був вплив представників купецтва, які збільшували власний капітал завдяки торгівлі, а отже, володіли стабільними та високими доходами незалежно від займаної ними посади. Показовим є той факт, що чиновництво вищого рівня мало гарну освіту, закінчувало університети та гімназії, тоді як представники нижчої ланки бюрократичного апарату залишались малоосвіченими.

Ключові слова: законодавство, чиновник, матеріальне забезпечення, органи самоврядування.

Solodka K.Y.,
student of the History and law Faculty
II year study of master`s degree,
Nizhyn Gogol State University (Ukraine, Nizhyn),
katerynasolodka16@ukr.net

The financial situation and conditions of living of officials of the city of Nizhyn in the 60`s – 90`s of the nineteenth century

On the basis of the archival sources, the financial situation of apparatus of the bureaucracy representatives in the city of Nizhyn is analyzed. The general features of the provision are found out, the living conditions of the employees of the city government are considered in view of their social background and status. Representatives of the higher levels of the bureaucracy, in addition to high wages for service, also had significant profits from the family business. Instead, the lower levels of bureaucracy almost did not differ from ordinary townsfolk or peasantry. Significant was the influence of the merchants, who increased their own capital through trade, and thus had stable and high incomes regardless of their position. Indicative is the fact that higher education officials had a good education, graduated from universities and gymnasias, while representatives of the lower level of the bureaucracy remained ill-educated.

Key words: legislation, official, material security, governments.

Солодка Е.Ю.,
студент II курса магистратуры
историко-юридического факультета,
Нежинский государственный университет
имени Николая Гоголя (Украина, Нежин),
katerynasolodka16@ukr.net

**Материальное положение и условия быта чиновников города
Нежина в 60 – 90-х годах XIX века**

На основании архивных источников, анализируется материальное положение представителей чиновничьего аппарата города Нежина. Выясняются общие особенности обеспечения, освещаются бытовые условия служащих городского самоуправления с учетом их социального происхождения и занимаемой должности. Представители высших ступеней бюрократического аппарата, кроме высокой заработной платы за прохождение службы, имели еще и значительные доходы от семейного бизнеса. Низшие слои чиновничества почти ничем не отличались от обычного мещанства или крестьянства. Значительным было влияние представителей купечества, которые увеличивали собственный капитал благодаря торговле, а следовательно, обладали стабильными и высокими доходами независимо от занимаемой ими должности. Показательным является тот факт, что чиновничество высшего уровня имело хорошее образование, заканчивало университеты и гимназии, тогда как представители низшего звена бюрократического аппарата оставались малообразованными.

Ключевые слова: законодательство, чиновник, материальное обеспечение, органы самоуправления.

Актуальність дослідження. Радикальні зміни системи державного управління потребують проведення широкомасштабних реформ. Основна мета їх полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи з гальма об'єктивно обумовлених економічних та соціальних процесів у один із визначальних чинників їх прискорення. Вже набутий в Україні досвід проведення реформ, зміни в устрої та функціонуванні органів державної влади переконують у необхідності серйозної уваги до вивчення минулого державної служби та чиновницького апарату зокрема, які існували на українських землях. Ефективність сучасного державного управління багато в чому залежить від того, наскільки діалектично вдало поєднуються європейські стандарти та власний історичний досвід українського народу. Однією з головних проблем реформування державної служби в Україні виступає питання матеріального забезпечення чиновництва, що полягає у колосальній різниці заробітної плати між вищими та нижчими ланками чиновницького апарату.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу комплексу документальних джерел та наукової літератури охарактеризувати матеріальне становище бюрократів міста Ніжина у 60 – 90-х роках XIX ст.

Історіографія теми дозволяє констатувати про існування незначної кількості праць присвячених питанню матеріального становища, соціального забезпечення чиновників Російської імперії та Ніжина зокрема. Після здобуття Україною незалежності помітно зріс інтерес до теми соціального забезпечення державних службовців XIX ст. М. Бармак на основі аналізу комплексу законодавчих актів, детально характеризує теоретичні засади державної служби, правові основи формування та функціонування корпусу цивільних державних службовців, звертається до законодавчого оформлення соціального забезпечення чиновників [1]. С. Зозуля детально описує історію м. Ніжина XIX ст., звертається до питання владних інституцій, їх очільників та сферу діяльності [10]. О. Федорченко звертається до проблематики матеріального забезпечення поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX – на початку XX ст. [12].

Джерельною базою дослідження є неопубліковані джерела, до яких відносимо фонди Ніжинського філіалу Чернігівського обласного державного архіву № 340, 341, 342, 344. В залежності від походження, змісту та призначення опрацьовані архівні документи ми поділили на декілька груп: матеріали офіційного діловодства; матеріали особистого походження (листування, заяви). Джерела першої групи представлені перш за все формулярними списками. З кінця XVIII ст. вони являлися основними документами, де фіксувалося ім'я, прізвище, вік, віросповідання, соціальне походження, освіта, майнове становище, наявність нерухомого майна, нагороди, термін та місце проходження служби. Велику цінність становить офіційна документація, зокрема положення, циркуляри імператора та Міністерства Внутрішніх справ, листування чернігівського губернатора з Ніжинською міською думою та земською управою. Також документи, що стосувалися проведення виборів у муніципальні органи, які інформують про соціальний склад виборців, їх кількість, час, терміни та особливості організації виборчого процесу.

Для закріплення кадрів на державній службі й забезпечення її активної працьовитості уряд Російської імперії повинен був підтримувати стійке зацікавлення працівників до роботи. На формування тривалого інтересу до служби у державних установах впливало багато чинників. Це свідоме прагнення реалізувати себе на адміністративно – управлінському терені; впевненість у стабільності свого службового становища, а отже, і становища у суспільстві; можливість просування по службі; прагнення посісти заслужовуюче поваги співгромадян місце в суспільній ієрархії. Велике значення мали і такі чинники, як гідна матеріальна винагорода за добросовісне і якісне виконання посадових обов'язків, отримання нормативно – правового забезпечення і гарантованих соціальних пільг як компенсацій за складність роботи і за наявність обмежень, встановлених законодавством для осіб, які перебувають на державній службі, а також пенсійне забезпечення, залежне від посадового становища, чину і службового стажу [12, с. 318].

Формування чиновництва як особливого прошарку людей, відповідальних за успішне функціонування системи органів державної влади, суттєво підвищує його суспільне значення та змінює характер матеріального утримання службовців. На це звернули увагу за часів правління Петра I, тому вперше встановлюються різні розміри ставок для чиновників центральних і місцевих установ. Катерина II спеціальним указом 1763 р. вдвічі збільшила розмір заробітної плати, запровадила виплату пенсій держслужбовцям [1, с. 151].

Правове регулювання матеріального забезпечення чиновників 60 – 90-х рр. XIX ст. здійснювалося відповідно до «Зводу законів про службу цивільну», параграф 2 розділу 3 Зводу «Про права на отримання утримання по цивільній службі». Нормативно – правовий документ встановлював жалування у вигляді: платні (близько 38% всього розміру утримання), столових (приблизно 37%) і квартирних грошей (25%). Крім того, утримання залежало від чину, займаної посади, особливого Височайшого призначення або за особливого розпорядження начальства. Управлінці, які у справах служби їздили у відрядження, окрім звичайного утримання, мали право на отримання прогінних грошей, допомоги на підйом, відшкодування дорожніх витрат, виплату добових та квартирних грошей. Зауважимо, що на утримання законодавство передбачало для державних службовців різні види допомоги та пільги: допомога під час призначення на посаду, отримання кредиту на будівництва власного будинку, на пенсію після виходу у відставку [1, с. 153–157].

Працівники державних установ мали право на відпустки. Сучасне трактування цього інституту трудового права дещо відрізняється від змісту, який у той час вкладався у поняття «відпустки від посади і від служби». Чиновники мали право направляти своїм начальникам письмові прохання про надання їм відпустки, вказавши причини, чи то особисті домашні справи, чи інші потреби, а також зазначивши терміни відпустки. При одночасній подачі кількома службовцями прохань про відпустку керівники повинні були надавати перевагу старшим керівникам [1, с. 160].

Відпустка до 1 місяця надавалася щорічно, строком до 2 місяців раз на два роки, відпустка без збереження утримання надавалася тривалістю до 4-х місяців. Якщо у працівника виникала потреба відлучитися більше ніж на 4 місяці, то за законом він повинен був звільнитися, а потім поновитися на роботі [1, с. 160 – 161].

Після наказу про звільнення у відпустку службовець отримував спеціальний квиток або паспорт, у якому вказувалися чин, ім'я, прізвище, посада, місце, де він передбачає провести вільний час, термін відпустки. З відпустки працівник був зобов'язаний повернутися на службу в строк, вказаний у квитку. При невчасному виході на роботу без поважних причин на чиновника накладалося адміністративне стягнення – з його утримання вираховувалися кошти за весь час, на який він запізнився. Якщо затримка була більша чотирьох місяців, то працівник усувався з посади. До поважних причин при простроченні термінів явки на службу з відпустки відносилася хвороба, арешт, втрата розуму, стихійне лихо, смерть батьків або інші обставини, які керівництво могло визнати за поважні [1, с. 160 – 161].

Важливим елементом політики уряду соціального захисту цивільних службовців мало призначення державних пенсій. «Статут про пенсії та одноразові допомоги» встановлював наступні правила щодо отримання пенсійних виплат:

1. За вислугу років, інші особливі заслуги дозволялося отримувати декілька пенсій.
2. Заборонялося отримувати одночасно пенсію та жалування.
3. У результаті вчинення злочину, за який передбачалося покарання у вигляді обмеження чи позбавлення станових прав, проведення слідства над чиновником, виплата пенсій припинялася [11, с. 182–186].

Пенсія призначалася за останнім місцем служби. На її розмір впливало ряд факторів: величина грошового окладу протягом п'яти років на посаді, яку займав чиновник до звільнення; термін служби, розряд посади. Крім того, пенсія у розмірі повного окладу нараховувалася за службу не менше 35 років. Для осіб, які виходили у відставку через невиліковні хвороби, застосовувалися скорочені на п'ять років строки вислуги. Особи, які працювали від 10 до 20 років і змушені залишити службу за станом здоров'я, отримували пенсію у розмірі третини, від 20 до 30 років – двох третин повного пенсійного окладу. За 30 років служби призначався повний пенсійний оклад [1, с. 186–187]. У разі смерті представника чиновницького апарату, пенсія виплачувалася його родині (вдові або дітям) [11, с. 186–187].

Надавалися також і одноразові допомоги чиновникам, які унаслідок тяжких, невиліковних хвороб або «у результаті абсолютно розхитаного на службі здоров'я» змушені були покинути роботу [11, с. 196]. У 1871 р. було прийнято рішення про те що, відставні нижчі чини, які не здатні працювати, отримуватимуть по 3 руб. на місяць казенної допомоги. У разі хвороби, у госпіталях та лікарнях лікуються за рахунок казни, таким чином, за кожную проведену добу у лікарні чиновники нижчої ланки отримували по 10 коп. [7, арк. 5].

Як бачимо, практика російського уряду в питанні матеріального забезпечення, соціального захисту державних службовців мала різні аспекти. З одного боку, влада була зацікавлена у формуванні стійкого і контрольованого апарату. Забезпечення належного матеріального становища цьому сприяло. Однак, вся політика царського уряду спрямовувалася на формування службовців такого типу, який би відповідав вимогам самодержавства. Представники чиновницького апарату, які знаходилися на вершині бюрократичної піраміди, були гідно забезпечені державою. Натомість, звичайні провінційні службовці не мали достатнього матеріального утримання, що в свою чергу породжувало хабарництво та халатне ставлення до роботи.

Законодавча основа, теоретична база, яка закладалася царським урядом, мала великий вплив на діяльність бюрократичних установ та їх працівників. Аналіз формулярних списків, які належали Ніжинській міській думі та управі 60 – 90-х років XIX ст., дозволяють говорити про те, що на матеріальне становище чиновників Ніжина впливало декілька факторів: соціальне походження, матеріальний достаток родини, посада в державній установі, а також, у незначній мірі, освіта.

На підставі опрацьованих документів можемо виділити дві групи чиновників міста, які відрізнялися рівнем матеріального забезпечення. До першої групи ми відносимо посадових осіб, які мали великі достатки, внаслідок соціального походження, а також завдяки високим посадам у цивільних відомствах. Це були держслужбовці, які фактично не залежали від жалування за службу. До другої групи відносимо чиновників які не мали спадкового майна або ж мали недорогі родинні помешкання, жили за рахунок жалування, мали город, господарство та працювали на ньому як рядові міщани чи селяни.

Можемо зробити висновок, що найбільш матеріально забезпеченими особами, які знаходилися на державній службі, був голова міської думи та його заступник. У 1881 р. Ніжинську думу очолив колезький радник, а з виходом у відставку дійсний статський радник Павло Федорович Кушакевич. Він походив із родини священників, яка за спадкову приналежність до духовенства отримали пожалуваний стан дворянства. Кілька поколінь родини Кушакевичів служили у Пантелеймоно–Василівській церкві, що у місті Ніжині, зокрема його батько Федір Федорович Кушакевич декілька років був її настоятелем. На долю П. Кушакевича як державного службовця, ймовірно великий вплив здійснив дядько Андрій Федорович Кушакевич, який, відмовившись від кар'єри священика поїхав до Санкт-Петербургу та влаштувався до судової установи. Сам Павло Кушакевич теж відмовився від духовної кар'єри на користь цивільної державної служби, хоча і закінчив Чернігівську духовну семінарію [10, с. 238–240].

Наприкінці 1850-х рр. П. Кушакевич переїжджає до столиці Російської імперії, де вступив на навчання до Юридичного інституту. Після закінчення останнього в 1861 р. влаштувався на службу до Санкт-Петербурзької судової палати. З цього часу він досить стрімко зробив чиновницьку кар'єру – за два роки отримав титулярного радника та посаду заступника столоначальника. На думку Сергія Зозулі, Павло Федорович Кушакевич у столиці займався не лише цивільною службою, але і був помічником або й компаньйоном свого дядька А. Кушакевича в бізнесових справах, адже як говорить сімейна легенда: походження основного капіталу А.Ф. Кушакевича було з сибірських золотих копалень. [10, с. 240–241].

У 1870-х рр. П. Кушакевич повертається до Ніжина, де з 1878 р. обіймає посаду мирового судді земського суду. У 1881 р. був обраний на посаду голови Ніжинської міської думи, а з 1896 р. щороку обирався заступником повітового предводителя дворянства [3, арк. 2]. Авторитет П. Кушакевича на посаді був настільки великим, що навіть від офіційної відмови від четвертого балотування на посаду міського голови в 1901 р. він ще кілька років виконував свої попередні посадові обов'язки, поєднуючи їх з роботою в суді та громадською діяльністю [10, с. 240].

Цікавим є питання, наскільки матеріально забезпеченим був П. Кушакевич. Із нерухомого майна йому належав двоповерховий будинок у місті, 28 десятин орної землі у Ніжинському повіті, половина будинку у Санкт – Петербурзі [3, арк. 1]. Із родинного майна виділяється одноповерховий будинок на Гоголівській вулиці, що належав дядьку А. Кушакевичу, та одноповерховий будинок біля Пантелеймоно – Васильківської церкви, що був власністю Юхима Федоровича Кушакевича [10, с. 241]. Оцінювалося все майно у 15 тис. 240 руб. [3, арк. 1].

Відповідно з посадою річний оклад міського голови складав 2 тис. руб. на рік [3, арк. 1]. Важливо те, що він активно займався меценатською діяльністю. Так, у 1878 р. відкрив першу в Ніжині загальну жіночу гімназію (до 1884 р. – прогімназія), для якої А. Кушакевич пожертвував власний будинок на Гоголівській вулиці. За кошти П. Кушакевича було збудовано другий поверх – у тому вигляді, в якому ці будинки можна побачити зараз. Задля поширення в Ніжині професійної та комерційної освіти А. Кушакевич ініціював відкриття ремісничого училища, заповівши більше 200 тис. руб. на будівництво та устаткування майбутнього навчального закладу. Після смерті дядька справою опікувався Павло Федорович, котрий неодноразово додавав до будівництва власні кошти й домігся відкриття училища в 1895 р. [10, с. 241]. Враховуючі щедрі меценатську діяльність П.Ф. Кушакевича, можна констатувати, що розміри пожалування на благодійні справи значно перевищували доходи голови думи за рік, а отже, це було не єдине джерело заробітку.

За віддану державну службу Павло Федорович був удостоєний такими державними нагородами як орден Св. Анни II ступеня, Св. Володимира IV ступеня, Св. Станіслава II ступеня, срібний орден від Олександра III [3, арк. 1].

Отже, його діяльність була високо оцінена урядом, що посилювало його соціальний статус. Міський голова П. Кушакевич, належав до верхівки бюрократичного апарату, тому мав гарне матеріальне становище не тільки завдяки високооплачуваній посаді, але і соціальному походженню, багатій та самодостатній родині.

Аналіз формулярних списків дає можливість подивитися на сімейне становище П.Ф. Кушакевича. Одружений на дочці титулярного радника Єлизаветі Луговиковій, дітей не мали, дружина знаходилася на утриманні чоловіка [3, арк. 2]. Нажаль, більше ніяких деталей про особисте життя видатного голови міської думи не було виявлено.

Наступником його був Іван Леонтієвич Рейкун. Він походив із заможного селянства, а згодом придбав присадибну ділянку з 2 будинками у Ніжині, оцінених у 5 тис. руб. Освіту отримав у Ніжинському лицейі імені князя Безбородька. Свою кар'єру розпочав у суді, а з 1899 р. обіймав посаду міського голови [3, арк. 23–51].

Заступником голови Ніжинської міської думи П. Кушакевича, був спадковий дворянин, колезький асесор Григорій Кондратович Краєвський. Отримавши домашню освіту, він деякий час служив у дворянському зібранні, згодом працював помічником секретаря Ніжинського мирового судді, потім виконував обов'язки судового пристава, дослужившись до рангу титулярного радника. У 1870-х рр. був обраний гласним у Ніжинську міську думу, а з 1881 р. стає заступником голови міської думи та членом міської управи. У 1894 р. пожалуваний у ранг колезького асесора. На посаді отримував жалування у розмірі 800 руб. на рік. Мав високі державні нагороди, такі як орден Св. Володимира III ступеня, срібну нагороду від Олександра III [3, арк. 12 – 13].

Як бачимо, досить непогана освіта та особисті якості дозволяли швидко просуватися по кар'єрній лінії, забезпечуючи себе і свою родину стабільним матеріальним становищем.

Не маючи родового майна Г. Краєвський, купує у місті будинок та землю навколо нього, який оцінюється у 3 тис. 375 руб. [3, арк. 10]. Через відсутність детальних свідчень ми не можемо вказати, на які кошти був придбаний будинок, чи це був стартовий родинний капітал чи кошти зароблені на державній службі.

Г. Краєвський мав велику сім'ю. Був одружений на Валерії Фадьєвій, мав сина Олександра та 3-х дочок: Емілію, близнюків Софію та Констанцію, які всі належали до римо – католицької віри [3, арк. 10].

У цілому, заступник міського голови був доволі забезпеченим у матеріальному відношенні. Належачи до дворянства, мав відповідні прибутки і від родинного ремесла, що значно полегшувало його становище.

Іншу групу чиновництва становлять представники нижчого рівня. Це колезькі асесори, почесні жителі міста. У вказані вище роки членами управи були колезький асесор, дворянин Євгеній Павлович Малиш-Федорцов та почесний житель міста Ніжина Михайло Пантелеймонович Бреусов [3, арк. 14, 20]. М. Бреусов походив із міщанства, але завдяки розуму та наполегливості стрімко досяг відповідного статусу. Закінчивши 3 роки Ніжинського повітового училища, згодом став гласним Ніжинської міської думи, дещо пізніше, вдало поєднав службу очільника ніжинського міського сирітського суду та скарбника управи [3, арк. 20 – 21]. Робота у декількох місцях, зайняття престижних посад, давало йому річний дохід у розмірі 900 руб. [3, арк. 20].

М. Бреусов був одружений на Феофанії Єрмолович, мав 4-х дітей, Олександра, Миколу, Петра та Анну. Жила сім'я у будинку, який належав батькам Михайла Пантелеймоновича, оцінений у 1000 р. [3, арк. 20]. Як бачимо, займаючи декілька державних посад та отримуючи доволі непогане жалування, матеріальне становище було складнішим ніж у чиновників, які походили з дворянства чи інших заможних верств населення.

Натомість, Є.П. Малиш-Федорцов мав набагато краще матеріальне становище, що пояснюється дворянським походженням. Формулярні списки дають можливість дізнатися про майно, яке перейшло по заповіту від його батька. Так, йому у спадок належали дачі, присадибні ділянки та 77 десятин орної землі у 2-х селах Ніжинського повіту. За час проходження служби, він придбав будинок із земельною ділянкою, оцінений у 2 тис. 325 руб., хоча отримував менше жалування у розмірі 600 руб. на рік [3, арк. 14].

Аналіз документів дозволяє нам говорити про те, що не дивлячись на державну гарантію щорічної відпустки (за власним бажанням), даним правом користувалися нечасто, зокрема з усіх вищеперерахованих посадовців одну відпустку терміном 1 місяць мав П. Кушакевич, 9 відпусток за свою кар'єру мав І.Л. Рейкун, які були короткими терміном 7 та 10 днів [3, арк. 24]. Є.П. Малиш-Федорцов отримував відпустку 4 рази за всю службу. Припускаємо, часті прохання отримання доволі тривалих відпусток терміном у чотири, два місяці, пов'язані з сімейним становищем, адже, втративши дружину, він сам виховував 7 дітей, четверо з яких проходили військову службу або ж навчалися. Так, найстарший син В'ячеслав служив підпоручником у Володимирському полку, Володимир служив наглядачем у поштово – телеграфному відомстві, а Павло та Борис – навчалися в Олександрівському училищі [3, арк. 15].

Отже, займаючи високі посади, маючи гарне соціальне походження, голова, заступник та члени міської думи мали стабільне матеріальне забезпечення, що пояснюється гарним спадком, а також високою заробітною платнею на цивільній службі.

Нижчі чини міської управи Ніжина, хоча і отримували значно менше жалування, мали великі доходи внаслідок підприємницької діяльності. Більшість купецтва міста було матеріально забезпеченим, про що говорять формулярні списки. Зокрема, майно купця, члена управи Літвіненка Андрія оцінювалося у 5 тис. 860 р.; Галата Семен мав садибу та три магазини, що оцінювалося у 8 тис. 450 руб.; майно купця Камінцева Василя Григоровича оцінювалося у 19 тис. 300 р., що значно перевищувало розміри майна високопосадовців. Були і скромніші статки, купець Лазаренко Микола володів майном на суму 1 тис. 500 руб. [4, арк. 35–37].

Для з'ясування повної картини матеріального становища чиновництва Ніжина, необхідно звернути увагу на службовців, які працювали в інших підрозділах. Зокрема, до Ніжинського повітового казначейства входив головний скарбник, бухгалтер, помічник бухгалтера та два писарі [9, арк. 1–22]. У 1880 р. посаду Ніжинського повітового скарбника займав Мирон Федорович Фесенков. Отримував 600 руб. жалування на рік плюс 300 руб. станових. Бувши сином чиновника, навчався у Конотопському повітовому училищі, згодом працював у Конотопському повітовому казначействі, переїхавши до міста, починає працювати в Ніжинському повітовому казначействі, а у 1870 р. стає його очільником. Нерухомого майна у місті довгий час не мав, а через деякий час житло придбала дружина [9, арк. 1 – 7].

Великими статками не могли похвалитися писарі казначейства. Зокрема, писар 3-го розряду Микола Парадісов був сином чиновника, і ніякого нерухомого майна не мав, а отже більшість своєї заробітної плати витрачав на оренду квартири, як наслідок – великі суми йшли на житло [9, арк. 20].

Помічник бухгалтера, колезький реєстратор Федір Івченко отримував 350 руб. жалування на рік плюс 150 руб. станових. Нерухомим майном у місті не володів [8, арк. 2]. Головний бухгалтер Георгій Іванович Іваницький отримував на рік 750 руб., походив родом із Глухівського повіту, де його батьки мали дерев'яний будинок та 55 десятин землі [9, арк. 6].

Опрацювання різних джерел дозволяє нам зробити висновки про те, що більшість рядових службовців, вихідців із міщанства, не дивлячись на займані ними державні посади, продовжували мати таке ж матеріальне забезпечення як і решта жителів міста. Наприклад, губернський секретар Андрій Якович Стеблина, походючи із заможного міщанства, мав двохповерховий будинок, який був збудований або ж придбаний його батьками. Він

виглядав наступним чином: кам'яний фундамент, дерев'яні стіни. Перший поверх складався із чотирьох кімнат, кухні та погребу, другий вмщував у собі 6 кімнат та два коридори. Оцінений будинок у 4 тис. руб. На земельній ділянці знаходився сарай для сільськогосподарських тварин, оцінений у 100 руб., земля під будівлями оцінена у 900 руб., таким чином все майно оцінювалося у розмірі 5 тис. руб. [2, арк. 15].

Були і скромніші побудови, зокрема, вдова надвірного радника Марфа Григорівна Святославська мала дерев'яний будинок, який складався з 5 кімнат, а також іншу невелику будівлю у дворі, яка нараховувала 4 кімнати та кухню, земля під забудовою оцінювалася у 500 руб. Таким чином, вдова надвірного радника володіла майном у розмірі 1 тис. 800 руб. [2, арк. 17].

Цікавий матеріал опису нерухомого майна дають справи оціночної комісії ХІХ ст. Вдова надвірного радника Венгерова Ульяна Григорівна володіла нерухомим майном на Стефано – Яворській вулиці (сучасна Яворська), до якого входили три будівлі, погреб, та земельна ділянка. Будинки були одноповерховими, вибудованими з дерева, всередині знаходилися дві цегляні голландські печі. До одного з них був прилаштований дерев'яний ганок із великими вікнами та дверима теслярської роботи, дверні та віконні ручки мідні. Вікна, двері, підлога були пофарбовані масляною фарбою, стіни та стеля відштукатурені та побілені. У найбільшому будинку був підвал, який складався з 2-х кімнат, всередині – знаходилося дві печі. У дворі для господарських потреб знаходився збудований дерев'яний погреб. Будинки потребували постійних витрат на ремонтні роботи, тому у рік на страхування, утримання витрачалося близько 250 р. Все майно дружини надвірного радника оцінювалося у 1800 руб. [5, арк. 7–13]

Актуальним залишається питання побуту міської думи. Так як коштів на облаштування новоствореної міської думи не було, колишні речі, які належали старому органу, теж міській думі, перейшли до нового муніципального органу. Архівні справи описують рухоме майно, яке знаходилося в користуванні чиновництва на місці проходження служби. Зокрема на 1866 р. у будівлі були: образи Святої Трійці, срібна лампада, п'ять портретів російських імператорів, старовинний годинник, дзеркало, устаткування для вимірювання зросту, на стіні висів план Ніжина, ваги, чотири крісла, стілець, три шафи, 4 скрині, лавка, дерев'яний ящик зі скляними дверцятами для збереження імператорських грамот та універсалів, бочки для води [6, арк. 2–45].

Крім того, за розпорядженням Чернігівського губернського правління, у розпорядження новосформованої міської думи був переданий господарський двір для власних потреб. Сюди входили 15 коней, 12 відер, 14 сокир, 14 возів та 1 сани, охороняли дане майно вартіві [6, арк. 2 – 45]. Як бачимо, Ніжинська міська дума не може похвалитися розкішним побутом, що говорить про слабке фінансування установ з боку держави.

Отже, говорячи про матеріальне забезпечення чиновників Ніжина необхідно враховувати два фактори: по – перше, з якого соціального стану вони походили та чи мали родинне майно; по – друге, яку посаду займали. Представники вищих щаблів бюрократичного апарату мали окрім високої заробітної плати за проходження служби, ще й високі прибутки від сімейного ремесла. Натомість нижчі щаблі чиновництва нічим не відрізнялися від звичайного міщанства чи селянства. Значним був вплив купецтва, яке збільшило власний капітал завдяки торгівлі, а отже, володіли стабільними та великими доходами незалежно від займаної ними посади. Характерним був той факт, що чиновництво вищого рівня мало гарну освіту, закінчувало університети та гімназії, натомість представники нижчого рівня бюрократичного апарату було малоосвіченим.

Список використаних джерел

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 288 с.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі – ВДАЧОН). Ф. 340. Оп. 1. Спр. 144. 49 арк.
3. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1478. 230 арк.
4. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1480. 119 арк.
5. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 440. 21 арк.
6. ВДАЧОН. Ф. 341. Оп. 1. Спр. 1262. 271 арк.
7. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 339. 17 арк.
8. ВДАЧОН. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 17. 25 арк.
9. ВДАЧОН. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 7. 60 арк.
10. Зозуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Північно-східне регіональне відділення. К.: Видавець Олег Філюк, 2014. 344 с.
11. Свод законов Российской империи. Т.3. Свод уставов о службе гражданской/ под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. Изд. «Русское Книжное Товарищество «Деятель». СПб., 1912 г. 404 с.
12. Федорченко О.В. Матеріальне становище поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Таврійської і Херсонської губерній). Південний архів: збірник наукових праць. Історичні науки. Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. Вип. 31–32. С. 318–327.

References

1. Barmak M.V. Derzhavna sluzhba v Rosiiskii imperii: pravovi osnovy formuvannia ta funktsionuvannia korpusu tsyvilnykh sluzhbovtziv (XVIII – persha polovyna XIX st.): monohrafiia. Ternopil: Vydavnytstvo Aston, 2006. 288 p.
2. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v misti Nizhyn (dali – VDACHON). F. 340, Op. 1, Spr. 144, 49 ark.
3. VDACHON. F. 340. Op. 1. Spr. 1478. 230 ark.
4. VDACHON. F. 340. Op. 1. Spr. 1480. 119 ark.
5. VDACHON. F. 340. Op. 1. Spr. 440. 21 ark.
6. VDACHON. F. 341. Op. 1. Spr. 1262. 271 ark.
7. VDACHON. F. 342. Op. 1. Spr. 339. 17 ark.
8. VDACHON. F. 344. Op. 1. Spr. 17. 25 ark.
9. VDACHON. F. 344. Op. 1., Spr. 7. 60 ark.
10. Zozulia S.Yu. Nizhyn modernoi doby: studii z istoriohrafii, pamiatkoznavstva, personalistyky / Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, Pivnichno-skhidne rehionalne viddilennia. K.: Vydavets Oleh Filiuk, 2014. 344 p.
11. Svod zakonov Rossyiskoi ymperyy. T.3 Svod ustavov o sluzhbe hrazhdanskoi/ pod red. Y.D. Mordukhai-Boltovskoho. Yzd. «Russkoe Knyzhnoe Tovaryshchestvo “Deiatel”. SPb., 1912 h. 404 p.
12. Fedorchenko O.V. Materialne stanovishche poshtovo-telehrafnykh sluzhbovtziv naprykintsy XIX – na pochatku XX st. (za materialamy Tavriiskoi i Khersonskoi hubernii). Pivdennyi arkhiv: zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky. Kherson: Vyd-vo KhDU, 2010. Vyp. 31–32. P. 318–327.

Стрілець В.В.,

доктор історичних наук, кандидат юридичних наук,
професор кафедри суспільного врядування Всеукраїнського центру
підвищення кваліфікації державних службовців
та працівників місцевого самоврядування
(Україна, Київ), striletsv@ukr.net

СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВІДДІЛУ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ УСРР (1922 – 1924 РР.).

У статті розглядаються питання організаційної структури, соціального походження та етнічної приналежності співробітників, основних завдань, форм та методів діяльності Полтавського губернського відділу Державного політичного управління (ДПУ) ДПУ в період реорганізації попередниці ДПУ – Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (1922–1924 рр.). Органи ДПУ Полтавської губернії виявилися досить ефективним інструментом утвердження політичного панування більшовицької партії в регіоні, боротьби з противниками радянської влади, особливо з українським національно-визвольним рухом. Маючи відносно невелику кількість штатних працівників, чекістам вдалося, за допомогою репресій та використовуючи розгалужену систему інформаторів, взяти під постійний контроль практично всі сфери суспільно-політичного та культурного життя губернії.

Ключові слова: Державне політичне управління УСРР, Полтавський губернський відділ ДПУ, повітові відділення ДПУ, державні інформаційні трійки, боротьба з українським національно-визвольним рухом.

Strilets V.V.,

Doctor of Historical Sciences, Candidate of Legal Sciences,
Professor of the Department of the Public government
All-Ukrainian Center of In-service Training of civil servants
and servants of local self-government
(Ukraine, Kiev), striletsv@ukr.net

Structure and activity of the Poltava provincial department of the state political directorate (1922 – 1924)

The article deals with the issues of the organizational structure, social origin and ethnicity of employees, main tasks, forms and methods of activity of the Poltava Provincial Department of the State Political Directorate (GPU) during 1922–1924 – the period of reorganization of the GPU's predecessor – the All-Ukrainian Extraordinary Commission for Combating with Counterrevolution, Speculation, Sabotage and Malfeasance. The GPU bodies of the Poltava province proved to be a very effective tool for establishing the political domination of the Bolshevik Party in the region, fighting with the adversaries of Soviet power, especially with the Ukrainian national liberation movement. Having a relatively small number of regular employees, the Chekists managed to take under control virtually all spheres of the social, political and cultural life of the province with the help of repression and using an extensive system of informants.

Key words: State Political Directorate of the Ukrainian SSR, Poltava Provincial Department of the GPU, county divisions of the GPU, state information troika, struggle against the Ukrainian national liberation movement.

Стрелец В.В.,

доктор исторических наук, кандидат юридических наук,
профессор кафедры общественного управления Всеукраинского центра
повышения квалификации государственных служащих
и работников местного самоуправления
(Украина, Киев), striletsv@ukr.net

Структура и деятельность Полтавского губернского отдела государственного политического управления УССР (1922 – 1924 гг.).

В статье рассматриваются вопросы организационной структуры, социального происхождения и этнической принадлежности сотрудников, основных заданий, формы и методов деятельности Полтавского губернского отдела Государственного политического управления (ГПУ) ГПУ в период реорганизации предшественницы ГПУ – Всеукраинской чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и должностными преступлениями (1922 – 1924 гг.). Органы ГПУ Полтавской губернии оказались достаточно эффективным инструментом утверждения политического господства большевистской партии в регионе, борьбы с противниками советской власти, особенно с украинским национально-освободительным движением. Имея относительно небольшое количество штатных работников чекистам удалось, с помощью репрессий и используя разветвленную систему информаторов, взять под постоянный контроль практически все сферы общественно-политической жизни губернии.

Ключевые слова: Государственное политическое управление УССР, Полтавский губернский отдел ГПУ, уездные отделения ГПУ, государственные информационные тройки, борьба с украинским национально-освободительным движением.

Процес становлення тоталітарного режиму в Радянській Україні загалом і в регіональному аспекті, зокрема, неможливо осмислити без об'єктивного висвітлення історії державно-політичного карного органу, що був зорганізований під назвою Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (ВУНК) у грудні 1918 р. як філія Всеросійської надзвичайної комісії, і яка стала одним із головних інструментів утвердження так званої диктатури пролетаріату як форми експансії Радянської Росії в Україні. В 1922 р. ВУНК була реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ).

До питання структури та діяльності ДПУ УСРР неодноразово зверталися представники вітчизняної та закордонної історичної та історико-правової науки. Особливо слід виділити неупереджені об'єктивні праці, що з'явилися в цьому плані в умовах незалежної України [2; 9]. Регіональний аспект цієї проблематики розроблений значно слабше. Питання структури і діяльності органів ДПУ Полтавської губернії в загальних рисах висвітлене лише в трьох працях [1; 10; 12].

Як спеціальна служба Радянської України ДПУ була створена постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. при НКВС УСРР замість скасованої ВУНК. Органи ДПУ, як і ВУЧК, були інструментом утвердження більшовицької диктатури в Україні, використовувалися партійно-державним керівництвом як знаряддя в боротьбі з опозицією, спрямовувалися на здійснення масових репресій.

Метою статті є висвітлення організаційної структури та основних форм і методів діяльності Полтавського губерньського відділу ДПУ протягом 1922–1924 рр. – період реорганізації попередниці ДПУ – ВУНК.

Система місцевих територіальних органів ДПУ УСРР залежала від адміністративно-територіального поділу республіки. Протягом 1922 – 1925 рр. існували губерньські відділи ДПУ, повітові (реорганізовані в окружні) відділення ДПУ та повітові уповноважені ДПУ. Оскільки в УСРР не було прийнято відповідних власних нормативно-правових актів, статус цих органів визначався постановами Всеросійського ЦВК про губерньські та обласні відділи

ДПУ, про повітових уповноважених губернських і обласних відділів ДПУ. З 1925 по 1930 р. були створені окружні відділення ДПУ та посади районних уповноважених ДПУ. Права та обов'язки окружних відділень ДПУ, їх відносини з іншими підрозділами ДПУ регулювалися постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про окружні відділи ДПУ», спеціальним положенням про окружні відділи ДПУ та деякими іншими актами, затвердженим з'їздом начальників органів ДПУ УСРР в червні 1925 р. [9, с. 8]. Відповідно на місцях при губернських виконавчих комітетах створювалися губернські відділи ДПУ, а в округах – окружні відділення ДПУ. На травень 1922 р. в УСРР, зокрема на Полтавщині, органи ВУЧК були реорганізовані в органи ДПУ.

Після реорганізації Полтавський губернський відділ ДПУ було віднесено до 3-ї категорії, що зумовило скорочення штату. Відділ поділявся на дві частини: загально-адміністративну та секретно-оперативну. Перша складалася з господарського відділення (господарство і зв'язок) та адміністративного відділення (загальна канцелярія і стіл особового складу (відділ кадрів)). В секретно-оперативну частину входили такі підрозділи: військова група («група боротьби з бандитизмом», контррозвідувальна, економічна, інформаційно-агентурна та реєстраційна групи, комендатура в Полтаві та група військово-політичної цензури). Станом на 1 липня 1922 р. кількість співробітників ДПУ в Полтавській губернії становила 210 осіб, серед яких кандидатами та членами КП(б)У було 97 осіб, ЛКСМУ – 7. З вищою освітою було лише 3 особи, більшість співробітників мали початкову загальну та середню загальну освіту. 6 співробітників були неписьменними. За віком 110 осіб мали вік від 18 до 25 років, від 25 до 35 років – 10, від 36 до 45 – 28 осіб. Співробітниками були 168 чоловіків та 42 жінки. За національною ознакою співробітники ДПУ в Полтавській губернії поділялися наступним чином: українці – 80 осіб, росіяни – 63, євреї – 45, латиші – 18, а також поляки, білоруси, англієць та інші. За соціальним походженням більшість складала селяни (130 осіб) та міщани (77 осіб) [10, с. 46 – 47].

Загалом у 1922 р. у штаті Полтавського губернського відділу ДПУ разом зі збройними формуваннями налічувалося 1435 чоловік, з них 549 були комуністами. Станом на липень 1922 р. на Полтавщині діяв губернський відділ ДПУ, Костянтиноградське повітове відділення, а в дев'яти повітах – уповноважені губернського відділу ДПУ. В 1923 р. в усіх повітах були організовані окружні відділення [1, с. 210]. Кременчуцьке відділення було віднесене до 1 категорії і його штат становив 30 співробітників. В інших округах штат становив по 18 осіб [10, с. 74].

Співробітники ДПУ, як і її попередниці – ВУНК, були тісно інтегровані в тодішню систему партійних і радянських органів влади Радянської України. Так, начальник Пирятинського окружного відділення ДПУ О. Гапоненко був членом повітового комітету КП(б)У та членом президії повітового виконавчого комітету, а за сумісництвом працював партійним слідчим при уповноваженому губернської контрольної комісії КП(б)У [3, арк. 35].

Загальноосвітній та політичний рівень більшості співробітників ДПУ на Полтавщині, особливо в окружних відділеннях трактувався губернським керівництвом організації як далеко не задовільний, що «безумовно шкідливо відображається на роботі» [4, арк. 396]. Як зазначалося в одному зі звітів, за соціальним походженням співробітники ДПУ в Полтавській губернії винятково робітники і селяни, «інтелігентів майже немає», тому вони не можуть легко сприймати зміни і вдосконалювати роботу. Відсутність кваліфікованих робітників особливо була помітною серед помічників уповноважених і особливо в окружних відділеннях. Вихід з цієї ситуації вбачався у прикріпленні молодих співробітників до «досвідчених товаришів» в якості практикантів [5, арк. 46].

Для вивчення стану справ та інструктування місцевих чекістів губернський відділ приблизно раз на місяць направляв в окружні відділення своїх співробітників, інколи разом з представниками республіканського апарату ДПУ. З інтервалом приблизно раз в місяць проводилися організаційні наради відповідальних працівників апарату губернського відділу, інколи – за участю начальників і уповноважених окружних відділень ДПУ. На таких нарадах обговорювалися система і методи роботи з окремих питань «так як твердих вказівок і директив

центру з усіх питань роботи немає». Лише наприкінці 1924 р. діяльність кожного відділення губернського відділу ДПУ та окружних відділень почала регламентуватися відповідними інструкціями губернського відділу, а до цього часу методи роботи відділень «були довільними». Фінансово-матеріальне забезпечення з центру не забезпечувало й половини потреб губернського відділу ДПУ [4, арк. 397].

В зазначений період органи ДПУ Полтавської губернії були змушені утримувати позаштатних співробітників у зв'язку з великим навантаженням на штатних співробітників. Важливим завданням було облаштування системи інформаторів в сільській місцевості [5, арк. 46–47].

Важливим завданням органів ДПУ було інформування керівних органів про суспільно-політичні та економічні процеси в УСРР. У травні 1921 р. в кожній з губерній в радянських республіках були створені так звані державні інформаційні трійки, головне завдання яких полягало у висвітленні політичного і економічного становища відповідної території. В УСРР державні інформаційні трійки склалися з представників губернського комітету КП(б)У, губернського виконавчого комітету і губернського відділу ДПУ. Перші використовували інформацію всіх цивільних і військових установ, розташованих в губернії, а представник ДПУ – інформацію від агентури. Оскільки для аналізу зібраних матеріалів інформаційні трійки не мали спеціальних штатів, то вони використовували апарати губернських відділів ДПУ [11, с. 493–494].

Головою Полтавської губернської інформаційної трійки був голова Полтавського губернського відділу ДПУ Е. Лінде. Протягом зазначеного періоду державна інформаційна трійка Полтавської губернії готувала щотижневе під грифом цілком таємно зведення під назвою «Державне інформаційне зведення «Держінформзведення про стан Полтавщини», яке направлялося секретно-оперативну частину ДПУ УСРР з одночасним наданням його копій начальникам Полтавського та Чернігівського губернських відділень ДПУ, ОДТО відділення дорожно-транспортного відділу ДПУ станції Полтава, голові Полтавського губернського виконавчого комітету та секретарю Полтавського губернського комітету КП(б)У [6, арк. 32]. Наприклад, у держінформзведенні № 1 за період з 1 по 8 січня 1924 р. аналізувалося політичне та економічне становище робітників та стан промисловості, політичні настрої службовців та питання радянського будівництва, питання кооперації та ринку, політичне та економічне становище села, діяльність антирадянських організацій [6, арк. 32–42]. Держінформзведення відзначалися досить високим рівнем аналітики, однак були певною мірою політично заангажованими. Прикладом в цьому плані може слугувати зведення № 4 за період з 28 січня по 7 лютого 1924 р., в якому зокрема аналізувалася суспільна реакція на смерть В. Леніна. «Жодна з видатних політичних подій до цього часу не збурила так почуття і настрої пролетаріату, як смерть тов. Леніна, яка, починаючи з 22 січня стає основним і єдиним фактором, що визначає настрої робітничих мас всіх виробництв і ставлення їх до компартії та Радвлади... Помітні згуртованість, дружба, товариська солідарність в робітничих масах, довіра і відданість до органів Радвлади, які керують їх роботою», – йшлося в зведенні [6, арк. 37].

Співробітники ДПУ здійснювали нагляд за діяльністю ще легальних на той час політичних партій та організацій, що діяли в Полтавській губернії. Під наглядом перебували, зокрема, організації меншовиків, анархістів, лівих і правих соціалістів-революціонерів, члени Єврейської робітничої комуністичної партії (ЄРКП), Організації сіоністської молоді та єврейської молодіжної організації «Югенд Фербанд» при Єврейській соціал-демократичній робітничій партії «Поалей Ціон».

Про методи роботи губернського відділення ДПУ в цій площині свідчать наступні факти. Анархістська організація, що існувала на території Полтавської губернії, складалася з 17 членів і діяла лише в м. Полтаві. В березні 1924 р. за підозрою у співробітництві з ДПУ полтавські анархісти намагалися вбити одного зі своїх членів (результатом було його поранення, що призвело до ампутації руки). Губернський відділ ГПУ провів арешти і обшуки серед анархістів, в результаті чого 9 членів організації були вислані за межі Полтави. У травні 1924 р. губернський відділ арештував всіх учасників зборів лівих соціалістів-революціонерів,

що скликані були членом ЦК партії, котрий прибув у Полтаву з метою відновлення діяльності організації, в результаті чого її робота була «паралізована». Завдяки проведеній чекістами в середовищі правих соціалістів-революціонерів роботи, 13 із них опублікували в пресі заяву про свій розрив з партією [4, арк. 405]. Утисків від губернського відділу ДПУ зазнали члени ЄРКП та інших єврейських організацій. Так, через вплив чекістів та у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем був закритий зорганізований у м. Полтаві членами ЄРКП культурно-просвітній клуб. На початку вересня 1924 р. в Полтаві було заарештовано актив місцевого осередку Організації сіоністської молоді, мета якої, за оцінкою ДПУ, полягала у вихованні єврейської молоді в «національно-сіоністському дусі». Завдяки вжитим чекістами заходам не отримала широкого поширення і листівка, яку Центральний Комітет Організації сіоністської молоді випустив у зв'язку із зазначеним арештом. З допомогою арешту в цей же період активу місцевої організації «Югенд Фербанд», мета якої, за оцінкою ДПУ, полягала у вихованні єврейської молоді в «сіоністському соціалістичному дусі», її діяльність теж була паралізована [4, арк. 406].

Співробітники ДПУ констатували, що в зазначений період частина російської інтелігенції губернії орієнтувалася на російські монархічні угруповання за кордоном (в еміграції), сподіваючись на відновлення монархічних порядків, а інша – стала лояльно ставитися до Радянської влади, що спостерігалось особливо серед працівників освіти, або стала пасивною в політичному плані, переймаючися виключно своїм матеріальним становищем [5, арк. 50–51].

Однак максимум уваги губернський відділ ДПУ приділяв найбільшій небезпеці для більшовицького режиму – українському національно-визвольному руху. «Серед української інтелігенції та куркульства ще до цього часу живе дух петлюрівщини і всі їх помисли направлені на можливість встановлення «самостійного національного уряду», – зазначалося в одному зі звітів за 1924 р. До розряду такої інтелігенції чекісти зараховували більшість безпосередньо пов'язаних із селом працівників кооперативних організацій, де вони мали значні можливості «шовіністичної агітації і пропаганди», більшість сільського учительства, а також частину міського учительства і професури. В середині 1924 р. ДПУ констатувала поживлення діяльності місцевих організацій українських «антирадянських партій», близьких за своєю ідеологією до «петлюрівщини» (Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів та Української комуністичної партії). Разом з тим відмічалось, що частина членів зазначених партій через «об'єктивні умови» індивідуально, або групами виходять з них [5, арк. 51]. З метою ефективної боротьби з повстанським рухом велику увагу чекісти приділяли вербуванню інформаторів та встановленню всіх зв'язків членів повстанських загонів.

Восени 1923 р. губернський відділ ДПУ констатував появу в губернії так званого «радянського бандитизму». На погляд полтавських чекістів останній виник з причини тяжкого економічного становища частини незаможного селянства, яке до періоду НЕПу «приймало активну участь у виконанні директив Радвлади і Компартії у розкуркулюванні села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією та ін. революційній роботі на селі». Тоді ця частина селянства перебувала у порівняно в кращих матеріальних умовах. В нових умовах стан бідняків погіршився, в результаті чого зросло конокрадство (бідняками в заможних селян «виключно з метою відновлення свого господарства») та вирізання проводів зв'язку для господарських потреб. «Радянським бандитизмом» також самі селяни називали різноманітні зловживання представників місцевої влади, що включали зведення особистих рахунків з неугодами селянами та незаконні побори тощо, результатом чого відбувався «уход селян в банду», навіть комуністів і комсомольців [4, арк. 401].

Така оцінка нового різновиду повстанського руху знайшла відображення у відповідних характеристиках політичної ситуації, що продукувалися на найвищому владному рівні Радянської України. Так, на засіданні Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом 7 грудня 1923 р. було констатувало посилення «бандитизму» по всій Україні та відмічено, що в Полтавській губернії політично оформлювався бандитизм, що виступав під

лозунгами «проти НЕПу» та ґрунтувався на незадоволенні населення заходами Радянської влади, що «змушує припускати керівну участь в ньому петлюрівщини та інших контрреволюційних організацій». Постійна нарада зобов'язала ДПУ уточнити природу зазначеного явища і виробити попереджувальні заходи боротьби з ним [7, арк. 16].

Прикладом боротьби з повстанським рухом може слугувати переслідування в Лубенській окрузі губернії загону під командуванням Бойко-Каленіченко (пізніше цей загін перейшов під командування Акіма Іващенко). Загін, що називав себе «Політичною організацією на Лубенщині», мав кістяк чисельністю до 20 осіб та змінював свій склад, який інколи доходив до 90 осіб. За даними ДПУ, цей загін був наступником ліквідованої навесні 1923 р. підпільної петлюрівської організації «Повстанський комітет на Лівобережній Україні», пов'язаний з існуючою раніше повстанською так званою 3-ю Андріяшівською дивізією УНР під командуванням отамана Галайди, що мала зв'язок з Державним Центром УНР в екзилі («Петлюрівським центром за кордоном», – як зазначалося в одному зі звітів). Організація мала на меті збройне повалення Радянської влади, «при чому роботу політичного характеру супроводжувала активним виступом банди Каленіченко, що оперувала на Лубенщині». «Активна робота банди слугувала для терору Радвлади і грабунків з метою здобуття матеріальних засобів для організації», – так оцінювали її діяльність чекісти. Загін здійснював нальоти на органи Радянської влади та пасажирські потяги, мав багато печаток і штампів органів місцевої влади, зокрема окружних виконавчих комітетів і окружних відділень ДПУ. Майже всі члени повстанського загону (крім п'яти) були затримані [4, арк. 402].

Значну увагу губернське відділення приділяло релігійним організаціям, що діяли на території Полтавщини. Чекісти констатували істотне посилення впливу автокефальної церкви, яка, за їх оцінкою, поповнювалося переважно «шовіністичними елементами міста, інтелігенцією та куркулями». Значну частину її духовенства і активних мирян склали особи, які приймали раніше активну участь в «петлюрівській інтервенції». За оцінкою ДПУ, останні діяли методом організації всередині громад груп, що співчують українському руху в церкві [4, арк. 406]. Констатувалася складність діяльності в середовищі «сектантів» (протестантів), оскільки їх громади склалися з людей, охоплених «релігійним фанатизмом». Діяльність губернського відділу ДПУ в цьому плані не обмежувалася лише аналізом ситуації. «Робота органів ДПУ по сектантству як і по духовенству полягає головним чином в їх розкладі», – зазначалося в одному зі звітів, хоча й наголошувалося на необхідності головним чином культурно-просвітньої роботи в середовищі релігійних організацій [4, арк. 411].

Економічне відділення губернського відділу ДПУ станом на 1924 р. вело майже 200 слідчих справ, зокрема, для справи за звинуваченням співробітників різних державних органів, організацій та установ у посадових злочинах, спекуляції, контрабанді, нелегальних грошових операціях тощо [4, арк. 411–415].

Обліково-інформаційне відділення здійснювало попередню цензуру підготовлених до друку видань та надавало дозвіл на друк видавництвам та типографіям. З жовтня 1923 р. по жовтень 1924 р. видано понад 1700 відповідних дозволів в Полтаві та понад 3200 в округах. Одночасно здійснювався контроль над книжковими магазинами, складами та бібліотеками шляхом взяття їх на облік та перевірки наявної, та тієї, що надходила, літератури. За рік було виявлено та вилучено понад 33 тисячі примірників літератури «контрреволюційної, антипролетарської літератури» в Полтаві та 17 тисяч – в губернії, що свідчить про розмах цього напрямку діяльності ДПУ. Вилучалася «есеро-меншовицька», «кадетсько-монархічна», релігійно-богословська та література містичного змісту, старі підручники тощо. Цим же відділенням губернського відділу ДПУ реєструвалися і контролювалися театральні та церковні вистави, опери, концерти, демонстрації кінофільмів [4, арк. 415–417].

Про всемогутність чекістів свідчить інцидент, що стався у липні 1924 р. з К. Балем – головою Полтавської губернської комісії незаможних селян – керівного органу в губернії в системі комнезамів, покликаних бути опорою Радянської влади та провідником її інтересів в українському селі. Два агенти ДПУ, які здійснювали чергування на вокзалі, в зневажливій формі зірвали плани посадовця придбати квитки і вирушити з Полтави залізничним потягом.

К. Баль після цього інциденту змушений був звернутися з доповідною запискою-скаргою до самого голови Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян Г. Петровського [8, арк. 164 – 164 зв.].

Отже, органи ДПУ Полтавської губернії виявилися досить ефективним інструментом утвердження політичного панування більшовицької партії в регіоні, боротьби з противниками радянської влади, особливо з українським національно-визвольним рухом. Маючи порівняно невелику кількість штатних працівників органам ДПУ чекістам вдалося, за допомогою репресій та використовуючи розгалужену систему інформаторів, взяти під контроль практично всі сфери суспільно-політичного життя губернії.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Полтавський губернський відділ ДПУ: діяльність після реформи 1922 року (1920-ті роки). *Краєзнавство*. 2015. № 3–4. С. 206–214.
2. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4, 2001. № 2.
3. Галузевий архів Управління СБУ в Полтавській області. Ф. 3. Спр. 3591 о/с. Арк. 35.
4. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 2. Спр. 168.
5. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 2. Спр. 175.
6. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 2. Спр. 158.
7. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 2. Спр. 178.
8. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1867. Оп. 1. Спр. 7.
9. Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. К.: НА СБУ, 2002. 290 с.
10. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю.М., Бабенко Л.Л. та ін. Полтава: АСМІ, 2005. 206 с.
11. Плеханов А. Дзержинский первый чекист России Александр Плеханов. М.: «Издательский дом “ОЛМА Медиа Групп”», 2007. С. 493–494.
12. Управління Служби безпеки України в Полтавській області: історія та сучасність. Полтава: Б.в., 2012. 359 с.

References

1. Babenko L. Poltavsk'yy huberns'kyy viddil DPU: diyal'nist' pislya reformy 1922 roku (1920-ti roku). *Krayeznavstvo*. 2015. № 3–4. P. 206–214.
2. Bozhko O. Osoblyvi viddily v systemi orhaniv derzhavnoyi bezpeky 1918–1946 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–K·HB*. 2000. № 2/4, 2001. № 2
3. Haluzevyyu arkhiv Upravlyannya SBU v Poltavsk'kiy oblasti. F. 3. Spr. 3591 o/s. Ark. 35.
4. Derzhavnyu arkhiv Poltavsk'koyi oblasti. F. R-1503. Op. 2. Spr. 168.
5. Derzhavnyu arkhiv Poltavsk'koyi oblasti. F. R-1503. Op. 2. Spr. 175.
6. Derzhavnyu arkhiv Poltavsk'koyi oblasti. F. R-1503. Op. 2. Spr. 158.
7. Derzhavnyu arkhiv Poltavsk'koyi oblasti. F. R-1503. Op. 2. Spr. 178.
8. Derzhavnyu arkhiv Poltavsk'koyi oblasti. F. R-1867. Op. 1. Spr. 7.
9. Okipnyuk V. Derzhavne politychne upravlinnya USSR (1922–1934): istoryko-yurydychnyy analiz / V. T. Okipnyuk. K.: NA SBU, 2002. 290 p.
10. Orhany derzhavnoyi bezpeky na Poltavshchyni (1919–1991) / Paramonov Yu.M., Babenko L.L. ta in. Poltava: ASMI, 2005. 206 p.
11. Plekhanov A. Dzerzhynskyy pervyy chekyst Rossyy Aleksandr Plekhanov M.: «Yzdatel'skiy dom “OLMA Medya Hrupp”», 2007. P. 493–494.
12. Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Poltavsk'kiy oblasti: istoriya ta suchasnist'. Poltava: B.v., 2012. 359 p.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ/ТОВАРИСТВ
У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (XIX - ПОЧАТОК XX ст.)**

У статті проаналізована історія церковних братств і товариств Чернігівської єпархії. На початку XIX ст. існувало Російське Біблійне товариство. За короткий термін воно проявило свою ефективність. Біблія видавалася на різних мовах і успішно поширювалася в єпархіях. У Чернігівській єпархії Біблію, особливо Новий Заповіт, охоче купували прості люди. Після закриття Біблійного товариства тривалий час церковних товариств не існувало. У 1864 р. уряд затвердив Положення про церковні братства. Це поклало початок новому періоду в історії братського руху. У Чернігівській єпархії помітно діяли 5 церковних братств і товариств. Три братства були створені в середині єпархії: братство св. Михайла, князя Чернігівського, Ніжинське братство «Божої Матері всіх скорботних радості», братство св. Димитрія, митрополита Ростовського при Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Два товариства мали загальне імперське поширення: Палестинське і Місіонерське товариства. Вони мали свої відділення в Чернігівській єпархії. Єпархіальні братства були ефективними. Вони успішно займалися благодійністю, освітою, просвітою, проповіддю. Загальні імперські товариства займалися збором коштів на утримання місіонерства в Російській імперії та на Близькому Сході. Вони не мали підтримки місцевої людності. Ще існувало Неплюївське братство, яке діяло в структурі міністерства внутрішніх справ, а церковне покровительство мало лише номінально.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, Церква, духовенство, братство, церковне товариство, благодійність, освіта, просвіта, проповідь, місіонерство.

**Activity of church fraternities/societies is in the Chernihiv diocese
(XIX – began XX century)**

History of church fraternities and societies of the Chernihiv diocese is analysed in the article. At the beginning XIX of century existed Russian Biblical society. For short time it showed the efficiency. Bible was published on different languages and successfully spread in dioceses. In the Chernihiv diocese Bible, especially New Testament, simple people bought gladly. After closing of Biblical society church fraternities did not exist long time. In 1864 power confirmed Statute about church fraternities. It became beginning of new period in history of brotherly motion. In the Chernihiv diocese 5 church fraternities and societies proved considerably. Three fraternities were created in the middle of diocese: fraternity s. Mikhail of Chernihiv, Nezhin fraternity of «Divine Mother all grieving to gladness», fraternity s. Dmitry, metropolitan Rostov at Novhorod-Seversk monastery. Two societies were widespread on all empire: Palestinian and Missionary societies. They had the separations in the Chernihiv diocese. Diocese fraternities were effective. They successfully engaged in charity, education, sermon. Imperial societies engaged in collection of money on maintenance of missionary work in the Russian empire and Middle East. They did not have support at a local population. Still there was a Neplyuyev brotherhood, which acted in the structure of the Ministry of the Interior, and church protection was only nominally.

Key words: the Chernihiv diocese, Church, clergy, fraternity, church society, charity, education, sermon, missionary work.

Деятельность церковных братств/обществ в Черниговской епархии (XIX – начало XX в.)

В статье проанализирована история церковных братств и обществ Черниговской епархии. В начале XIX в. существовало Российское Библейское общество. За короткое время оно проявило свою эффективность. Библия издавалась на разных языках и успешно распространялась в епархиях. В Черниговской епархии Библию, особенно Новый Завет, охотно покупали простые люди. После закрытия Библейского общества церковные братства не существовали долгое время. В 1864 г. власть утвердила Положение о церковных братствах. Это стало началом нового периода в истории братского движения. В Черниговской епархии значительно проявили себя 5 церковных братств и обществ. Три братства были созданы в середине епархии: братство св. Михаила, кн. Черниговского, Нежинское братство «Божией Матери всех скорбящих радости», братство св. Дмитрия, митрополита Ростовского при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре. Два общества были распространены на всю империю: Палестинское и Миссионерское общества. Они имели свои отделения в Черниговской епархии. Епархиальные братства были эффективными. Они успешно занимались благотворительностью, образованием, просвещением, проповедью. Имперские общества занимались сбором денег на содержание миссионерства в Российской империи и Ближнем Востоке. Они не имели поддержки у местного населения. Еще было Неплюевское братство, которое действовало в структуре министерства внутренних дел, а церковное покровительство имело лишь номинально.

Ключевые слова: Черниговская епархия, Церковь, духовенство, братство, церковное общество, благотворительность, образование, просвещение, проповедь, миссионерство.

У XIX ст. з ініціативи владних та провладних структур на теренах Російської імперії засновувалися церковні братства/товариства. Згодом цей рух був підхоплений «з низу» і в окремих епархіях ініціативу почали проявляти місцеві ентузіасти. Влада наказом затвердила положення про церковні братства [15], що створило юридичні підстави для їх заснування.

У Чернігівській епархії було засновано і діяло декілька церковних братств/товариств. Найбільші, найпомітніші з них: два загальноімперських – відділення Палестинського і Мисіонерського товариств, та три суто епархіальні – Братство св. Михайла, князя Чернігівського, Ніжинське братство «Божої Матері всіх скорботних радості», братство св. Дмитрія, митрополита Ростовського при Новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Під духовною опікою чернігівського архієрея формально знаходилося також Хрестовоздвиженське православне трудове братство. Юридично воно перебувало в управлінні міністерства державних маєтностей. Як саме братство, так і його знаменитий засновник зажили в сучасників різних характеристик і оцінок, від захоплення до прокльонів. Нині інтерес до Неплюєвського братства не зникає [2; 9; 14]. Випускники школи поступали до братської артілі, дехто взагалі покидав братство. Важким ударом для братства стала смерть М.М. Неплюєва 21 січня 1908 р. Братчики почали покидати братство. Втім, у 1912 р. братство налічувало близько 500 осіб. Воно діяло до кінця імперського часу та існувало при радянській владі до кінця 1920-х рр., залишивши яскравий досвід спроби гармонійного життя молоді згідно християнському заповіту та в спільній праці. Це – справа невтомного духу, всього життя Миколи Миколайовича Неплюєва, який до того ж залишав чималий творчий філософський та педагогічний доробок.

Крім названих організацій виникали невеличкі товариства в окремих населених пунктах Чернігівської єпархії, як-от «общества трезвости», «общества распространения религиозно-нравственного просвещения», «церковно-певческое общество», постійно, або тимчасово діючи «религиозно-нравственные чтения».

Пристаючи до дослідження феномену братств/товариств, не можна обійти увагою Російське біблійне товариство (далі РБТ), що діяло у першій чверті XIX ст. і його відділення існувало на Чернігівщині. У 1813 р. вищі імперські сановники створили Петербурзьке (з 1814 р. Російське) біблійне товариство. Невдовзі почали з'являтися місцеві (губернські) відділення товариства. Чернігівське відділення розпочало роботу у травні 1819 р. Його віцепрезидентами стали представники вищої губернської адміністрації, в даному випадку Малоросійський генерал-губернатор князь М.Г. Репнін, Чернігівський єпископ Симеон (Крилов) та цивільний Чернігівський губернатор О.О. Фролов-Багреєв. Головою усіх імперських регіональних відділень вважався кн. О.М. Голіцин, який об'єднав посади обер-прокурора Св. Синоду, міністра народного просвіщення і духовних справ.

Кільканадцять чоловік церковних і світських посадовців склали директорський корпус Чернігівського відділення РБТ. Зокрема, серед них були два архимандрити: Чернігівського Єлецького монастиря Мелетій (Носков) і Домницького монастиря Євгеній (Прозоров), кафедральний протоієрей Іоанн Єленів, віце-губернатор М.Р. Політковський, губернський казначей Ф.Л. Краузолд [42, с. 111–114; 4, арк. 7 зв. – 10], два предводителі дворянства (маршали): С.М. Ширай і Я.І. Дунін-Борковський, директор Чернігівської гімназії С.В. Самарський-Биховець [5, арк. 1 – 4]. Відділення мало двох секретарів: від губернського правління Леонтєв, від духовної дикастерії Мисько-Васильєвський.

Чернігівське відділення провело 14 засідань, на яких розглядалися такі питання, як створення в губернії мережі співтовариств, налагодження зв'язків з іншими відділеннями РБТ, збір коштів на потреби і розвиток товариства. Основне завдання відділення полягало у поширенні книг Святого Письма, а одержані від реалізації кошти, а також пожертви відправлялися в головний комітет РБТ. На місці залишалися суми, необхідні для фінансового забезпечення роботи відділення. Збережені протоколи дають змогу з'ясувати яких саме книг Святого Письма, на яких мовах і кому на Чернігівщині було реалізовано, скільки коштів за це поступило до відділення [36]. Співтовариства сигналізували про постійні запити на Святе Письмо у кількості десятків і сотень екземплярів. Проте, у грудня 1822 р. товариство почало згортати свою діяльність. Невдовзі О.М. Голіцин потрапив у опалу до імператора і коротка, але яскрава історія остаточно урвалася 1824 р.

То була перша спроба організувати загально-церковне просвітницьке товариство, що урвалася в наслідок зміни внутрішньої урядової політики. Побоювання таємних організацій і боротьба з ними зачепила також цілком легальне, просвітницьке та, як свідчать матеріали Чернігівського відділення, досить корисне Біблійне товариство. Друкована продукція Біблійного товариства, передовсім Святе письмо в різних форматах і на різних мовах, виявилася досить витребуваною та охоче розкуповувалася людністю на теренах Чернігівської єпархії.

Найбільш відомим в межах Чернігівської єпархії є братство св. Михайла, князя Чернігівського. Статут братства був затверджений Чернігівським єпископом Веніаміном (Биковським) 11 серпня 1888 р. [38]. Братство створювалося при Свято-Михайлівській семінарській церкві з метою протидії російському розколу, «гнездящемуся в разных посадах и слободах некоторых уездах Черниговской губернии, – а именно: Стародубского, Новозыбковского, Суражского и от части Городницкого» [38, с. 580]. Цю протидію мали провадити найбільш підготовлені місіонери, забезпечені необхідною літературою історико-полемічного, догматичного, морального і церковно-практичного змісту. Передбачалося проведення читань, переважно на полемічні теми. В якості місіонерів дозволялося залучати вихідців з інших єпархій, до читань лекцій допускали і світських осіб, які мали належну богословську освіту. До складу братства могли входити дорослі люди православного віросповідання обох статей, крім учнів навчальних закладів. До лав братства допускалися

вихідці з інших епархій. Члени мали робити внески до братства грошима, книгами і різними речами. Братство знаходилося під безпосереднім управлінням чернігівського архієрея. Члени братства поділялися на почесних. До них належали чернігівський губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства та інші почесні особи, які мали заслуги перед братством. Друга категорія членів називалася дійсними, які робили щорічний внесок 3 руб. Третя категорія називалася по життєвими, які одноразово вносили понад 50 руб. і, нарешті, членами-засновниками братства вважалися особи, які сприяли заснуванню братства, зокрема, розробляли його статут.

Фінанси братства, крім щорічних і одноразових внесків, мали наповнюватися доброхотними пожертвами і кружечним збором. Свою кружку братство мало у кафедральному соборі, в приділі на честь св. Михайла, кн. Чернігівського, у церквах духовної семінарії та чоловічої гімназії. У день св. Михайла збір пожертвувань мав відбуватися по всіх церквах епархії. До фонду братства мали відраховуватися надходження за благодійні концерти архієрейського хору. Значні надходження могли бути переведені у цінні папери для отримання відсотків і формування запасного капіталу. Капітали братства зберігалися у місцевому губернському казначействі разом з сумами комітету Місіонерського товариства.

Управління здійснювалося загальним зібранням братства і Радою братства. Загальні зібрання мали щорічно проходити в день св. Михайла, кн. Чернігівського. Передбачалися також екстрені зібрання. На річних урочистих зібраннях представлявся річний звіт братства, складався кошторис на наступний рік, робилися річні внески, обирався керівний склад Ради на три роки: голови, товариша голови, казначея, діловода, бібліотекар і три члени. Кворум загального зібрання становив одну десяту частину від усіх дійсних членів братства. Екстрені зібрання скликалися епархіальним архієреєм, головною з яких вважалася загроза для православ'я [38, с. 568]. Братство мало свою печатку з зображенням св. Михайла, кн. Чернігівського і написом «печать братства св. Михаила, кн. Черниговского».

Рада займалася поточними ділами братства: стежила за комплектацією бібліотеки, підготовкою і виданням різноманітних брошур полемічного змісту, поширенням друкованої продукції, складала програму місіонерських проповідей, готувала інструкції місіонерам, підготовка річного звіту, укладання кошторису, мати зносини з іншими установами, перевірка грошового ящика тощо. Зібрання Ради мали відбуватися що два місяці, або в екстреному порядку. На зібрання мали зібратися половина і більше складу Ради, а рішення приймали більшістю зібрання. У зібранні Ради могли брати участь архієрей і почесні члени Братства з правом вирішального голосу, інші члени – з правом дорадчого голосу. Діловод вів протоколи. Господарські і фінансові справи вів казначей. Йому, діловоду і бібліотекарю призначали платню на загальному зібранні Братства. Усі інші обіймали посади безоплатно. Згідно зі Статутом передбачалося відкриття відділень братства у різних частинах Чернігівської епархії [38, с. 595].

Відкриття братства відбулося 20 вересня 1888 р., у день пам'яті кн. Михайла Чернігівського, в урочистій атмосфері [13]. Воно мало стати авангардом у боротьбі з старообрядництвом. Як зазначав один із ідеологів братства: «Более 200 лет прошло с того времени, как русский раскол нашел пристанище и под покровительством Малороссийских властей свил себе гнездо в Черниговской епархии. Прискорбно, но это историческая правда, вспомните, что за весь этот длинный период времени епархия Черниговская всегда стояла как бы в стороне от раскольников, до настоящего времени не принимая живой и горячей заботы о присоединении их к православию» [13, с. 661].

Протягом першого року існування братство складалася з попечителя і покровителя Чернігівського єпископа Веніаміна, з 4 почесних членів (Чернігівський губернатор О.К. Анастас'єв, Сарапульський єпископ Афанасій, вікарій В'ятської епархії, предводитель дворянства Чернігівської губернії М.І. Неплюєв, віце-губернатор Чернігівської губернії П.Д. Бекетов). Титул пожиттєвого члена братства носив граф Г.О. Милорадович. Серед дійсних членів знаходилися настоятелі монастирів: Рихлівського – ієромонах Іоасаф,

Новгород-сіверського – архімандрит Тихон, Домницького – архімандрит Сергій, Глухівського Петро-Павлівського ієромонах Євсей, Каменського – ігуменя Архелая, Гамаліївського – ігуменя Ксенофонта, Покровського єдиновірного монастиря – архімандрит Пафнутій, а також ректор семінарії прот. М. Марков і викладачі семінарії й училища, священники, світські особи, посадовці та поважні персони, всього 93 особи. Надалі склад членів братства і Ради змінювався в залежності з ротацією посадовців.

Протягом року було зібрано в казну братства 1003 руб. 93 коп. Крім грошей, братство приймало пожертви книгами. В цілому, надходження були незначними і Рада братства констатувала: «Так как обращение заблудших на путь истины есть прямая обязанность пастырей церкви, то обратится с воззванием к духовенству Черниговской епархии о пожертвованиях на нужды братства». Пропонувалися також інші заходи, спрямовані на збільшення бюджету братства. Другим напрямом, на якому слід було посилити роботу братства, було місіонерство у центрах старообрядництва [21].

На початку 1890-х рр. почали відкриватися відділення братства у повітах губернії, найважливіші з них на півночі Чернігово-Сіверщини. Наприклад, у 1894 р. створено Новозибківське відділення. Згідно зі звітом за 1896 р. воно налічувало 43 дійсних членів. Голова відділення – свящ. Олександр Бурневський, товариш голови – свящ. Олександр Колпаков. Члени – кілька світських осіб і священників. Діловод – Г. Морачевський. У недільні дні проводилися читання. 20 вересня 1895 р. була відкрита жіноча братська церковно-парафіяльна школа. У 1896 р. тут навчалося 42 учениці (26 православних, 7 одновірців, 9 старообрядців). Відділення мало книжкову крамничку, де крім книг, продавали ікони та хрестики. Місіонерська робота відділення була спрямована, насамперед, не на протидію старообрядців, а на боротьбу зі штундистами, яких на той час налічувалося в повіті кілька десятків чоловік. Відділення звітувало, що ця боротьба йде успішно, і деякі послідовники штундизму, після місіонерських бесід, поверталися до православ'я. Кошторис відділення складався з різних статей прибутку: членські внески, продаж книг, ікон, хрестиків, допомога міста на утримання школи, пожертви тощо [3].

У 1899 р. на засіданні братства обговорювали питання підвищення ефективності роботи братства. Зрештою, відзначили, що «желательно видеть в числе членов из лиц, могущих, по своему общественному положению, послужить пользе братства» [16]. Запропонували запросити до братства в якості почесних членів Санкт-Петербурзького митрополита Антонія (Вадковського), Московського митрополита Володимира (Богоявленського), Єнісейського єпископа Євфимія (Счастнев), прот. Іоанна Сергеева (Кронштадтського), наглядача церковних шкіл імперії І. Шемякіна і його помічника П. Ігнатовича.

Кошти братства на 1900 р. були не значними, склалися з членських внесків, зборів з церков і монастирів. Найбільші надходження були від реалізації видань братства (359 руб. 86 коп.), окремо від видання «Черниговских епархиальных известий» (407 руб. 79 коп.), від свічкового заводу (1 200 руб.) та % від цінних паперів, що належали братству (437 руб. 38 коп.). Всього протягом року поступило братству 4 585 руб. 63 коп. Разом з остачею капітал становив 14 997 руб. 81 коп., з яких 5 997 руб. 81 коп. готівка, решта (9 тис.) білетами [25]. Левова частка капіталу витрачалася на місіонерів (2 390 руб.): свящ. Г. Яворському 1 400 руб., йому же – 40 руб. на поїздку до Одеси на місіонерський з'їзд, свящ. В. Родіонцеву 420 руб. його помічнику Овчинникову – 60 руб., свящ. І. Рябухіну – 350 руб. і свящ. І. Лашнюкову – 120 руб. На утримання книжкових складів і бібліотек – 551 руб. 37 коп. На утримання канцелярії – 433 руб. 34 коп. Придбано ікон і хрестиків на 98 руб. 87 коп. [25, с. 217–218].

На початку ХХ ст. пожиттєвих членів рахувалося 9, дійсних членів – 36, членів-«соревнователей» – 117. Діяло п'ять відділень братства: Стародубський (дійсних членів 13), Новозибківський (дійсних членів 10), Клишівський (почесних – 3, дійсних – 38, членів-«соревнователей» – 35), Конотопський (дійсних – 5), Ніжинський. Основна діяльність братства і його відділень зазвичай була спрямована на протидію старообрядцям

і штундистам. Для досягнення мети використовувалися братські церковно-парафіяльні школи, поза богослужбові співбесіди та книжкові крамниці. У звітах відзначалися здобутки місіонерської діяльності братства, школи були наповнені учнями, співбесіди проводилися регулярно й успішно, книжкові крамниці приносили прибуток [41].

Братчики-місіонери активно проповідували в населених пунктах, де проживали послідовники штундизму, але в цілому дискутувати і протидіяти ефективно не вдавалося. Щодо старообрядництва у братстві з жалем відзначили, що в Чернігівській єпархії «раскол очень еще силен и увеличивается вследствие естественного приращения; раскол здесь поддерживается и укрепляется тем, что многие раскольники Стародубья обладают огромными капиталами, что дает им возможность иметь многих ревностных деятелей на пользу раскола». Констатація факту цілком зрозуміла, але оцінка міцності старообрядництва вочевидь не глибока. У державі, в яку була кооптована Православна Церква, налічувалося значно більше коштів і засобів для подолання старообрядців, але це не допомагало. Відповідно життєздатність старообрядництва пояснювалося не лише капіталом, а якимось іншим і глибшим переконанням своєї правоти. Місіонери відзначали, що найбільш фанатичними прихильниками «старої віри» були жінки-старообрядниці. Але, в цілому звіти констатували позитивні зрушення в діяльності братства на ниві місіонерства й просвітництва, навіть після проголошення в імперії свободи совісті [26].

Призначення правлячим чернігівським архієреєм єпископа Василя (Богоявленського) знаменувало новий етап діяльності братства. Новий владика був ініціатором охоплення братством усіх церковних структур єпархії. Це різко збільшило кількість членів братства і його фінансові можливості. Саме комерційна діяльність створювала матеріальну базу для місіонерської, просвітницької та ідеологічної роботи. На жаль, в останні роки до революції структуру братства намагалися використати чорносотенні елементи.

Інше акценти у своїй діяльності мали два регіональні церковні (монастирські) братства – Ніжинське і Новгород-Сіверське. Статут Ніжинського братства «Божої Матері всіх скорботних радості» розроблявся упродовж 1882–1883 рр., зокрема, активну участь у цьому процесі брали прот. А. Хойнацький і свящ. Ф. Васютинський. Урочисте відкриття відбулося 2 лютого 1884 р., в якому брав участь, крім ніжинського духівництва, міський голова П. Кушакевич, генерал-майор О. Кирдаль, прокурор окружного суду М. Кобцев, мирові судді В. Макаров, С. Почека, професор Історико-філологічного інституту П. Монерольський, інспектора Добіаш і Адріанов, ніжинський справник Філіппов, купці Чернов, Соколов і багато інших. Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський) не брав участі в урочистостях через хворобу, але відіслав у подарунок братству ікону Божої Матері. Тоді лишень обрали Раду братства; головою став настоятель Благовіщенського монастиря архімандрит Григорій, членами: прот. А. Хойнацький, прокурор Ніжинського окружного суду М. Кобець, благочинний ніжинських міських церков свящ. Ф. Васютинський, ніжинський купець П. Соколов і казначей Благовіщенського монастиря ієром. Даніїл. Єпископ Веніамін був почесним головою братства. Почесними членами Ради обрали Чернігівського губернатора кн. С. Шаховського і його дружину Є. Шаховську, кн. Олександра Голиціна, ігумену Ніжинського Введенського монастиря Смарагду, ректора ЧДС прот. М. Марков та ін. Братство базувалося у Ніжинському Благовіщенському монастирі [17].

Наділі братство поповнювалося новими дійсними і почесними членами, наприклад, ним став Василь Васильович Тарновський, ректор Варшавського університету М. Лавровський, столичний мировий суддя П. Коробка, лікар С. Самохін, начальник Курсько-Київської залізниці Ф. Герцог. Невдовзі після відкриття Рада братства почала визначати і складати перелік людей, які потребували матеріальної підтримки. То були переважно мешканці Ніжина і Ніжинського повіту. Нужденних на облік брало або саме братство, або за персональними заявами. Списки тих, кому була надана допомога, друкувалися у звітах братства. Матеріальну допомогу виділяли із пожертв членів братства і інших жертвувателів. Протягом перших місяців існування братства було накопичено понад тисячу рублів. Частина коштів йшла на основний капітал, який приносив дивіденди. Пожертви робилися також речами [22].

Перші роки після заснування діяльність братства виглядала так. Протягом першого року з накопиченого і витраченого капіталу братство володіло готівкою і білетами у 1 866 руб. 91 коп. У 1885 – 1886 рр. внески стали надходити більш активно (близько 3 тис. руб.). Активізувалися і витрати, які складали переважно з постійних і разових фінансових виплат. Розмір цих виплат становив переважно від 1 до 5 руб., але їх було досить багато, за півтора роки понад 250 виплат. На кінець 1886 р. у братстві залишалося понад 1 800 руб. 17 прохачам було відмовлено, бо «они не предоставили о своем состоянии удовлетворительных доказательств». Чисельність братчиків на цей момент становила 242 особи [24].

24 – 28 квітня 1886 р. єпископ Веніамін був у Ніжині. Жив, як завжди у Благовіщенському монастирі. На запрошення Севарцова служив у церкві Історико-філологічного інституту. Оглядав братство і дивувався, як активно братство допомагає постраждалим ніжинцям, видаючи значні кошти на підтримку людей, а кошти до братства надходили дедалі в більших розмірах [32].

За кілька років статут братства був доопрацьований і схвалений на загальному зібранні 25 жовтня 1887 р., а владика затвердив його 3 грудня 1887 р. [39] Зазначалося, що братство, засноване при Ніжинському Благовіщенському монастирі, називалося на честь шанованої монастирської ікони «Божої Матері всіх скорботних радості» та було покликано «служить ближним делами милосердия христианского, по преимуществу бедным и неимущим жителям города Нежина» [39, с. 72–73]. Важливим аспектом діяльності братство вважало допомогу ніжинським церковно-парафіяльним школам, купуючи підручники для бідних учнів, книги і брошури релігійно-морального змісту і поширюючи їх серед грамотних мешканців. Це мало, на думку братчиків, «противодействовать посягательствам на права св. церкви со стороны иноверцев и раскольников» [39, с. 74]. Братство створювало і свою власну читальню, що працювала в недільні дні.

Засновниками і членами братства могли бути повнолітні люди «всех христианских исповеданий» (!), незалежно від статі, звання й стану і без якогось фіксованого внеску: «каждый пользуется свободой жертвовать, сколько ему угодно, по мере усердия и средств своих» [39, с. 75]. Якщо член братства робив щорічно внесок «не менее одного рубля», іменувався дійсним братчиком, брав участь у загальних зібраннях і міг обиратися на виборні посади. Братство приймало також і матеріальні пожертви. За значні й великі пожертви на користь братства надавалися звання почесних членів. До числа таких членів могли потрапити також особи, які надавали братству спеціальну чи моральну підтримку: начальники різних установ, лікарі та фельдшера, акушерки, аптекарі, присяжні й приватні повірені, поліцейські, активні священики [39, с. 76]. Почесним головою назавжди залишався настоятель Ніжинського Благовіщенського монастиря. Він лишень міг об'єднувати в одній особі обраного і почесного голову [39, с. 79]. Головними співробітниками братства вважалися парафіяльні священики м. Ніжина, не залежно від того, чи були вони членами братства чи ні. Саме вони мали стати головними інформаторами щодо нужденних. Крім усіх організаційних і нагальних справ, Рада братства готувала щорічний звіт і синодик. Законність рішення Ради при голосуванні вважалося за наявності чотирьох і більше членів. Рішення ухвалювалося більшістю. Якщо думка поділялася навпіл, то перевага надавалася тому рішенню, за яке голосував голова Ради [39, с. 83]. Загальне зібрання збиралося щорічно у першу неділю після дня «Божої Матері всіх скорботних Радості», тобто після 24 жовтня, (якщо на це число припадала неділя, то братчики збиралися саме цього дня). Статутом було передбачення також екстрені загальні зібрання. На щорічному загальному зібранні, зокрема, заслуховувався звіт, передавався на затвердження архієрею, а потім друкувався у ЧЕИ [39, с. 83].

Капітали братства склалися з основного і поточного. Перший був сформований у 1886 р. з 1500 руб., вкладених у цінні процентні папери. Другий формувався з відсотків та пожертв, витрачався на поточні потреби братства і збільшення основного капіталу. Капітали братства дозволялося розміщувати лише в державних кредитних установах. Братство мало свої бланки, дві печатки – велику, із зображення своєї ікони і відповідним написом, і малу – лише з написом [39, с. 84]. Вони, як і протоколи, прибутково-витратні книги та інші документи,

зберігалися в архіві Ніжинського Благовіщенського монастиря. У братства було дві хоругви, подаровані в 1885 р. Почаївською лаврою, які зберігалися в монастирі та використовувалися під час різноманітних заходів. До синодику братства вписувалися імена померлих членів, а також імена небіжчиків, за яких вносили пожертви для поминання [39, с. 86].

Обсяг допомоги залежав від капіталу братства, який з часом суттєво зменшувався. «Скромна была деятельность нашего братства в истекшем братском году, – відзначалося у звіті за 1899 р., – но оно верно служило своей цели – посильного благотворения истинно нуждающимся в материальной поддержке бедным жителям нашего города» [23]. Справді, так братство послідовно, ефективно діяло до революційних подій. Фактично усі кошти, які братство отримувало протягом року, йшли на постійні та одноразові виплати/допомоги.

Братство св. Димитрія, митрополита Ростовського при Новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі було урочисто відкрите 27 травня 1890 р. настоятелем монастиря Тихоном (Клітіним). Того ж дня відбулося перше засідання, на якому обрали почесних членів братства, а саме: Острогзького єпископа Анатолія, вікарія Воронежської єпархії, колишнього настоятеля Новгород-Сіверського монастиря і доглядача («смотрителя») Новгород-Сіверського духовного училища, а також Чернігівського губернатора О. К. Анастасьева. Головою братства був обраний архімандрит Тихон, товаришем – Новгород-Сіверський предводитель дворянства І. К. Шуленбург, членами: директор Новгород-Сіверської гімназії М. Лазаренко, законовчитель гімназії свящ. В. Виноградський, доглядач («смотритель») Новгород-Сіверського духовного училища О. Троїцький, інспектор народних училищ П. Мацаков, повітовий справник О. Ворніков, прот. П. Фльоров. Казначеем і бібліотекарем братства обраний П. Каліський, секретарем ради братства – нотаріус М. Савченко. Всього в братство вступило близько 90 осіб. Зібрані пожертви склали 301 руб. [18].

У статуті братства зазначалося, що завданням братства є «религиозно-нравственное воспитание народа и утверждение в народе православной веры и христианского благочестия». Надто зверталася увага на те, що «в тех местностях, где есть сектанты, следует утверждать в народе истины, которые подвергаются сомнению со стороны неверующих, так чтобы слушатели, не зная богохульных возражений против истины веры, утвердили в уме и сердце ответы на эти возражения». Головною формою навчання народу в істині мали стати поза богослужбові читання, які проводилися в монастирських церквах за присутності чиновника місцевої поліції, що наглядав за тишею і порядком. Оголошення про читання робилися публічно у Новгород-Сіверському. Читання проводили переважно церковними пастирями або особами, що мали середню чи вищу духовну освіту [37].

Капітал братства зростав дуже повільно, що заважало повноцінній реалізації місіонерських завдань. Проте, досить успішно формувалася і діяла бібліотека братства. За рахунок закупок літератури, пожертв і подарунків, обсяг бібліотеки значно зріс. При бібліотеці була влаштована крамниця, де реалізували протягом першого року існування братства понад 1000 книжок і брошур, понад 130 хрестиків, понад 35 ікон [20]. Протягом року проводилося понад 200 читань, найчастіше лекторами були викладачі Новгород-Сіверського духовного училища. На читаннях зазвичай були присутні від 150 до 300 слухачів. Читання і бесіди проводилися у недільні і святкові дні, які тривали одну годину. За порядком під час читань стежили два поліцейських, хоча порушення порядку ніколи не спостерігалось. Церковна (монастирська) школа братства була відкрита 21 листопада 1893 р. в пам'ять 900-ліття Чернігівської єпархії. У школі навчалося близько 30 хлопчиків віком від 8 до 12 років, з усіх соціальних станів. Чисельність братства завжди становила близько 50 осіб. Обсяг щорічного капіталу також був більш-менш сталим, у розмірі кількесот рублів. У контрасті за ефективністю з суто єпархіальними братствами діяли відділення загальноцерковних, імперських товариств – Чернігівське відділення православного Палестинського товариства і Чернігівський комітет/відділення місіонерського товариства.

Імператорське Православне Палестинське товариство було засноване сановниками Російської імперії у 1882 р. У статуті товариства зазначалося, що воно створено «с исключительно ученою и благотворительными целями» [1]. Для цього передбачалося

збирати, обробляти і популяризувати відомості про святі місця Сходу, надавати матеріальну допомогу тамтешнім прочанам, церквам, монастирям тощо. До 1905 р. товариство очолював вел. кн. Сергій Олександрович, а потім до 1917 р. – вел. кн. Єлизавета Федорівна. Збір необхідних на цю справу коштів, пожертв на «низовому» рівні мали здійснювати епархіальні відділення товариства.

Відкриття чернігівського відділу відбулося 11 березня 1894 р. під час засідання місцевого відділу Червоного Хреста. Головою відділення став єпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній (Соколов), товаришем голови – Чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський. Казначеем-діловодом обрано секретаря чернігівської духовної консисторії М. А. Нікітіна, а кандидатом у казначеї правитель канцелярії Чернігівського губернатора О. О. Шан-Гирей. У члени відділення записалися: командир 5 піхотної дивізії генерал-майор Ф. Ф. Голубєв, ректор ЧДС архимандрит Олексій, Чернігівський віце-губернатор О. С. Долгово-Сабуров, колишній Чернігівський віце-губернатор С. А. Де-Карр'єр, в. о. чернігівського предводителя дворянства Г. М. Глебов та інші чиновники Чернігівської губернії. Разом – 19 чоловік. Дійсні члени мали вносити щорічно 25 руб., члени-співробітники – 10 руб. [19].

Перші роки існування відділу його засідання відбувалися урочисто. Оголошувалися звіти товариства, багато уваги приділялося інформації про події на Св. Землі, а також успіхам діяльності чернігівського відділу товариства. Але згодом, коли ефективність відділу занепала, засідання перетворилися на щорічну рутину, головним лейтмотивом яких стало питання пошуку заходів і засобів для поживлення роботи.

З метою популяризації діяльності товариства проводилися читання про Св. Землю у м. Стародубі, Новгород-Сіверському, Ніжині, Новозибкові та Глухові. Під час читань слухачів знайомили з важким становищем у Палестині православної Церкви і складними умовами для вітчизняних прочан. Населенню роздавалися брошури з аналогічним змістом. У результаті, це викликало прояви патріотичних почуттів і деякі слухачі надавали пожертви. Але видання Палестинського товариства, що продавалися у крамницях кафедрального собору і Єлецького монастиря, не користувалися попитом і їх майже не купували [10]. Зрештою, читання регулярно проводилися в Чернігові, усіх повітових і заштатних містах, а зрештою в багатьох селах Чернігівської єпархії. Звітна документація станом на 1902 р. фіксує 225 населених пунктів Чернігівщині, де відбувалися читання про Святу Землю [6, арк. 4].

У деяких населених пунктах застосовувалися для наочності й так звані «туманні картини». Для цього на пожертви парафії купувався «волшебний фонарь». Проведення читань з використанням цього «ноу-хау» відбувалося у приміщеннях церковно-парафіяльних і земських шкіл. У більшості сіл читання проводилися безпосередньо в храмах, (звісно, без застосування «волшебних ліхтарів»), і як зазначалося у підсумкових звітах, «при известном религиозном воодушевлении со стороны священника это лучшее место для ведения чтений о Святой Земле» [6, арк. 6 зв.]. Священник Преображенської церкви містечка Гоголева Остерського уїзду Іоанн Богдановський у звіті про читання підкреслював, що особливою популярністю користуються «палестинские листки и виды Св. Земли» [7, арк. 17].

Відкриття Чернігівського комітету/відділення місіонерського товариства відбулося у Чернігові 22 жовтня 1876 р. На зібранні виступив правлячий Чернігівський єпископ Серапіон (Маєвський), який, зокрема, зазначив: «Итак, когда мы просим Отца Небесного, чтобы наступило царство Его, то высказываем свое искреннее и пламенное желание, чтобы евреи, магометане и язычники, живущие на земле, уверовали во Христа, признали Его Сыном Божиим и составили вместе с нами единое стадо Его, т.е. единую святую, соборную и Апостольскую церковь» [33, с. 657]. Головою комітету був обраний єпископ Серапіон, товаришем голови – губернський предводитель дворянства Микола Іванович Неплюєв, членами – В. С. Гортинський, Ф. М. Бобир, Д. В. Савицький, ректор семінарії прот. Василь Розов, кафед. прот. Євфимій Пучковський.

У 1877 р. товариство отримало від Чернігівського комітету (63 члена) – 368 руб., тоді як від Київського комітету (69 членів) – 1447 руб. 10 коп., від Харківського комітету (408 членів) – 3049 руб. 70 ½ коп. [8]. У 1878 р. кількість членів Чернігівського відділення товариства

зросла до 101 особи. Витрати становили: на діловода (30 руб.), на друк річного звіту (10 руб.), на покупку для канцелярії портфеля (3 руб.), на друк 96 екз. бланків для членства в товаристві (60 коп.), відіслано Іркутському єпархіальному комітету на утримання Іркутської в Забайкальської місії (682 руб. 70 ½ коп., плюс за пересилку 3 руб. 26 коп.), відіслано на утримання Японської місії (24 руб. і за пересилку 29 коп.) [40]. У 1879 р. членів комітету налічувалося вже 122 особи [28, с. 143]. Протягом року витрачено: на друк звіту та на повістки членам і на прибутково-витратну книгу 12 руб. 90 коп., діловоду – 50 руб., відіслано до Москви – 555 руб. 7 ½ коп. [28, с. 145]. У 1880 р. до відділення поступило коштів на 791 руб. 50 коп., з них 623 руб. 51 коп. відіслано до Іркутського комітету [27]. У 1883 р. у товаристві перебувало 84 дійсних члени, переважно духовенство, які щорічно вносили в основному по 3 руб., дехто – більше. Комітет мав зібраних коштів 1404 руб. 47 ½ коп. Крім недоторканого і запасного капіталу, 599 руб. 52 ½ коп. відіслали на утримання Іркутської місії [29, с. 155–159].

До середини 80-х рр. ХІХ ст. вочевидь намітилася криза у діяльності товариства, в тому числі чернігівського відділення. Це було пов'язано з малочисельністю його членів. Свящ. Трифон Стефановський у спеціальній записці назвав причину тому: «Сведения о существовании сего общества и о целях его остаются для многих в неизвестности» [34, с. 679]. Збільшення чисельності членів товариства, природно, призведе до накопичення більшого обсягу капіталу, який і слід витратити на місії на сході країни і в Японії. Гроші, мовляв, потрібні не лише на забезпечення місіонерів, на переклади Св. Письма і видання місіонерських книжок, а й на матеріальну підтримку новохрещених іногородців, аби вони відчували свою матеріальну незалежність від одноплемінників-язичників.

У 1884 р. комітет місіонерського товариства екстрено зібрався для обговорення справи протидії в Чернігівській єпархії «штунді» [35]. На цьому зібранні єпископ Веніамін (Биковський) запропонував обрати і підготувати кілька місіонерів для безпосередньої роботи в регіонах єпархії, де з'явилися послідовники «штунди» і взагалі висловив думку про заснування «Братства св. Мученика князя Черниговского Михаила». Чернігівський губернатор кн. С.В. Шаховської зауважив, «что прежде всего следует выяснить подробно и основательно учение штунды и вред происходящий от нее», і досить оптимістично підсумував, що «если будет известно ее учение, то ни мы, ни православный народ не будет верить глашатаям штунды и таким образом эта секта может пасть сама собою бесследно» [35, с. 827]. Постало питання фінансів для нової, вже внутрішньої місії. Предводитель дворянства Стародубського повіту П. І. Скоропадський запропонував звернутися до земства для організації збору коштів, на що категорично заперечив губернатор С.В. Шаховської, бо «в земских собраниях участвуют лица разных вер, для коих нет никакого интереса делать пожертвования или налоги по вероисповедному вопросу» [35, с. 829]. У 1891 р. усіх дійсних членів відділення нараховувалося 45 осіб. Крім членських внесків, до комітету надходили гроші від священників і парафіян, які не були членами товариства. Капітал становив 10 030 руб. 61 коп. Того року було витрачено 6 806 руб. 81 коп., в тому числі 6 707 руб. 98 коп. відіслано до Бійська [31]. У 1897 р. витрачено 2 686 руб. 34 коп., в тому числі 2 647 руб. 26 коп. відіслано на утримання Забайкальської місії. У 1898 зібрано 2 766 руб. 75 коп. Усього – 6096 руб. 49 коп. На утримання Іркутської місії відіслали до Москви 2 729 руб. 74 коп., на дрібні потреби витрачено 8 руб. 55 коп.; разом витрачено 2 738 руб. 29 коп. У 1901 р. витрачено 2 962 руб. 81 коп., в тому числі 2 943 руб. 71 коп. відіслані на потреби Єнисейського православного комітету.

1902 р. зібрання визнало продовження занепаду діяльності відділення. Єпископ Антоній (Соколов) питав про причини занепаду, на що член комітету і прокурор Чернігівського окружного суду відповів і наголосив «на отдаленность деятельности миссий от Черниговской епархии» [11]. До цієї відповіді можна було додати ще і не розуміння населенням єпархії діяльності Чернігівського відділення місіонерського товариства, яка практично відбивалася на ньому лише збором коштів. У 1903 р. автор огляду засідання зробив невтішний висновок: «Небольшое число явившихся в собрание говорит о том равнодушии, с каким относится Черниговское общество к миссионерскому делу» [12]. Тобто, не лише

простий народ байдуже ставився до цього місіонерського проекту, а й представники верхніх кіл місцевого суспільства індивідуально відносилися до нього. Однак, у звітах місіонерського відділення наголошувалася на старих причинах: мало інформації, не поширені відомості про місіонерське товариство і його цілі.

Криза діяльності відділення дедалі зростала. На одному з засідань свящ. О. Єфимов, що справа місії спрямована виключно на язичників, що далеко від Чернігівщини знаходяться. Тоді, як поруч знаходяться люди, які не вірують у Христа і не знаходяться у Церкві. Мова, звісно, йшла про іудеїв Чернігівщини. Оратор запропонував придбати Євангеліє (наприклад, у крамниці братства св. Михайла, кн. Чернігівського) на «древнееврейском языке и на современном еврейском жаргоне». На цю пропозицію відреагував віце-губернатор М.М. Чихачьов, який зауважив, що місцеві євреї прекрасно розуміють російську мову і можуть читати книжки по-російськи. М. Доброгаєв виступив проти Євангелій на англійській мові, за якими слід було звертатися до Англійського місіонерського товариства. А це означало би – стати його контрагентами. Свящ. П. Адвокатов зауважив, що парафіяльні священики не достатньо підготовлені для роботи з наверненими в християнство, та і часу для такої роботи бракує. Для цієї місії слід готувати спеціальних робітників. Пропозиція, на нашу думку, дещо дивна і симптоматична, адже семінаристам викладався досить значний за обсягом і змістом курс місіонерства, і чому, з яких причин священику не вистачає часу на основну діяльність своєї професії, тобто поширення Слова Божого серед людей. Значить, він витрачає час на невластиві священству заняття. Зрештою, правлячий єпископ Антоній відхилив пропозицію посилити відділенню місіонерство серед місцевих євреїв, зауваживши, що на це потрібні гроші, а їх не вистачає на виконання прямого завдання товариства проводити місіонерство серед язичників і магометан [30].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. Чернігівська єпархія вкрилася досить густою мережею церковних товариств, братств, у яких брали участь різні верстви населення. Частина з них була організована «з низу», тобто місцевим духовенством, частина – накинута «з гори», тобто як регіональна форма загальноцерковних, загальноімперських проєктів. На нашу думку, виходячи з аналізу чернігівського матеріалу, більш успішними виявилися власне тутешні церковні організації, вони були більш-менш добровільними, а відтак по справжньому ініціативними та з конкретними завданнями й цілями.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденный проект Устава Православного Палестинского общества. 8 мая 1882 г. ПСЗРИ. Собр. 3. Т. II. СПб., 1886. С. 192. (№ 857).
2. Глушко В. «Славетного краю славетне ім'я» (Життя і благодійна діяльність князя Миколи Миколайовича Неплюєва). *Скарбниця української культури*: зб. наук. праць. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 50–54.
3. Годичный отчет Новозыбковского отделения братства Св. Михаила, кн. Черниговского, за 1896 г. *ЧЕИ*. 1897. № 10. С. 309–312.
4. Держархів Чернігівської обл. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 179. Арк. 7 зв. – 10.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. 229. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1–4.
6. Держархів Чернігівської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.
7. Держархів Чернігівської обл. Ф. 235., Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.
8. Записка, читанная в общем собрании членов Православного миссионерского общества 8 мая 1877 г. *Прибавление к ЧЕИ*. 1877. № 16. С. 441–442.
9. Ковальова Н.О. Соціально-педагогічні ідеї Миколи Неплюєва. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Київ–Глухів, 2014. Вип. 7. С. 172–175.
10. Л. Общее собрание членов Черниговского отдела императорского православного Палестинского общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1898. № 9. С. 392–393.
11. Л. Общее собрание членов Черниговского отделения православного миссионерского общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1902. № 8–9. С. 302–307.

12. Л. Общее собрание членов Черниговского отделения православного миссионерского общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1903. № 6. С. 195–200.
13. М.А.Д. Открытие Братства св. Михаила, кн. Черниговского. *Прибавление к ЧЕИ*. 1888. № 18. С. 661–664.
14. Мірошніченко (Ковальова) Н.О. Особистість Миколи Миколайовича Неплюєва зі спогадів його сучасників. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 361–364.
15. О правилах для учреждения Православных церковных братств. 8 мая 1864 г. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXIX. Отд. 1. СПб., 1867. С. 409–410. (40863).
16. Общее годовичное собрание членов братства св. Михаила, князя Черниговского. *Прибавление к ЧЕИ*. 1899. № 8. С. 293–296.
17. Открытие братства «Божией Матери всех скорбящих радости» в г. Нежине 2 февраля 1884 г. *Прибавление к ЧЕИ*. 1884. № 5. С. 185–200.
18. Открытие братства св. Димитрия, митрополита Ростовского. *Прибавление к ЧЕИ*. 1890. № 14. С. 281–288.
19. Открытие в г. Чернигове отдела императорского Православного Палестинского общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1894. № 11. С. 449–453.
20. Отчет братства Св. Димитрия, митрополита Ростовского, за 1891 г. *Прибавление к ЧЕИ*. 1892. № 17. С. 707–715.
21. Отчет братства св. Михаила, кн. Черниговского, за 1888/9 год. *Прибавление к ЧЕИ*. 1889. № 19. С. 499–507.
22. Отчет Нежинского братства «Божией Матери всех скорбящих радости». *Прибавление к ЧЕИ*. 1885. № 2. С. 45–59.
23. Отчет Нежинского братства «Божией Матери, всех скорбящих радости» с 1898 г. Октября 24 по 1899 г. Октября 24 дня. *ЧЕИ*. 1899. № 22. С. 601 – 604.
24. Отчет Нежинского братства Божией Матери «Всех скорбящих радости», с 19 мая 1885 г. по 26 октября 1886 г. *ЧЕИ*. 1886. № 24. С. 953 –964.
25. Отчет о приходе сумм, поступивших в совет братства св. Михаила, кн. Черниговского, с 20 сентября 1898 по 20 сентября 1899 года. *ЧЕИ*. 1900. № 8–9. С. 208–216.
26. Отчет о состоянии и деятельности братства св. Михаила, кн. Черниговского (с 1 января 1906 г. по 1 января 1907 г.). *ЧЕИ*. 1907. № 12. С. 286–301.
27. Отчет Черниговского епархиального комитета миссионерского общества за 1880 год. *ЧЕИ*. 1881. № 13-14. С. 107–111.
28. Отчет Черниговского епархиального комитета Православного Миссионерского общества за 1879 г. *Прибавление к ЧЕИ*. 1880. № 11. С. 142–146.
29. Отчет Черниговского епархиального комитета Православного миссионерского общества за 1883 г. *ЧЕИ*. 1884. № 7. С. 155–168.
30. Отчет Черниговского епархиального комитета православного Миссионерского общества. *ЧЕИ*. 1907. № 11. С. 245–254.
31. Отчет Черниговского комитета православного миссионерского общества за 1891 г. *ЧЕИ*. 1892. № 18. С. 674–686.
32. *Прибавление к ЧЕИ*. 1886. № 12. С. 393–399.
33. Слово произнесенное 22 октября 1876 г., в Петропавловской церкви Елецкого монастыря, по случаю открытия Черниговского епархиального комитета Православного Миссионерского общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1876. № 22. С. 656–659.
34. Стефановский Т., свящ. Призыв христиан к участию в благотворной деятельности православного миссионерского общества, с сведениями о действиях Черниговского епархиального отделения того общества. *Прибавление к ЧЕИ*. 1884. № 15. С. 679. (677–686).
35. Стефановский Т., свящ. Собрание членов Черниговского миссионерского комитета по рассуждению о мерах против штунды, появившейся в пределах Черниговской епархии. *Прибавление к ЧЕИ*. 1884. № 19. С. 826–831.

36. Тарасенко О. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819 – 1822 рр.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 54–71.
37. Устав братства Св. Димитрія, митрополита Ростовського, учрежденного в г. Новгород-Северске, для развития и утверждения в народе религиозно-нравственных истин, содержимых православною церковью. *ЧЕИ*. 1890. № 14. С. 330–335.
38. Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством преосвященнейшим Вениамином епископом Черниговским и Нижинским 11 августа 1888 года. *ЧЕИ*. 1888. № 17. С. 579 – 596.
39. Устав Нежинского братства «Божией Матери всех Скорбящих Радости», утвержденный его преосвященством 3 декабря 1887 года. *ЧЕИ*. 1888. № 2. С. 72–87.
40. *ЧЕИ*. 1879. № 11. С. 172–176.
41. *ЧЕИ*. 1902. № 11. С. 334–345.
42. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: библиографический справочник / сост. Морозова А.В., Полетун Н.М. Чернігів: РИК «Деснянська правда», 2006. 200 с. С. 111–114.

References

1. Vysochaishe utverzhdennyi proekt Ustava Pravoslavnoho Palestynskoho obshchestva. 8 maia 1882 h. PSZRY. Sobr. 3. T. II. SPb., 1886. P. 192. (№ 857).
2. Hlushko V. “Slavetnoho kraiu slavetne imia” (Zhyttia i blahodiina diialnist kniazia Mykoly Mykolaiovycha Nepliuieva). *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: zb. nauk. prats.* Chernihiv, 2007. Vyp. 8. P. 50–54.
3. Hodychnyi otchet Novozybkovskoho otdelenia bratstva Sv. Mykhayla, kn. Chernyhovskoho, za 1896 h. *ChEY*. 1897. № 10. P. 309–312.
4. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. 127, Op. 14. Spr. 179. Ark. 7 zv. 10.
5. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. 229, Op. 2. Spr. 3. Ark. 1–4.
6. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. 235, Op. 1. Spr. 1. Ark. 4.
7. Derzharkhiv Chernihivskoi obl. F. 235, Op. 1. Spr. 5. Ark. 17.
8. Zapyska, chytannaia v obshchem sobrannyi chlenov Pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva 8 maia 1877 h. *Prybavlenye k ChEY*. 1877. № 16. P. 441–442.
9. Kovalova N.O. Sotsialno-pedahohichni idei Mykoly Nepliuieva. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv–Hlukhiv, 2014. Vyp. 7. P. 172–175.
10. L. Obshchee sobranye chlenov Chernyhovskoho otdela ymperatorskoho pravoslavnoho Palestynskoho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1898. № 9. P. 392–393.
11. L. Obshchee sobranye chlenov Chernyhovskoho otdelenia pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1902. № 8–9. P. 302–307.
12. L. Obshchee sobranye chlenov Chernyhovskoho otdelenia pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1903. № 6. P. 195–200.
13. M.A.D. Otkrytye Bratstva sv. Mykhayla, kn. Chernyhovskoho. *Prybavlenye k ChEY*. 1888. № 18. P. 661–664.
14. Mirosnichenko (Kovalova) N.O. Osobystist Mykoly Mykolaiovycha Nepliuieva zi spohadiv yoho suchasnykiv. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv–Hlukhiv, 2016. Vyp. 9. P. 361–364.
15. O pravylakh dlia uchrezhdeniia Pravoslavnykh tserkovnykh bratstv. 8 maia 1864 h. PSZRY. Sobr. II. T. XXXIX. Otd. 1. SPb., 1867. P. 409–410. (40863).
16. Obshchee hodychnoe sobranye chlenov bratstva sv. Mykhayla, kniazia Chernyhovskoho. *Prybavlenye k ChEY*. 1899. № 8. P. 293–296.
17. Otkrytye bratstva “Bozhyei Matery vsekh skorbiaschchykh radosty” v h. Nezhyne 2 fevralia 1884 h. *Prybavlenye k ChEY*. 1884. № 5. P. 185–200.
18. Otkrytye bratstva sv. Dymytrii, mytropolita Rostovskoho. *Prybavlenye k ChEY*. 1890. № 14. P. 281–288.

19. Otkrytye v h. Chernyhove ot dela ymperatorskoho Pravoslavnoho Palestynskoho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1894. № 11. P. 449–453.
20. Otchet bratstva Sv. Dymytryia, mytropolyta Rostovskoho, za 1891 h. *Prybavlenye k ChEY*. 1892. № 17. P. 707–715.
21. Otchet bratstva sv. Mykhayla, kn. Chernyhovskoho, za 1888/9 hod. *Prybavlenye k ChEY*. 1889. № 19. P. 499–507.
22. Otchet Nezhynskoho bratstva “Bozhyei Matery vsekh skorbiashchykh radosty”. *Prybavlenye k ChEY*. 1885. № 2. P. 45–59.
23. Otchet Nezhynskoho bratstva “Bozhyei Matery, vsekh skorbiashchykh radosty” s 1898 h. Oktiabria 24 po 1899 h. Oktiabria 24 dnia. *ChEY*. 1899. № 22. P. 601–604.
24. Otchet Nezhynskoho bratstva Bozhyei Matery “Vsekh skorbiashchykh radosty”, s 19 maia 1885 h. po 26 oktiabria 1886 h. *ChEY*. 1886. № 24. P. 953–964.
25. Otchet o prykhode summ, postupyvshykh v sovet bratstva sv. Mykhayla, kn. Chernyhovskoho, s 20 sentiabria 1898 po 20 sentiabria 1899 hoda. *ChEY*. 1900. № 8–9. P. 208–216.
26. Otchet o sostoianyy y deiatelnosti bratstva sv. Mykhayla, kn. Chernyhovskoho (s 1 yanvaria 1906 h. po 1 yanvaria 1907 h.). *ChEY*. 1907. № 12. P. 286–301.
27. Otchet Chernyhovskoho eparkhialnogo komyteta myssyonerskoho obshchestva za 1880 hod. *ChEY*. 1881. № 13–14. P. 107–111.
28. Otchet Chernyhovskoho eparkhialnogo komyteta Pravoslavnoho Myssyonerskoho obshchestva za 1879 h. *Prybavlenye k ChEY*. 1880. № 11. P. 142–146.
29. Otchet Chernyhovskoho eparkhialnogo komyteta Pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva za 1883 h. *ChEY*. 1884. № 7. P. 155–168.
30. Otchet Chernyhovskoho eparkhialnogo komyteta pravoslavnoho Myssyonerskoho obshchestva. *ChEY*. 1907. № 11. P. 245–254.
31. Otchet Chernyhovskoho komyteta pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva za 1891 h. *ChEY*. 1892. № 18. P. 674–686.
32. *Prybavlenye k ChEY*. 1886. № 12. P. 393–399.
33. Slovo proyznesennoe 22 oktiabria 1876 h., v Petropavlovskoi tserkvy Eletskeho monastyria, po sluchaiu otkrytia Chernyhovskoho eparkhialnogo komyteta Pravoslavnoho Myssyonerskoho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1876. № 22. P. 656–659.
34. Stefanovskiy T., sviashch. Pryzyv khrystyan k uchastyiu v blahotvornoj deiatelnosti pravoslavnoho myssyonerskoho obshchestva, s svedeniyami o deistviakh Chernyhovskoho eparkhialnogo otdeleniya toho obshchestva. *Prybavlenye k ChEY*. 1884. № 15. P. 679. (677–686).
35. Stefanovskiy T., sviashch. Sobranie chlenov Chernyhovskoho myssyonerskoho komyteta po rassuzhdeniyu o merakh protyv shtundy, poiavyvsheisia v predelakh Chernyhovskoi eparkhy. *Prybavlenye k ChEY*. 1884. № 19. P. 826–831.
36. Tarasenko O. Do istorii Chernihivskoho viddilennia Rosiiskoho bibliinoho tovarystva (1819 – 1822 rr.), *Siverianskyi litopys*. 2011. № 5. P. 54–71.
37. Ustav bratstva Sv. Dymytryia, mytropolyta Rostovskoho, uchrezhdennoho v h. Novhorod-Severske, dlia razvytia y utverzheniya v narode relyhozno-nravstvennykh ystyn, soderzhymykh pravoslavnoiu tserkoviu. *ChEY*. 1890. № 14. P. 330–335.
38. Ustav Bratstva sv. Mykhayla, kniazia Chernyhovskoho, dlia protyvodeistviia raskolu v predelakh Chernyhovskoi eparkhy, utverzhdennyi Eho Preosviashchenstvom preosviashchenneishym Venyamynom epyskopom Chernyhovskym y Nyzhynskym 11 avhusta 1888 hoda. *ChEY*. 1888. № 17. P. 579–596.
39. Ustav Nezhynskoho bratstva «Bozhyei Matery vsekh Skorbiashchykh Radosty», utverzhdennyi eho preosviashchenstvom 3 dekabria 1887 hoda. *ChEY*. 1888. № 2. P. 72–87.
40. *ChEY*. 1879. № 11. P. 172–176.
41. *ChEY*. 1902. № 11. P. 334–345.
42. Chernyhovskye gubernatory y vytse-gubernatory: Byobyblyohrafycheskyy spravochnyk / sost. Morozova A., Poletun N.M. Chernihiv: RYK «Desnianska pravda», 2006. 200 p. P. 111–114.

Шандра В.С.,

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу історії України
XIX – початку XX ст., Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ), valshandra@gmail.com

**ЧЕРНІГІВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ:
У ПОШУКАХ НОВИХ ЦІННОСТЕЙ (1860-ТІ РОКИ – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Йдеться про сфери діяльності дворянських органів влади Чернігівської губернії після втрати внаслідок ліберальних реформ станових привілеїв. Прослідковуються зміни, які відбулися у повноваженнях їхніх структурних підрозділів, виборчому законодавстві, зважаючи на потреби держави в практичній участі представників дворянства в роботі органів місцевого врядування. Проаналізований фактичний матеріал дозволяє пропонувати висновки про прагнення дворянської корпорації зберегти дворянські традиції, однак їй доводилося обмежуватися освітою і вихованням, які ставали головною ознакою шляхетського походження та благодійництвом, як виявом станової солідарності. З огляду на це чернігівське дворянство підтримало модерні спроби залучати у свої ряди не лише землевласників, а й тих, хто отримав освіту, притримувався високих моральних стандартів, брав активну участь у місцевому самоврядуванні та громадському житті.

Ключові слова: Чернігівське дворянське зібрання, предводитель дворянства, станова консолідація.

Shandra V.S.,

Doctor of Historical sciences, Professor, senior research employee
of Department of History of Ukraine XIX early XX century,
Institute of History of Ukraine, National academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), valshandra@gmail.com

**Chernihiv governor noble assembly:
in search of new values (1860-th years – beginning XX)**

The report examines the spheres of activity of the nobility organs of power Chernihiv's province after the loss owing to liberal reforms the states privileges. It is traceable what changes occurred in the powers of its structural units, in electoral legislation, taking into account the needs of the state in the practical participation of representatives of the nobility in the work of local government bodies. Analyzed factual material allows us to offer conclusions about the desire of the noble corporation to preserve the nobility traditions, but it had to be limited with education and upbringing, which became the main sign of gentry's origin and charity, as an expression of state consolidation. In view of this, the Chernihiv nobility supported modernist attempts to involve not only landowners in their ranks, but also those who received education, adhered to high moral standards, took an active part in local self-government and public life.

Key words: Chernihiv noble assembly, leader of the nobility, state consolidation.

Шандра В.С.,
доктор исторических наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела
истории Украины XIX – начала XX в.,
Институт истории Украины Национальной академии
наук Украины (Украина, Киев.), valshandra@gmail.com

**Черниговское губернское дворянское собрание: в поисках новых ценностей
(1860-е годы – начало XX в.)**

Речь идет о сферах деятельности дворянских органов власти Черниговской губернии после потери вследствие либеральных реформ сословных привилегий. Прослеживаются, какие изменения произошли в полномочиях их структурных подразделений, в избирательном законодательстве, учитывая потребность государства в практическом участии представителей дворянства в работе органов местного управления. Проанализированный фактический материал позволяет сделать выводы о стремлении дворянской корпорации сохранить дворянские традиции, однако ей приходилось ограничиваться образованием и воспитанием, которые становилась характерной чертой благородного происхождения, а также благотворительностью, как проявлением сословной солидарности. Черниговское дворянство поддержало современные попытки привлечь в свои ряды не только землевладельцев, но и тех, кто получил образование, придерживался высоких моральных стандартов, принимал активное участие в местном самоуправлении и общественной жизни.

***Ключевые слова:** Черниговское дворянское собрание, предводитель дворянства, сословная консолидация.*

Ліберальні реформи Олександра II позбавляли дворянство привілеїв і ті починали сплачувати податки, відбувати військову повинність, судитися не судом собі рівних, а за тими самими законами, що і вчорашні кріпосні. Довелося потіснитися і участю у місцевому врядуванні, адже земські і міські органи держава оголошувала всестановими. Не кажучи вже про позбавлення монопольного володіння землею і селянськими душами.

Як почувала себе в умовах трансформації дворянська корпорація, чим займалася і які проблеми її хвилювали: соціальні, станові, модернізація імперії? Відповідь на ці питання з'ясовуються на прикладі Чернігівського губернського дворянського зібрання.

На 1861 р. в губернії за походженням було: 6 268 спадкових і 5 235 особистих дворян. За статками, за 10-ю ревізією, дворянство також було неоднорідним: 2 800 осіб володіли до 21 селянською душею, 912 осіб – до 100, 340 – до 500, 60 – до 1 тис., 46 – більше 1 тис. душ і безземельних дворян було 207. З них виборче право мало лише 476 осіб [7, с. 150–151]. На 1906 р. число дворян зросло: спадкових майже удвічі, особистих – утричі [14, с. 260]. Об'єднане в корпорації повітового та губернського рівня дворянство й надалі формувало власні органи: дворянські і депутатські зібрання та дворянську опіку. Найвищим органом було зібрання, як звичне так і надзвичайне. І там, і там з'ясовувалися станові питання, проводилися вибори до власних органів та місцевих установ. Надзвичайні зібрання скликалися для схвалення розкладки кошторису на дворянські потреби на чергове триріччя, на вшанування подій в імператорській родині аби традиційно засвідчити відданість монарху [17, с. 9, 10]. Повітове дворянство також практикувало надзвичайні зібрання. Предводителі ж керували як повітовими так і губернськими корпораціями, виконували представницькі функції перед адміністрацією, а той імператором. Були, в основному, вихідцями з місцевої аристократії, людьми авторитетними і освіченими. Обіймали до або після губернського предводителя визначні посади у вищих органах влади і управління, були міністрами, членами Державної думи і Державної ради, губернаторами, знаними діячами громадського і земського руху. До них зверталися дворяни вразі непорозумінь щодо розміру дворянських зборів, про їх несплату, вразі маєтки потерпіли від пожеж [15, с. 21]. До 1890-х років посада предводителя була

безоплатною і в одній із записок з'їзду уповноважених дворянства уже йшлося про її оплату, бо виконання обов'язків вимагало власних витрат на поїздки до губернського міста та по повіту [16, с. 146]. Новгород-сіверське дворянське зібрання постановило асигнувати повітовому предводителю на 1893 р. столові і шляхові в 800 руб. Не зважаючи на те, що предводителі опікуються не лише становими, а й всестановими справами, серед яких: обов'язки голови земського зібрання, повітових з'їздів, військових присутствій тощо. Й відповідно у його утриманні має брати участь усе населення. Розглянувши цю пропозицію, губернське зібрання схвалило її, хоча й зазначило, що брати на себе відповідальність за усіх неправі, а від себе може виділяти 1,5 тис. руб. при розмірі окладу в 3 тис. руб. Ті, хто не підтримав це рішення, аргументували традицією безоплатного служіння престолу і батьківщині. До їх аргументів додалося й те, що жалування зрівняє цю посаду з чиновницькою, позбавить її незалежності від адміністрації. Вона збільшить і становий податок, який сягнув 150 тис руб. на одну каденцію. Тож, не прийнявши власного рішення, ухвалено почекати його з'ясується на загальноросійському рівні [17, с. 25, 27, 31].

Посаду губернського предводителя з 1848 по 1917 рр. обіймало десять осіб. Четверо з них переобиралися по кілька каденцій: Микола Неплюєв очолював корпорацію 18 років поспіль, Микола Бороздна 14, Іван Дурново і Григорій Милорадович – по 7 років [6, с. 75–76; 2, с. 149]. Про багатьох з них збереглися спогади, що вказує на непересічну їх роль у житті дворянства. М.П. Бороздна отримав двозначну характеристику: був людиною розумною і діловою лише за Миколи I, а за Олександра II про нього вже говорили як про предводителя, котрому доводилося прогинатися, виправлятися, ловко відписуватися від чиновників [9, с. 94–95]. Його наступник, Іван Дурново, не зміг утримувати маєток після ліквідації кріпацтва, а тому пересів у губернаторське крісло, згодом став міністром внутрішніх справ. Посада дісталась Миколі Неплюєву, за оцінкою Івана Петрункевича, він був людиною обмеженою, покірним слугою самодержавного уряду [11, с. 111].

Повноваження депутатського зібрання як і раніше окреслювалося реєстрацією дворянства, веденням родословної книги, щоправда, ціна послуг зростала: внесення до книги коштувало 200, перечислення з однієї до іншої губернії – 100 руб. [16, с. 154]. Надзвичайно цікавою установою була дворянська опіка, очолювана повітовим предводителем, вона наглядала за маєтками вдів, сиріт, неправоздатних та марнотратників. Це вона призначала опікунів, описувала і з'ясовувала борги маєтків, контролювала спірні землі, брала участь у заставі маєтків та при їх продажу. Держава не раз прагнула вдосконалити діяльність опік, але чернігівське дворянство жодного разу не підтримало її починання. Ні тоді, коли комісія на чолі з сенатором Марком Любощинським напрацьовувала проект всестанової опіки [4, с. 167; 13, с. 18], ні, коли йшлося про скорочення їх шляхом об'єднання: замість 15 залишити 5 [15, с. 102]. Потреба в опіці змушувало дворянство витратити значні кошти на її утримання, зокрема 1882 р. остерське зібрання виділило 3 750 руб., городнянське – 4 800 руб., конотопське – 5 460 руб. і т. д. [13, с. 13].

Процедура виборного зібрання практично не зазнала змін [18, с. 197–199]. Як і раніше, участь у виборах була обов'язковою, а тому перевірялося співвідношення числа дворян до тих, що прибули на зібрання, а також тих, хто не з'явився, але вказав причину, котру зібрання засвідчувало як поважну. Процедура присяги відбувалася в перформативно урочистій формі, за участю священника, із літургією і молебнем за довголіття імператора і двору. Державну церемоніальність посилював і одяг дворян, вони мали приїздити в мундирах. Хто дозволяв собі фрак, того могли не допустити у зібрання [16, с. 124]. Спершу обиралися повітові предводителі, голова межевої палати та її члени, потім – губернський. Засновувалися й дорадчі комісії. 1890 р. на чергове губернське зібрання надійшла пропозиція від конотопських дворян перенести місце виборів повітових предводителів з Чернігова до повітових центрів. Причиною стала нечисельність дворян, котрі приїздили в губернське місто і як наслідок повітового предводителя обирали не «свої» дворяни. Її підтримали дворяни тих повітів, яким було далеко добиратися до Чернігова й поїздка ставала для них затратною. Ті, хто не схвалили, вважали, що зібрання усіх дворян раз на три роки об'єднує корпорацію, яка крім виборів з'ясовує й інші

важливі проблеми. Багатьох з дворян не влаштував високий майновий ценз, про що було заявлено на губернському зібранні [17, с. 96]. Ці настрої були враховані положенням про земські установи 1890 р., хоча спеціальний указ було видано 1899 р. [12, № 16990]. Питання ж пониження майнового цензу для участі у виборах більшість дворян підтримала. Його розмір був прийнятий такий самий, що й для участі у земських виборах. Проте вже за законом від 12 червня 1890 р. земський ценз у Конотопському, Ніжинському і Борзнянському повітах становив 150 дес. (проти 200), Чернігівському, Глухівському, Городнянському, Кролевецькому і Стародубському 200 дес. (проти 250), Суразькому і Остерському 225 дес. (проти 250 дес.). Старі показники залишилися у Козелецькому повіті (200 дес.), Новгород-Сіверському, Мглинському, Новозибківському і Сосницькому (по 250 дес.). Було змінено також і розміри неповного цензу, замість 20-ї частини взято десяту [17, с. 35, 102].

Порядок денний дворянських зібрань формував предводитель, враховуючи соціально важливі справи для корпорації, пропозиції зібрань, губернатора. Зібрання цінувало власну публічну площадку, на якій відчувалась станова солідарність, адже з'ясовувалися не лише державні питання, а й дворянські та значимі громадські справи. Городнянське дворянство звернуло увагу на формальності дворянського банку при отриманні позик, про наділення більшими повноваженнями місцеві його відділення, аби позичальники могли вчасно сплачувати кошти, просили аби торги призначалися на місці, а не у Петербурзі. На вимогу губернатора розглядалося питання про розмір плати за внесення прізвищ до родословної книги, бо чинним залишалися норми ще 50-ти річної давності тощо [17, с. 17–20].

За значимістю питань, що їх обговорювала дворянська спільнота, на перше місце варто винести збереження джерел наповнення дворянської скарбниці, її витрати. Для цього практично на кожному зібранні предводитель доповідав про наявні у ній кошти та узгоджував їх витрачання [13, с. 3]. Все частіше дворянство констатувало, що площа земель зменшується, відповідно знижувалася і кількість внесків (зборів). Однак корпорація не відмовлялася від взятих на себе зобов'язань утримувати благодійні і навчально-виховні установи. Крім розмірів дворянського збору йшлося й про те, які землі оподатковувати: спадкових, а чи й особистих дворян [15, с. 42, 46]. Неодноразово обговорювалися засоби аби вдосконалити справляння дворянського збору, серед них сплата його власниками міських будинків. Пропонувалося понизити норми оцінювання, не позбавляючи при цьому міських дворян виборчого права. Була висунута й інша шкала: обмежитися 3 тис. руб., оскільки домовласників із узаконеною вартістю в 15 тис. руб., практично немає. Пропонувалось урівняти збір для поміщиків і домовласників. Чернігівський предводитель не раз звертав увагу, що дворяни все частіше позбуваються нерухомої власності, не сплачують дворянський збір, проте намагаються використовувати дворянську скарбницю у власних інтересах. Недоїмки накопичувалися через продаж маєтків особам недворянського звання, а нові власники відмовлялися сплачувати дворянський збір і вимагали його погашення. Так сталося з Кулешовим, який придбав землі у І.Я. Дуніна-Борковського, з яких той не був сплачений [17, с. 8, 9, 10, 25]. Кілька зібрань були присвячені заходам до стимулювання своєчасного надходження зборів. 1905 р. до чергового зібрання була підготовлена доповідь про ліквідацію недоїмок, а також про надання дворянського звання особам інших станів. Для ознайомлення її текст було надіслано до повітових зібрань. У ній знову йшлося про суттєве скорочення дворянського землеволодіння, внаслідок чого надходження до скарбниці зменшувалися [16, с. 150, 157–164]. До обговорення активно включилися усі повітові зібрання. Аби зберегти постійне надходження коштів стародубське дворянство повернулося до пропозиції 1902 р. ввести за прикладом Області війська Донського відрахування певного відсотку при продажі землі не дворянам. Інакше кажучи, йшлося про право брати капіталізований дворянський збір з нерухомих маєтностей [15, с. 103]. 1908 р. зібрання знову повернулося до цього питання, оскільки міністр внутрішніх справ вимагав його розгляду. Воно актуалізувалося тим, що дворяни, які продали свої маєтки, не беруть участі у наповненні дворянської скарбниці, однак користуються нею для освіти дітей. Вісім повітових зібрань висловилося за сплату відсотків при продажі землі. Суразьке навіть поставило питання руба, що варто відмовитися від дорогих дворянських освітніх

закладів. Козелецький дворянин Юхим Городько запропонував поповнювати дворянську касу із земських зборів, бо дворянство відшкодовує кошти і на встановлення земської школи та медицину [15, с. 109]. Губернське ж зібрання висловилося проти стягнення капіталізованого дворянського збору з маєтностей, котрі переходять в руки інших станів. Мотивувалося це тим, що більшість маєтностей уже продано і з них не бралось відшкодування, що тягар виплат ляже на збідніле дворянство, адже багаті землевласники уже маєтки не продають. Зацікавлено обговорювалася пропозиція про надання дворянського звання іностановим особам. За зразок брався московський проект, коли звання б надавалось особам, які володіли майном у розмірі виборного цензу не менше 25-ти років, були культурно розвиненими та займалися громадською діяльністю [16, с. 154]. Для надання спадкового дворянства до названих показників було запропоновано тривале проживання в повіті, моральні, притаманні дворянину якості, та перебування власності в межах роду 25 років. Більшість висловилося за залучення удворянське середовище нових інтелектуальних і матеріальних сил, здатних вирішувати складні питання. На одностайність впливали пропозиції Особливої наради у справах дворянського стану про присвоєння дворянства за заслуги у сфері землеробства. Було уточнено порядок, за яким справи розглядалися на повітових зібраннях, потім – на губернському з таємним голосування. Схвалені більшістю списки претендентів мали б подаватися на височайше рішення [15, с. 75].

До формування дворянської скарбниці тісно долучався й розмір дворянського оподаткування. Повітові зібрання щотри роки схвалювали власний кошторис, потім – формувався губернський. Своєю чергою його поділяли на дві категорії: загальний і приватний. До першого відносилися кошти на утримання дворянських органів і установ, до другого – кошти-«складки», що вносилися дворянами на конкретні справи. Його розмір пропонувалося визначати не за кількістю земель, а скористатися земськими підрахунками їхньої прибутковості [13, с. 44]. З 1851 р. сільська нерухома власність особистих дворян обкладали губернським дворянським податком на тих же умовах, що і спадкових помісних. 1881 р. особисті дворяни Городнянського повіту пропонували не оподатковувати їх, оскільки вони не мають земель у власному володінні. З'ясування пропозицій та встановлення конкретних розмірів оподаткування здійснювала обрана комісія. Вона ж готувала звіт про надходження та витрату дворянських коштів. Так, на 1881 р. було отримано 41 714 руб. в якості дворянського збору, 122 руб. – за внесення дворян до родословних книг, 400 руб. – за оренду дворянського будинку губернським земським зібранням (всього: 42 236 руб.) На ці кошти утримувалась канцелярія депутатського зібрання і губернського предводителя, будинок дворянського зібрання, виписувалась центральна і місцева преса, друкувалися постанови губернського зібрання, виплачувалась пенсія, а також жалування голові і двом членам від дворянської корпорації Чернігівської межевої палати. Новгород-сіверські дворяни 1893 р. поставили питання аби дворянське оподаткування поширювалося не лише на землю, а й на інші маєтності, такі як: заводи, фабрики, млини, кузні, будинки та ін., котрі приносять власникам суттєві статки. Тим більше, що земства відпрацювали механізми їх підрахунків і ними можна скористатися для наповнення дворянської скарбниці. Ця постанова була винесена на губернське зібрання, яке відновило перед урядом попередні клопотання 1881, 1884 і 1887 рр. [17, с. 107]. Під час його обговорення одна частина вважала, що дворяни-домовласники і так сплачують міський податок, а тому не мусять сплачувати ще й дворянський. Інша ж, навпаки, наполягала на його виплаті. Зібрання 1890 р. зобов'язало повітових предводителів подати відомості про цінність і статки міських будинків. З 1894 р. міська нерухома власність як особистих так і спадкових дворян обкладалась податком дворянською корпорацією, а не муніципальною владою [1, с. 162]. Запровадження пені за невчасну сплату дворянського збору обговорювалося кілька разів. Її розмір в 12% не підтримали губернські дворянські зібрання імперії і тому Міністерство внутрішніх справ відмовилося вносити його на розгляд Державної ради [15, с. 14].

Питання освіти та її змісту займали також суттєве місце в діяльності чернігівських дворянських органів. Дворянство прагнуло не втратити шляхетське виховання, культуру, а тому оберігало її становий характер. Служба приносила дворянину матеріальне, а почасти і моральне задоволення, відчуття власної затребуваності, вона ж вимагала певного рівня освіченості. І це не випадково, бо як помітив професор Варшавського університету Ян Кеневич, залежним від імперії людям вона відкривала шлях до професійної кар'єри [3, с. 133]. Практично жодне зібрання не обходилося без з'ясування освітніх питань. Одна частина дворянства відстоювала стану освіти, інша – нею не переймалася, а намагалася використати дворянську скарбницю аби діти здобули її у будь-яких середніх навчальних закладах. Ще інша активно вимагала аби дворянська корпорація підтримувала й розвивала не лише загальноосвітню, а й професійну школу. Жваво дискутувалося розподілення коштів та приміщень навчальних закладів. Ще в першій половині XIX ст. дворянство на власні кошти збудувало пансіон при Чернігівській гімназії. Коли держава взяла курс на всестанову освіту, його було закрито. Губернське зібрання доручило предводителю продати будівлю, однак Міністерство народної освіти заперечило, вважаючи що та потрібна гімназії [13, с. 22, 41]. У 1890-х рр. дворянство знову повернулося до станової освіти. Надзвичайні повітові та губернське зібрання впритул розглянули необхідність відродження пансіонів й запропонували три проекти їх облаштування: у Чернігові, Ніжині, Новгород-Сіверську. Кожний був розрахований на 30 вихованців. Начальником пансіону призначався дворянин, здатний передати дітям поняття честі, вихованості і безкорисливого служіння престолу і батьківщині. Два вихователі мали йому сприяти, один з них – у вивченні іноземної мови. Оскільки навчання було розраховане на дворян середнього статку, то й плата не мала бути високою – до 275 руб. річних. Дворяни схвалили проект, доручили предводителю підібрати приміщення, а вже на наступному зібранні 1893 р. планували обговорити розмір земельного податку на їх утримання. Однак попечителя навчального округу не влаштувало відокремлення у Чернігові пансіону від гімназії. Що ж до інших – то ні в Ніжині, ні в Новгород-Сіверську не вдавалося віднайти пристойної будівлі. Приклад пансіону при Глухівській гімназії свідчив, що він дорого обходився Терещенку, бо на нього витрачалось 80 тис. руб. [17, с. 43, 44].

Прагнення дворян зберегти стану ідентичність врахував Олександр III і за законом від 25 травня 1899 р. були відкриті пансіони у Москві, Нижньому-Новгороді, Курську і Саратові. Ця форма виховання потрібна була батькам, бо навчаючись у будь-якому закладі, діти мешкали під наглядом педагогів, були захищені від згубного впливу «вулиці», нігілізму народницького руху. До відкриття пансіон-притулку у Чернігові дворянство готувалося досить довго. Кошти надходили від добровільного внеску із земель спадкових дворян по 1 коп. з десятини впродовж кількох років. Відкрито його було на 50 осіб в першій половині 1904 – 1905 навчального року й існував він на кошти держави і дворянства порівну – по 10 тис. руб. 1911 р. там виховувалися 31 учень чернігівських гімназії і 22 – реального училища. Діти навчалися співу і танцям, займалися фізкультурою, греблею, фехтуванням, футболом. Проводили літературно-музикальні вечори [15, с. 148, 149]. Дехто все ж не відмовлявся від заснування у Чернігові кадетського корпусу, але цю маніловську пропозицію губернський предводитель відразу відкинув за браком коштів. Більш продуктивним було рішення сплачувати за навчання малолітніх дворянських стипендіатів у інших кадетських корпусах імперії. Зокрема 1908 р. у Київському, Псковському, Орловському Бахтіна навчалася по 3, Полтавському – 25, Сумському – 4 юнаків [17, с. 54; 16, с. 117, 169].

Не менш активно на зібраннях обговорювалося й відкриття професійно зорієнтованих шкіл. Д. Лавриненко обстоював думку аби дворянство заснувало реальне училище і травневе зібрання 1881 р. вимагало від міністерства його відкрити в Чернігові. Одноразовим внеском в 1,5 тис. руб. дворянство підтримало його будівництво [13, с. 32, 58; 16, с. 56, Приложение, с. 32]. В. Савич пропонував клопотатися перед урядом про надання права поступати учням реальних училищ в університети на два факультети фізико-математичний і медичний та про відкриття у Харкові технічного інституту. Як до набагато важливішого питання поставилися дворяни до заснування середнього сільськогосподарського училища у Ніжині. Тоді було б

зручно його учням як і гімназістам мешкати у пансіон-притулку [17, с. 50]. Підкупало те, що його фінансування забезпечували крім дворян міністерство і земство. Мотивація була такою: якщо загальну середню освіту отримували заможні діти дворян у чотирьох гімназіях (Чернігів, Новгород-Сіверський, Глухів і Ніжин), двох прогімназіях (Сураж, Стародуб), реальному училищі (Новозибків), то менш забезпечені були позбавлені такої можливості. Аналіз чисельності тих, хто вступив і тих, хто отримав атестати у гімназіях і прогімназіях приніс невтішні висновки. Лише 50% учнів отримували повну освіту, решта припиняла навчання ще з 5 чи 6 класів. Аби не втратити цих молодих людей варто саме для них відкрити технічне сільськогосподарське училище, після якого можна набути вищу технічну освіту. Вже був схвалений верховною владою 1888 р. типовий проект, за яким впродовж наступних років колишні гімназисти отримували б знання з фізики, хімії, природничих наук, сільськогосподарської технології, машинознавства та будівельної справи. Губернське земство підтримало цю пропозицію, і що цікаво, вважало що на його відкриття повинні піти кошти, зібрані на пам'ятник Олександрю II. Його проект мало розглянути чергове надзвичайне дворянське зібрання і вирішити, скільки коштів воно може запропонувати училищу [17, с. 50, 68, 77]. Воно було засноване 1892 р. в Новозибкові і дворянство вносило на його утримання по 1500 руб., з 1900 р. – по 3000 тис. руб. щорічно. А відтак почало вимагати місць для навчання там власних дітей, а вразі відмови пообіцяло зменшити надходження коштів [15, с. 87].

Не можна обійти увагою і заснування іменних капіталів (фондів) на навчання, які перебували у віданні зібрання, зокрема фонд корнета Олексія Лашкевича, відсотки з якого йшли на освіту 18 дітей збіднілих дворян Стародубського, Мглинського і Городнянського повітів. Капітал полковника Сухоцького призначався дітям бідних дворян Новозибківського повіту, яким виплачувалися стипендії з його відсотків. Дворянство заснувало фонд на видачу 14 стипендій дітям збіднілих спадкових і особистих дворян, по 200 руб. кожному. Подібний фонд існував і для п'яти стипендій для навчання у жіночих гімназіях. Спадкоємці В.П. Кочубея також заснували фонд його імені на сплату однієї стипендії за навчання у середніх і вищих школах [16, с. 80, 82, 86, 98]. Іменним капіталам присвоювалися прізвища власників, котрі прагнули залишити по собі добру пам'ять, сприяючи молодим людям в набутті освіти. Практикувалися й гуртові фонди, зокрема імені Неплюєвих, який поповнювався дворянськими внесками, зібраними по підписці (585 руб.) для сплати за навчання дівчаток у Чернігівській жіночій гімназії [13, с. 116]. Фонд імені Миколи Дурново виділяв кошти ученицям Чернігівської жіночої гімназії, й таким чином увічнювалася його пам'ять, як губернського предводителя в 1872 – 1890 рр. [16, с. 94].

Аби ретельніше контролювати навчання дітей у середніх навчальних закладах дворянство 1902 р. звернулося до уряду дозволити йому обирати по одній особі до педагогічних рад. Міністерство народної освіти спершу відмовило, мотивуючи це тим, що чернігівське дворянство не асигнує достатньо коштів на гімназії. Але вже 1906 р. імператор надав право повітовим предводителям дворянства, як і іншим виборним місцевим посадовцям брати участь у їх засіданнях з вирішальним голосом [16, с. 3, 4].

Діяльність дворянських зібрань з наближення до нашого часу все більше набирала соціальної спрямованості, котру яскраво помітно не лише через виплату коштів на навчання. Дворянська корпорація брала на себе пенсійне забезпечення тих дворян, які відбували станову службу на різних посадах. Тривалий час в імперії не було впорядковано її виплату, а тому кожне зібрання з'ясовувало її самотужки, виходячи з наявних коштів. Чернігівське спершу притримувалося правил, якими користувалося нижньгородське дворянство. Йшлося не лише про тих, хто служив, а й про вдов та дітей покійних службовців, тим, хто з їхніх родин потребував лікування. Вказувалося також, хто її позбавлявся, як от: позбавлені судом станових прав, ті, що перейшли на іноземну службу, не повернулися вчасно із-за кордону або поступили в монастирі. Втім незабаром були складені і власні правила, за якими призначення повітових зібрань узгоджувалися на губернському рівні. Розміри пенсій були різними від 7,75 до 12,88 руб., це коли йшлося про повітових службовців [13, с. 14]. 1890 р. губернський предводитель запропонував заснувати всеросійський пенсійний фонд. На його звернення

надійшла підтримка від 22-х предводителів дворянства, але практичних заходів ніхто з них не запропонував [16, с. 108]. 1908 р. уже був створений власний пенсійний фонд для чернігівського дворянства.

Крім пенсійного забезпечення виплачувалося жалування членам дворянських опік і канцелярським службовцям, розмір якого визначав стаж служби. Ось столоначальник Чернігівського депутатського зібрання Григорій Шихуцький отримав підвищення з 140 руб. до 300 руб. Нерідко за наданням допомоги до дворянських зібрань зверталися й ті, хто був інвалідом з дитинства, або потребував підмоги для лікування. Їх також призначали на повітових зібраннях, а от схвалювало губернське. Такі звернення спонукали дворян підтримати пропозицію про створення фонду самопомоги чернігівського дворянства ім. графа Милорадовича і дворянина Лизогуба. За рішенням зібрання на базі виморочного маєтку дворянки Катерини Голенкіної було створено фонд імені кн. М.Д. Долгорукова та поповнено фонд гр. Милорадовича [15, с. 91]. На початку 1890-х років була заснована каса взаємодопомоги з метою надавати кредити дворянам аби ті могли розрахуватися з простроченим платежем по закладених маєтках [1, с. 133]. А вже 1912 р. губернське зібрання заслухало доповідь предводителя про касу взаємодопомоги і самопомоги, проект статуту якого було надіслано у Міністерство внутрішніх справ. Після схвалення той отримав таку назву «Статут капіталу самопомоги дворянству Чернігівської губернії імені графа Григорія Олександровича Милорадовича і дворянина Федора Андрійовича Лизогуба», в якому йшлося про умови призначення позик. Її отримували немало дворян, з яких Іван Харченко, Олександр Селецький, Марія Шидловська, Софія Дорошенко та ін. [15, с. 14, 73]. Кошти благодійного капіталу вдови таємного радника Любові Гаврилівни Мороз розподілялися таким чином: 480 руб. було видано дворянці Наталії Кондратьєвій у зв'язку з одруженням, 125 руб. – на навчання дівчат в Чернігівській жіночій гімназії. 1906 р. було уточнено, що відсотки з нього через кожні шість років будуть видаватися як придане одній з дворянських дівчат при заміжжі [13, с. 97, 100; 16, с. 90].

Найпомітнішою соціальною допомогою дворянству було створення 1902 р. у с. Жукотці притулку для 30-ти літніх людей. На купівлю садиби були витрачені кошти, отримані від продажу виморочних маєтків, зокрема Гетунів хутір Стародубського і с. Солонівки Городнянського повітів. Крім того, на ремонт витрачалися гроші за внесення дворян до родословної книги. На спільні кошти було найнято прикажчика, садівника, кучера, придбані коні на виїзд, екіпаж, дрова. Закуплено посуд, постіль, меблі [10]. У звіті притулку за 1906 р. були названі й імена 19 літніх та хворих дворян, які вже користалися його послугам. Її утримання обходилося в 15, 5 тис. руб. З кожним роком витрати на нього зростали як через збільшення числа тих, хто змушений був ним скористатися (від 30 до 36 осіб), так і через зростання вартості життя та утримання будов у відповідності до задоволення нормальних побутових потреб. Аби зменшити витрати у садибі діяла невелика молочна та свинарна ферма, певні статки приносили сад, сінокіс, огорож [16, с. 54, 114].

Крім соціально-господарських справ Чернігівське дворянське зібрання з'ясовувало низку питань, які межували з політичними. Серед них перегляд справ чернігівських дворян-засланців. Зібрання клопоталося перед харківським генерал-губернатором про повернення Івана Петрункевича з м. Варнавин Костромської губернії, оскільки причина висилки не була оголошена і відбулася вона незаконно, а за погодженням міністра внутрішніх справ Макова і шефа жандармів Дрентельна. І це не дивлячись на те, що Петрункевич кілька разів виступав з критикою дворянської спільноти щодо розмежування земельного фонду та про потребу консолідувати дворянський бюджет. Будучи на засланні він став гласним борзнянського земства. Губернатор опротестував цей вибір, однак Петрункевича обрано і до губернського земства [5, с. 14, 15; 13, с. 40; 17, с. 55].

Свої права зібрання відстоювало через клопотання, звертаючись безпосередню до Міністерства внутрішніх справ, аби те ініціювало зміни в існуючому законодавстві. Так 1905 р. було відмінено статтю цензурного статуту, яка вимагала дозволу губернатора на друк постанов дворянських зібрань [17, с. 5]. Підтримку урядової політики забезпечували шляхом

фінансування державних витрат. Під час війни з Японією запроваджено добровільний збір по 6,5 коп. з рубля статків усіх дворянських маєтностей аби створити фонд в 100 тис. руб., з яких передбачалося 10% на утримання чернігівського офіцерства [16, с. 12].

Наскільки серйозною була участь чернігівського дворянства у всеросійських з'їздах уповноважених дворянських корпорацій? Березневе надзвичайне зібрання 1906 р. підтримало ідею з'їздів і обрало для участі у них губернського предводителя кн. Василя Голіцина. Чернігівське дворянство постійно фінансувало з'їзди, надаючи визначені кошти, а ті своєю чергою, звітувало про їх витрати. На розгляд зібрання надходили записки Ради з оцінками участі дворянства у повітовому врядуванні [16, с. 8, 149]. Пізніше інтереси чернігівського дворянства представляв сосницький предводитель гр. В.О. Мусін-Пушкін, який брав участь у роботі третього з'їзду. При обговоренні тексту одного із проектів дворянського статуту той заявив, що дворянство його губернії не згодне із запропонованим проектом [8, с. 319, 357].

Серед місцевих господарських питань, які обговорювалися на зібраннях, помітними були справи запобігання пожежам. Ті класифікувалися як одна із помста поміщикам вороже налаштованих селян, які користалися віддаленістю господарських будівель від сіл. Предводитель дворянства, ставлячи на обговорення форми покарання, приходив до висновку про необхідність активізувати селянські збори, які б засуджували такі вчинки і на яких оголошувалися б судові рішення. Це б виховувало в народі повагу до суду. Непогано було б вдаватися до залишання селян в підозрі. Цей засіб відігравав би позитивну попереджальну функцію. І все ж більше аналізувався судовий процес, бо закон, скоріше, враховував інтереси підозрюваного у підпалі, ніж потерпілого [17, с. 82]. Стародубське дворянське зібрання вважало за конче спорудити залізницю, яка суттєво поліпшила б економічний розвиток краю. Губернське аби підтримати це клопотання створило комісію для обґрунтування концесій, як форми участі у її розбудові. Питання землеволодіння зводилися до порушення євреями законодавства, бо ті почали активно набувати землю у Чернігівській і Полтавській губерніях. Йшлося і про заборону утримувати їм шинки по селах, оскільки попередні закони втратили чинність. Обговорення завершилося рішенням клопотатися перед урядом про дозвіл євреям селитися по усій імперії [13, с. 33]. 1905 р. набув актуальності захист власників від захоплення землі шляхом перегляду законів про строк давності володіння, подовження часу подання позовів, поновлення володільник меж, віднесення справ про незаконне захоплення до категорії карних тощо. Чернігівське дворянство все більше переконувалося у необхідності запровадження іпотечної системи [16, с. 172].

Усі значимі громадські справи, а також власне дозвілля, дворяни проводили у будинку дворянського зібрання. Він був збудований за їхні кошти і підтримувався в належному порядку також за їхній рахунок. Територія навколо будинку була засаджена деревами, прибудинкова плаща освітлювалась ліхтарями. 1899 р. чергове губернське зібрання постановило здавати будинок для проведення вечорів, концертів та інших розважальних заходів за ціною від 25 руб. Щороку здача в оренду під вечори зали дворянського зібрання приносила 225 руб. У цьому приміщенні відбувалися вибори до земських органів та Державної думи. Незабаром констатувалося, що від частих свят, зокрема безкоштовних, будинок потребує значних капіталовкладень для ремонту, однак дворянство не відмовилося аби приміщенням користувалися і менш заможні містяни [16, с. 24, 37].

Тож, підсумовуючи, вкажемо, що чернігівська дворянська корпорація з розумінням віднеслася до ліберальних реформ верховної влади. Хоча та практично нічого не запропонувала для оновлення структури дворянських органів. І все через те, що держава потребувала практичної участі дворянства у місцевому врядуванні, бо його неабиякий досвід не було ким замінити. Держава явно не втручалася в долання станових перегород, сподіваючись, що вони будуть зникати поступово, однак збільшувала повноваження предводителів дворянства, аби ті забезпечували консолідовану єдність суспільства і верховної влади. Діяльність Чернігівського дворянського зібрання була деполітизована і зосереджувалася на збереженні власної корпорації. Основними питаннями порядку денного було наповнення дворянської скарбниці аби на її кошти надавати допомогу в отриманні освіти

та благодійно підтримувати тих, хто не зміг стабілізувати своє господарство в нових умовах. Таке прагнення цілком влаштувало державу. Разом з тим чернігівське дворянство підтримало модерні спроби залучати у свої ряди не лише землевласників, а й тих, хто отримав освіту, притримувався високих моральних стандартів, брав активну участь у місцевому самоврядуванні та громадському житті.

Список використаних джерел

1. Беккер Сеймур. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / пер. с англ. Бориса Пинскера. Москва, 2004. 344 с.
2. Гуржій О.І., Русанов Ю.А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII– початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ, 2017. 172 с.
3. Кеневич Ян. Интеллигенция и империя. *Ab Imperia*. 2011. Вып. 1. С. 133–160.
4. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904: Состав, численность, корпоративная организация. Москва, 1979. 303 с.
5. Котельницький Н. А. Общественная деятельность И. И. Петрункевича на Черниговщине (1868-1879). *История России*. 2010. № 4. С. 12–32.
6. Любимов С. В. Предводители дворянства всех наместничеств, губерний и областей Российской империи, 1777–1910. Санкт-Петербург, 1911. 38 с.
7. Материали для географії і статистики Росії: Чернігівська губернія / Сост. подполковник генерального штаба М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.
8. Объединённое дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1908. В 3 тт. Москва, 2001. Т. 1: 1906–1908. 926 с.
9. Отрывок из воспоминаний А. И. Покорско-Жоравко о Черниговском губернском комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. *Труды Черниговской ученой архивной комиссии*. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 94–95.
10. Отчет об устройстве дома призрения имени князя Н. Д. Долгорукова для престарелых и неимущих дворян и дворянок Черниговской губернии. Ч.1: О приходе и расходе сумм. Чернигов 1902. 76 с.
11. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст.). Чернігів, 2009. 256 с.
12. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1902. Т. 19. Отд. 1: 1899. № 16990. 1357 с.
13. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства 1881 года. Чернигов, 1883. Приложение. 183 с.
14. Чернігівській губернії – 210 років: зб. док. і матер. Чернігів, 2012. 324 с.
15. Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. Чернигов, 1914. 171 с.
16. Черниговского дворянского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. Чернигов, 1908. 177 с.
17. Черниговского дворянского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. Чернигов, 1893. 269 с.
18. Шандра В. Документування виборів та виборної служби на Правобережній Україні 19 – початку 20 ст. *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ-Хмельницький, 2008. С. 195–211.

References

1. Bekker Seimur. Myf o russkom dvorianstve: Dvorianstvo y pryvylehyu posledneho peryoda ymperatorskoi Rossyy / per. s anhl. Borysa Pynskera. Moskva, 2004. 344 p.
2. Hurzhii O. I., Rusanov Yu. A. Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII– pochatku XX st.: sotsialno-pravovyi status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiiskoi imperii. Kyiv, 2017. 172 p.

3. Kenevych Yan. Yntellyhentsyia y ymperyia. *Ab Imperia*. 2011. Vyp. 1. P. 133–160.
4. Korelyn A.P. Dvorianstvo v poreformennoi Rossyy. 1861–1904: Sostav, chyslennost, korporatyvnaia orhanyzatsyia. Moskva, 1979. 303 p.
5. Kotelnytskyi N.A. Obshchestvennaia deiatelnost Y.Y. Petrunkevycha na Chernyhovshchynе (1868–1879). *Ystoriia Rossyy*. 2010. № 4. P. 12–32.
6. Liubymov S.V. Predvodytely dvorianstva vsekh namestnychestv, hubernyi y oblasti Rossyiskoi ympery, 1777–1910. Sankt-Peterburh, 1911. 38 p.
7. Materyaly dlia heohrafyy y statystyky Rossyy: Chernyhovskaia hubernyia / Sost. podpolkovnyk heneralnogo shtaba M. Domontovych. Sankt-Peterburh, 1865. 796 p.
8. Obedynennoe dvorianstvo. Syezdy upolnomochennykh hubernskyykh dvorianskyykh obshchestv. 1906–1908. V 3 tt. Moskva, 2001. T. 1: 1906–1908. 926 p.
9. Otryvok iz vospomynanyi A.Y. Pokorsko-Zhoravko o Chernyhovskom hubernskom komytete ob ustroistve y uluchshenyy byta pomeshchychykh krestian. *Trudy Chernyhovskoi uchenoi arkhyvnoi komysyy*. Chernyhov, 1915. Vyp. 11. P. 94–95.
10. Otchet ob ustroistve doma pryzrenyia ymeny kniazia N.D. Dolhorukova dlia prestarelykh y neymushchykh dvorian y dvorianok Chernyhovskoi hubernyy. Ch.1: O prykhode y raskhode summ. Chernyhov, 1902. 76 p.
11. Petrunkevych I. Na Chernihivshchyni (Uryvky iz spohadiv hromadskoho diiacha kintsia XIX – pochatku XX st.). Chernihiv, 2009. 256 p.
12. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ympery. 3-e sobr. Sankt-Peterburh, 1902. T. 19. Otd. 1: 1899. № 16990. 1357 p.
13. Postanovlenyia Chernyhovskoho hubernskoho sobranyia dvorianstva 1881 hoda. Chernyhov, 1883. Prylozhenye. 183 p.
14. Chernihivskii hubernii – 210 rokiv: zb. dok. i mater. Chernihiv, 2012. 324 p.
15. Chernyhovskoho hubernskoho predvodytelia dvorianstva hubernskomu sobranyiu dvorianstva doklady. Chernyhov, 1914. 171 p.
16. Chernyhovskoho dvorianskoho predvodytelia dvorianstva hubernskomu sobranyiu dvorianstva doklady. Chernyhov, 1908. 177 p.
17. Chernyhovskoho dvorianskoho predvodytelia dvorianstva hubernskomu sobranyiu dvorianstva doklady. Chernyhov, 1893. 269 p.
18. Shandra V. Dokumentuvannia vyboriv ta vybornoi sluzhby na Pravoberezhnii Ukraini 19 – pochatku 20 st. *Naukovi zapysky*: zb. prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Kyiv–Khmelnyskyi, 2008. P. 195–211.

УДК 334.724.2: [336.14:352 (477.51-25)] "1905/1907"

Шара Л.М.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії, Національний
університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), imc@chspu.edu.ua

КОМУНАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У СТРУКТУРІ МІСЬКОГО БЮДЖЕТУ ЧЕРНІГОВА (1905–1907 рр.)

Йдеться про комунальну власність як важливу складову доходів місцевого бюджету Чернігова. Вказані абсолютні та відносні показники прибутковості різних джерел упродовж 1905–1907 рр. З'ясовано, що найбільш доходними були землі, орендовані під сільськогосподарські потреби та підприємницьку діяльність, надходження від об'єктів муніципального господарства й майна, експлуатованого задля здійснення торгових операцій. Водночас не усі комунальні підприємства використовувалися «на повну» для збагачення міського бюджету. Чернігівські гласні пояснювали це почасти об'єктивними причинами, особливий акцент ставився на «інтересах громади», перед якими мусили поступатися

прибутковістю того чи іншого об'єкта. Водночас ймовірна присутність пасивності в роботі самоврядних інституцій, які могли б звернути більшу увагу на обсяги виробництва та розмір прибутків з деяких підприємств, підвищити доходність окремих послуг з благоустрою та рекреаційних зон міста.

Ключові слова: міське громадське управління, гласні, комунальна власність, міський бюджет, доходи, витрати, оренда.

Shara L.M.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of world history,
National university "Chernihiv collegium" named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), imc@chspu.edu.ua

Municipal property in the structure of Chernihiv city budget (1905–1907)

The article deals with the municipal property as an important component of Chernihiv local budget incomes. The absolute and relative figures in profitability of various sources during 1905–1907 are considered. The most profitable were the lands leased for agricultural needs and the entrepreneurial activity, incomes from municipal economy objects and the property exploited in trade operations are found out. At the same time, not all municipal companies were used "at full capacity" to enrich the city budget. Chernihiv's vowels explained this partly by objective reasons, with a special emphasis on "community interests", before which they had to yield to the profitability of a particular object. At the same time, there is a probable presence of passivity in the work of self-governing institutions, which could pay more attention to production volumes and the size of profits from some enterprises, increase the profitability of some services for improvement and recreational areas of the city.

Key words: city public administration, members of the city дума, municipal property, city budget, incomes, expenses, rent.

Шара Л.Н.,

кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры всемирной истории,
Национальный университет «Черниговский коллегіум»
им. Т.Г. Шевченко (Украина, Чернигов),
imc@chspu.edu.ua

Коммунальная собственность в структуре городского бюджета Чернигова (1905–1907 гг.)

Речь идёт о коммунальной собственности как важной составляющей доходов местного бюджета Чернигова. Указаны абсолютные и относительные показатели прибыльности разных источников на протяжении 1905–1907 гг. Выяснено, что наиболее доходными были земли, арендованные под сельскохозяйственные потребности и предпринимательскую деятельность, поступления от объектов муниципального хозяйства и имущества, эксплуатируемого в процессе торговых операций. Вместе с тем не все коммунальные предприятия использовались «на полную» для обогащения городского бюджета. Черниговские гласные объясняли это отчасти объективными причинами, особый акцент ставился на «интересах общества», перед которыми должны были уступать доходности того или иного объекта. В то же время вероятно присутствие пассивности в работе институтов самоуправления, которые могли бы обратить большее внимание на объемы производства и размер прибыли с некоторых предприятий, повысить доходность отдельных услуг по благоустройству и рекреационных зон города.

Ключевые слова: городское общественное управление, гласные, коммунальная собственность, городской бюджет, доходы, расходы, аренда.

Ліберальні реформи 1860–1870-х рр. зумовили появу в українських містах органів громадського управління – дум та управ. Безпосередньо у губернському центрі Чернігові новостворені структури запрацювали з грудня 1870 р. і першим їхнім очільником став купець Яків Олександрович Селюк. Упродовж 90-х років XIX – початку XX ст. неодноразово трансформувалася правова база для функціонування самоврядних інституцій. Утім, незважаючи на усі, іноді негативні перетворення, представники громадського управління зробили чимало для модернізації Чернігова та поліпшення умов проживання в ньому. Окремі аспекти про формування й особливості господарювання Чернігівської міської думи вже потрапляли в орбіту наукових досліджень. Поміж них варто назвати ґрунтовні студії Т. Демченко, О. Тарасенка [1], Ю. Нікітіна [3], Д. Чорного [4]. Мета ж нашої розвідки полягає у тому, аби охарактеризувати об'єкти комунальної власності як джерело фінансових надходжень до міського бюджету Чернігова та обрахувати їхній відсоток у річних доходах упродовж 1905–1907 рр.

Відтак, спираючись на опубліковані матеріали, можемо стверджувати, що першу позицію у структурі міських прибутків із комунальної власності посідали надходження від об'єктів муніципального господарства – скотобієнь із трьома заводами (салотопним, кишковим і шкіросушильним), м'ясного обозу і скотоприймального майданчика, електростанції, водогону з водовозним обозом, цегельного заводу, лазні, асенізаційного обозу, річкових переправ, рекреаційних зон. Прибутковість скотобієнь зумовлювалася вдалим географічним розташуванням Чернігова і незначними видатками на їхнє утримання. За три роки дохід від скотобієнь із трьома заводами склав 26397 руб. 74 коп. (у середньому по 8799 руб. 24 коп. щорічно):

	1905 р	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	11118 руб.29 коп.	12042 руб. 62 коп.	11679 руб. 78 коп.	34840 руб. 69 коп.
витрати	1633 руб. 29 коп.	3598 руб. 90 коп.	3210 руб. 76 коп.	8442 руб. 95 коп.
прибутки	9485 руб.	8443 руб. 72 коп.	8469 руб. 02 коп.	26397 руб. 74 коп.

Відносний показник доходів за цією статтею коливався від 2,8 % у 1907 р. до 3,6 % – 1905 р. між річних прибутків Чернігова [2, с. 66].

Наголосимо, що приїжджі торговці мусили забивати худобу не де інде, а лише на міських скотобійнях, сплачуючи за це у бюджет. За три роки прибутки від такого джерела становили 4328 руб. 87 коп. (доходи – 5228 руб. 87 коп., витрати – 900 руб.) [2, с. 68].

М'ясо зі скотобієнь транспортувалося до лавок м'ясним обозом, укомплектованим із метою підтримання належної санітарії та попередження кишкових інфекцій (підводи утримувалися у чистоті, періодично дезінфікувалися). Обоз складався із 5 підвід, які, у вільний від основного заняття час і маючи інший комплект теліг, вивозили сміття, різноманітні вантажі, виконували необхідні транспортні доручення самоврядних органів [2, с. 66]. Уявлення про дохідність м'ясного обозу дають нижче наведені дані:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	2114 руб. 15 коп.	2108 руб. 20 коп.	2418 руб. 55 коп	6640 руб. 90 коп
видатки	1591 руб. 43 коп.	1663 руб. 25 коп.	1733 руб. 45 коп	4988 руб. 13 коп
прибутки	522 руб. 72 коп.	444 руб.95 коп.	685 руб. 10 коп.	1652 руб. 7 коп.

Кошти, хоча і невеликі, але надходили від скотоприймального майданчика (місце, де перебувала худоба, виставлена на продаж). Щорічно бюджет поповнювався на 1347 руб. 35 коп. Проте, думці були певні, що обсяги надходжень могли би бути більшими, та базарний староста і працівники не могли за усіма простежити й частина торговців уникала сплати [2, с. 68].

Загальна частка прибутків від скотобієнь, м'ясного обозу та скотоприймального майданчика сягала 4–4,9 % від доходів Чернігова протягом 1905–1907 рр.

Вагомими були прибутки від електростанції, послугами якої користувалося усе більше люду. Так, 1905 р. нараховувалося 190 приватних абонентів, 1906 р. – 230, а 1907 р. – вже 257 осіб [2, с. 61]. Ними було заплачено за струм 23368 руб. 54 коп. у 1905 р., 26132 руб. 70 коп. – 1906 р. і 31904 руб. 63 коп. – 1907 р. За три роки сумарний дохід від електростанції склав 112646 руб. 65 коп., обсяги витрат на її функціонування – 86370 руб. 50 коп., чистий прибуток – 26276 руб. 15 коп.:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	33673 руб. 50 коп.	35611 руб. 37 коп.	43361 руб. 78 коп.	112646 руб. 65 коп.
видатки	24185 руб. 69 коп.	30313 руб. 82 коп.	31870 руб. 99 коп.	86370 руб. 50 коп.
прибутки	9487 руб. 81 коп.	5297 руб. 55 коп.	11490 руб. 79 коп.	26276 руб. 15 коп.

Відносна частка надходжень від електростанції поміж доходів бюджету за 1905–1907 рр. варіювалася у межах 1,9–3,9 %.

Зауважимо, що станція власним коштом покривала усі свої видатки на безперебійну роботу, у тому числі прокладання нових ліній, встановлення лічильників, ремонт обладнання, будівництво складу, контори, розширення майстерні [2, с. 62]. Понад те, для чернігівців споживання електроструму вважалося недорогою послугою, свідченням чого була своєчасна оплата рахунків на противагу іншим платежам. Порівняно дешево коштувало утримання міських ліхтарів. Щорічно з бюджету асигнували по 120 руб. на ліхтар, яких станом на 1905 р. нараховувалося 46 штук [2, с. 64].

Представники міського громадського управління прагнули розширити мережу електроосвітлення. Зокрема, почали практикувати роботу станції уночі, в результаті чого, по-перше, підвищилася її прибутковість, по-друге, окреслилися додаткові зручності для містян, які могли користуватися освітленням у будь-який час, особливо вдосвіта. У перспективі планувалося перевести на електрострум приватні млини, водокачку, типографії, майстерні, інші підприємства Чернігова [2, с. 63]. Аби доказово звучали аргументи на користь електроенергії, порівняно з гасом, думці переконували, що «краще електричне освітлення і в плані гігієни: світло – це здоров'я для дихання, очей, ніж світло копіткого газового освітлення, безпечніше у протипожежному плані; електричне освітлення прикрашає місто і будинки, воно стало важливим фактором: під час лікування, влаштування театральних видовищ, інших розваг (синематографів), наукових демонстрацій...» [2, с. 64].

Необхідним для здоров'я населення був і водогін, але він вважався найдорожчим міським підприємством, вартість якого перевищила 200 тис. руб. [2, с. 56]. Його експлуатація лягала важким тягарем на бюджет, бо з року в рік витрачалися кошти на прокладання нових магістралей, відкриття водозабірників, буріння артезіанських свердловин, купівлю технічного обладнання тощо. Так, протягом 1905 р. витратили лише на модернізацію устаткування 7997 руб., 1906 р. – 2832 руб., 1907 р. – 8929 руб. Додавши до цього фінансування потреб, необхідних для безперебійної роботи водогону, чистий дохід за три роки склав усього 9077 руб. 92 коп.:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	24625 руб. 44 коп.	27661 руб. 75 коп.	28126 руб. 60 коп.	80413 руб. 79 коп.
видатки	23510 руб. 80 коп.	20336 руб. 37 коп.	27488 руб. 70 коп.	71335 руб. 87 коп.
прибутки	1114 руб. 64 коп.	7325 руб. 38 коп.	637 руб. 90 коп.	9077 руб. 92 коп.

При цьому не враховано безкоштовне постачання води для пожежної команди, поливу вулиць і площ, боротьбу з епідеміологічними захворюваннями і т.п. [2, с. 59].

Частка надходжень від водогону серед загальної суми доходів протягом 1905–1907 рр. сягала 0,2–2,7%. Характерно, що число приватних помешкань, підключених до водогону, постійно зростало. Приміром, 1904 р. нараховувалося 261 абонентів, 1905 р. – 288, 1906 р. – 329, а 1907 р. – 364 [2, с. 57]. Вони сплатили за спожиту воду 11239 руб. у 1905 р., 12268 руб. – 1906 р., 12648 руб. – 1907 р. Ті ж, хто брав воду з водозабірників, спрямували до бюджету в 1905 р. 7942 руб., 1906 р. – 7825 руб., 1907 р. – 7747 руб. Обрахунки взятої води здійснювала спеціально призначена для того особа, яка кожного дня знімала показники водомірів і порівнювала їх з щоденною виручкою за воду та кількістю бочок, наповнених водовозами [2, с. 58].

Попри малий прибуток від централізованого водопостачання, гласні були певні, що хоч «водогін зумовив значну заборгованість міста і не приносив особливих доходів, але він рятує населення від холери, тифу, пожеж, дає здоров'я і зручності, сприяє озелененню міста, і усе це разом ставить м. Чернігів у вигіднішу позицію порівняно з Петербургом і, Києвом, багатьма поволзькими містами. На водогін не можна дивитися як на джерело доходів: гарна вода – джерело здоров'я; в Америці в деяких містах вода відпускається населенню безкоштовно» [2, с. 60].

Громадське управління також утримувало водовозну команду, яка постачала воду на околиці Чернігова, де не було централізованої магістралі, та допомагала пожежній частині, підвозячи воду під час боротьби з вогнем. Водовозів було дев'ятеро й вони забезпечували водою понад 1,5 тис. мешканців губернського центра. Упродовж 1905–1907 рр. чистий прибуток від водовозного обозу склав 6952 руб. 26 коп., відповідно доходи – 18380 руб. 39 коп., а витрати на його експлуатацію – 11428 руб. 13 коп.:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	5735 руб. 59 коп.	5950 руб. 81 коп.	6693 руб. 99 коп.	18380 руб. 39 коп.
витрати	4153 руб. 61 коп.	4257 руб. 09 коп.	3017 руб. 43 коп.	11428 руб. 13 коп.
прибутки	1581 руб. 98 коп.	1693 руб. 72 коп.	3676 руб. 56 коп.	6952 руб. 26 коп.

Загалом же надходження за спожиту воду з водогону та привезену водовозами становили 1–3,3 % серед річних доходів за 1905–1907 рр. [2, с. 61].

Малоприбутковим виявився цегельний завод. Як зазначали думці, його збудували «не для отримання прибутків, а для здешевлення цегли та покращання її якості. Цеглу отримують найкращу у нашій місцевості». Коштувала вона 12 – 12,5 руб. за будівельну та 14,5 – 16,5 руб. – за залізняк. При цьому означена вартість виявлялася меншою, ніж та, що платили за цеглу, виготовлену на приватних заводах. Міський залізняк був якісним і використовувався для вимощування вулиць, здешевлюючи у такий спосіб бруківку. Обсяги виробництва цегли

поступово нарощували, досягши 2500000 шт. за рік. Вирахувавши з прибутків заводу витрати на його експлуатацію, у бюджет Чернігова надійшли упродовж трьох років 6810 руб. 98 коп. чистого доходу або в середньому по 2270 руб. 32 коп. на рік, що сягало 0,8–0,9% від усіх надходжень [2, с. 65].

Схожа ситуація була з асенізаційним обозом, укомплектованим 17 підводами, герметичними бочками і 3 пневматичними насосами. Річ у край необхідна за відсутності каналізаційної системи, але прибутковість її, як комунального об'єкта, невелика – в середньому по 1161 руб. щорічно або 0,1–0,7% поміж річних доходів міста:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	6298 руб	7206 руб. 95 коп.	8884 руб. 26 коп.	22389 руб. 21 коп.
витрати	4557 руб. 05 коп.	5842 руб. 67 коп.	8505 руб. 70 коп.	18905 руб. 42 коп.
прибутки	1740 руб. 95 коп.	1364 руб. 28 коп.	378 руб. 56 коп.	3483 руб. 79 коп.

Не набагато більші надходження були й від міської лазні, що почала функціонувати з березня 1906 р. Її будівництво та облаштування обійшлося органам самоврядування у 50 тис. руб., левову частку з яких отримали шляхом облігаційної позики. Відвідувачі платили за візит по 8 коп., миючись у нижньому відділенні, по 25 коп. – у верхньому і приймаючи ванну. Вирахувавши витрати на утримання лазні й покриття позики, бюджет в середньому поповнювався на 1376 руб. кожного року або на 0,5% [2, с. 70, 73].

Мізерність заробітку від такого, здавалося б прибуткового підприємства, пояснювалася наявністю конкуренції з боку двох вже діючих лазень (одна приватна, інша – збудована на кошти єврейської громади). Природно, вони перехоплювали частину клієнтів, хоча міська лазня вирізнялася кращими умовами обслуговування та санітарно-гігієнічним станом. Гласні були певні, що «жодна нова справа не дає відразу прибутку..., на гігієнічних і санітарних закладах прибутків не може бути без порушення інтересів населення; за кордоном, де муніципальні підприємства є зразковими, лазні й пральні теж не дають доходів... У всякому разі Чернігів збагатився важливим і необхідним закладом, наша публіка вже звикла до лазні, а приїжджі навіть із великих міст говорять, що вона не поступається столичним, а вхід коштує дешевше» [2, с. 74, 75].

Ще менше грошей приносили міські річкові переправи – 0,1–0,3% або по 664 руб. 56 коп. кожного року:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	1300 руб. 33 коп.	1621 руб. 11 коп.	1338 руб. 24 коп.	4259 руб. 68 коп.
витрати	572 руб. 19 коп.	1246 руб. 62 коп.	507 руб. 19 коп.	2326 руб.
прибутки	728 руб. 14 коп.	374 руб. 49 коп.	831 руб. 05 коп.	1933 руб. 68 коп.

Прибутковість переправ залежала від врожаю сіна, що перевозилося Десною, числа приїжджих на ярмарки, розвитку пароплавного і залізничного транспорту. Зокрема, сіно часто пресували і доставляли залізницями, а монопольні вантажі, скажімо, горілка, взагалі не оплачувалися. Все ж міська влада прагнула по-господарськи використовувати переправи. Раніше вони здавалися в оренду, однак згодом від того довелося відмовитися й самостійно їх

експлуатувати. Річ у тім, що орендарі затримувалися з оплатою ренти (мусили судитися), псували майно (самоврядні структури купували нові переправи, постійно ремонтували, витрачаючи гроші), нехтували умовами користування (переправи відносило водою аж до київського мосту, взимку замерзали в льоду) [2, с. 78].

Невеликі прибутки надходили від оренди міських рекреаційних зон – садів, бульварів, Валу. Як правило, підприємці винаймали місця для торгівлі прохолодними напоями, солодощами; частину зелених територій орендували міські клуби (клуб чиновників, наприклад). Протягом 1905–1907 рр. бюджет поповнився від зон відпочинку на 1113 руб. 81 коп. (доходи – 3022 руб. 16 коп., видатки – 1908 руб. 35 коп.) [2, с. 79].

Також орендувалися міські кузня і приміщення під банк і ломбард (11309 руб. 20 коп. прибутку за три роки), вітрини для розклеювання оголошень – 200 руб. щорічно (1907 р. вітрини віддали в оренду Вільному пожежному товариству) [2, с. 80]. Якщо обрахувати загальний відсоток прибутків бюджету Чернігова від об'єктів муніципального господарства, то він варіюватиметься у межах 12,4% (1907 р.) – 13,44% (1905 р.). На другому місці за дохідністю були міські землі, що експлуатувалися господарським способом чи віддавалися в оренду для різноманітних потреб фізичних і юридичних осіб. Найбільш вагомими, як свідчать нижче наведені дані, були угіддя, які винаймали містяни під сінокоси, оранку та озера:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	27882 руб. 25 коп.	28064 руб. 95 коп.	30965 руб. 57 коп.	86912 руб. 77 коп.
витрати	528 руб.	552 руб.	522 руб.	1602 руб.
прибутки	27354 руб. 25 коп.	27512 руб. 95 коп.	30443 руб. 57 коп.	85310 руб. 77 коп.

Як бачимо, протягом 1905–1907 рр. доходи невпинно зростали, натомість витрати виявилися статичними, в результаті чого за три роки чистий прибуток збільшився на 3089 руб. 32 коп. або на 11,3% [2, с. 81].

Значно менші суми надходили до бюджету від земель, утримуваних орендарями на берегах Десни та Стрижня. Зазвичай, вздовж Десни підприємці облаштовували купальні, пральні, склади лісу, дров, гасу, стоянки човнів тощо. У такий спосіб із 1905 по 1907 рр. міське самоврядування збагатило бюджет лише на 9877 руб. 06 коп., щоправда й витрати були стабільно невеликими – по 144 руб. кожного року:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	2554 руб. 57 коп.	3906 руб. 24 коп.	3848 руб. 25 коп.	10309 руб. 06 коп.
витрати	144 руб.	144 руб.	144 руб.	432 руб.
прибутки	2410 руб. 57 коп.	3762 руб. 24 коп.	3704 руб. 25 коп.	9877 руб. 06 коп.

Натомість береги р. Стрижень орендувалися чернігівцями для городництва. Сумарний показник ренти за три роки склав 8164 руб. 21 коп. Так, 1905 р. надійшло 1930 руб. 48 коп., 1906 р. – 3217 руб. 57 коп., 1907 р. – 3016 руб. 16 коп. [2, с. 80]. Нерентабельність цього джерела доходів була очевидною. Можемо припустити, що думці продовжували послуговуватися землями у такий спосіб виключно з огляду на потреби городян, які займалися сільським господарством. Наводить на дану думку й те, як гласні пояснювали

мізерність доходів від земель, на яких випасалася худоба чернігівців. Було вказано, що землі можуть експлуатуватися економічно вигідніше, але «для користі населення можна поступитися прибутком» [2, с. 69]. Отож, управа розділила вигони на три частини (відповідно до кількості худоби), найняла 14 пастухів, наглядача й організувала випас череди. Поступово площа для випасу розширювалася, збільшувалося число пастухів. Середньорічні прибутки від вигонів сягали 1233 руб. 06 коп. або 3699 руб. 18 коп. за три роки:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	2709 руб. 80 коп.	2874 руб. 25 коп.	3884 руб. 50 коп.	9468 руб. 55 коп.
витрати	1801 руб. 16 коп.	1876 руб. 55 коп.	2091 руб. 66 коп.	5769 руб. 37 коп.
прибутки	908 руб. 64 коп.	997 руб. 70 коп.	1792 руб. 84 коп.	3699 руб. 18 коп.

Видно, що невеликі прибутки за цією статтею зумовлювалися чималими видатками на організацію випасу худоби (оплата роботи пастухів, наглядача, купівля необхідного реманенту тощо). У разі необхідності, вигони використовували для проведення ярмарок і стрільбищ [2, с. 69].

Окрім грошової ренти за землі, органи самоврядування отримували й натуральну. Зокрема, певна частина міських угідь віддавалася у користування для вирощування зернових, трави, лози. За це орендарі платили по 1/5 чи 1/3 від отриманого врожаю злакових культур, зібраного сіна, вирубані лози. Таким чином члени управи позбавляли себе зайвого клопоту, адже овес, сіно й солому потребували міські коні, бики та військова кіннота, розквартирована у Чернігові. Лозу брали для огорожі, зміцнення берегів Стрижня, заощення гатей, інших господарських цілей [2, с. 82].

Якщо обрахувати загальну суму чистого доходу від міської землі, то вона складе 107051 руб. 22 коп. за три роки або в середньому по 35683 руб. 74 коп. кожного року. Відносна частка даного джерела у міських доходах сягала 12,4–13,1% упродовж 1905–1907 рр.

Третю позицію поміж доходів від комунальної власності посідало майно, експлуатоване задля торгових операцій. Йдеться, зокрема, про здані в оренду міські торгові приміщення, ряди, столи, лавки, надходження за зважування на міських терезах. У середньому виходило по 9957 руб. 68 коп. прибутків щорічно:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	10741 руб. 07 коп.	12752 руб. 90 коп.	10150 руб. 68 коп.	33644 руб. 65 коп.
витрати	925 руб. 79 коп.	1868 руб. 24 коп.	977 руб. 56 коп.	3771 руб. 59 коп.
прибутки	9815 руб. 28 коп.	10884 руб. 66 коп.	9173 руб. 12 коп.	29873 руб. 06 коп.

Серед них вирізнялися дохідністю м'ясні лавки, збудовані на кошти міста. Щоправда, гроші довелося взяти у позику (12 тис. руб.), виплачуючи щорічно по 700 руб. Врахувавши усі витрати, торгові лавки приносили громаді в середньому по 2781 руб. чистого прибутку кожного року:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	3981 руб. 39 коп.	4320 руб. 03 коп.	4720 руб. 06 коп.	13021 руб. 48 коп.
витрати	1397 руб. 50 коп.	1527 руб. 97 коп.	1753 руб.	4678 руб. 47 коп.
прибутки	2583 руб. 89 коп.	2792 руб. 06 коп.	2967 руб. 06 коп.	8343 руб. 01 коп.

Позитивно, що гласні турбувалися про санітарний стан лавок, оплачуючи роботу санітарних лікаря і фельдшера, які періодично оглядали не лише торгові об'єкти, але й м'ясо, привезене до Чернігова [2, с. 77, 67].

Ярмаркування, враховуючи різноманіття стаціонарних торгів, не давало особливих доходів до бюджету. У середньому отримували по 991 руб. 66 коп. на рік. Мізерність суми пояснювалася у тому числі й несприятливими кліматичними умовами. У дощову погоду масштаби ярмарок звужувалися, отже, й скорочувалися надходження до бюджету. Траплялися випадки, коли на час ярмаркування випадав сніг. Зазначимо, що для ярмарки міська влада виділяла землі на одному з вигонів, а якщо траплялася повінь – на Олександрівській площі [2, с. 78]. Усього за три роки прибутки від ярмаркування склали 2975 руб. 45 коп.:

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	Усього
доходи	1186 руб. 36 коп.	986 руб. 25 коп.	1225 руб. 24 коп.	3397 руб. 85 коп.
витрати	128 руб. 48 коп.	132 руб. 42 коп.	161 руб. 50 коп.	422 руб. 40 коп.
прибутки	1057 руб. 88 коп.	853 руб. 83 коп.	1063 руб. 74 коп.	2975 руб. 45 коп.

У цілому, торгові операції, здійснювані у межах Чернігова, збагачували місцеву скарбницю на 4,4–5,3% щорічно.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що комунальна власність була важливим джерелом наповнення міського бюджету Чернігова упродовж 1905–1907 рр. Найбільше коштів отримували від об'єктів муніципального господарства, земель, орендованих під сільськогосподарські потреби та підприємницьку діяльність, майна, експлуатованого задля торгових операцій. Незважаючи на труднощі революційних років, абсолютні показники надходжень мали тенденцію до збільшення (окрім деяких статей), але відносні, з огляду на зростання загальної суми річних доходів, скоротилися з 30,9% у 1905 р. до 29,9% – 1907 р. Станом на 1906 р. відносна частка прибутків від міської власності склала 31,1% річних доходів.

На жаль, не усі комунальні підприємства використовувались «на повну» для збагачення міського бюджету. Чернігівські гласні пояснювали це почасти об'єктивними причинами, особливий акцент ставився на «інтересах громади», перед якими мусили поступатися прибутковістю того чи іншого об'єкта. Утім, можемо припустити, що мала місце й пасивність у роботі самоврядних інституцій. Приміром, слабо коригуються дані про збільшення обсягів виробництва цегельного заводу з мізерністю його прибутків. Вочевидь, могли би підвищити дохідність асенізаційного обозу, рекреаційних зон, пасовищ.

Список використаних джерел

1. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 27–35; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 11–19.
2. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1905–1909 гг. Чернигов, 1909. 116 с.
3. Нікітін Ю. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с.
4. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Х., 2007. 304 с.

References

1. Demchenko T. Chernihivska miska дума u 1905 rotsi: (Do stolittia pershoi rosiiskoi revoliutsii). *Siverianskyi litopys*. 2005. № 6. P. 27–35.; Demchenko T., Tarasenko O. Do istorii diialnosti Chernihivskoi miskoi dumy v zhovtni 1905 roku . *Siverianskyi litopys*. 2006. № 2. P. 11–19.
2. Kratkyi obzor deiatelnosti Chernyhovskoho horodskoho obshchestvennoho upravlenyia za chetyrekhletye 1905– 1909 hh. Chernyhov, 1909. 116 p.
3. Nikitin Yu. Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia. Vinnytsia, 2014. 252 p.
4. Chorny D. Po livyi bik Dnipro: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). X., 2007. 304 p.

Список скорочень

ДРІДУ НАДУ – Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України;
НАН України – Національна академія наук України;
НАПрН України – Національна академія правових наук України;
ІУ НАН України – Інститут історії України Національної академії наук України;
ІЗ ВРУ – Інститут законодавства Верховної ради України;
НАДУ – Національна академія державного управління при Президентові України;
СЦПО – Сіверський центр післядипломної освіти;
ВП ЦРМС – відокремлений підрозділ Центру розвитку місцевого самоврядування;
НУЧК імені Т.Г. Шевченка – Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка;
ЧНТУ – Чернігівський національний технологічний університет.

Наукове видання
Збірник наукових праць «Розумовські зустрічі»
№ 5
Научное издание
Сборник научных трудов «Разумовские встречи»
№ 5
Scientific edition
Collection of scientific papers «Rozumovskiy meetings»
№ 5
Naukowa edycja
Zbiornik naukowych prac «Rozumovski spotkanie»
№ 5

Співзасновники:

Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій (офіційна скорочена назва – Сіверський центр післядипломної освіти)
Інститут законодавства Верховної Ради України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
Сіверський інститут регіональних досліджень

Головний редактор – В.М. Бойко
Заступник головного редактора – Л.А. Чабак
Відповідальний секретар – Д.В. Казіміров

Підписано до друку 26.11.2018 р.
Формат 60x84/8. Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 25,3
Наклад 100 прим. Зам. № 1-22/18

Видавництво: Сіверський центр післядипломної освіти
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 774-312 Факс (0462) 676-052
Електронна пошта: chcppk@gmail.com
Веб-сайт: <http://rozum.sivertraining.org.ua>

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор. Редколегія залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редколегії.